

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2011

УДК: 821.512.133

ББК 63.3(5Ў)4

P – 31

Инглиз тилидан
Ғофиржон Сатимов
ва
Холида Сўфиева
таржимаси

P – 31 **Рашбрук, Вильям**

Ўн олтинчи аср бунёдкори / В. Рашбрук;
масъул муҳаррир Х.Султонов; инглиз тилидан
Ғ. Сатимов, Х. Сўфиева тарж. – Т.: «Sharq»,
2011. – 208 б.

УДК: 821.512.133

ББК 63.3(Ў)4

ISBN 978-9943-00-719-2

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти, 2011.

СУЗБОШИ

Буюк аждодимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тарихий шахс сифатидаги ўлмас сиймоси ва бетакрор илмий-бадий мероси, хусусан, «Бобурнома» асари жаҳон олимларининг эътиборини асрлар давомида ўзига муттасил тортиб келмоқда. Муайян тарихий сабабларга кўра, Ўрта Осиёда Бобурга қизиқиш бирмунча сусайган XIX асрда Англия ва Америкада бу улуг зотнинг ҳаёти ва фаолияти ҳар томонлама ўрганила бошланди, «Бобурнома» эски ўзбек ва форс тилидан инглиз тилига қайта-қайта таржима қилинди.

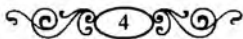
Айни пайтда бу мумтоз асарни гоҳ аслиятдан, гоҳ форсий таржима орқали немис ва француз тилларига ҳам ўгириш ишлари бошланди. Ана шу аснода ғарб шарқшунослари ва адиблари томонидан Бобур ва бобурийлар ҳақида илмий, илмий-оммабоп ва бадий асарлар яратиш ишлари ҳам кенг тус олди.

Бу ҳақда гапирганда, биринчи навбатда Ҳарольд Лэмбнинг «Бобур – йўлбарс», Вильям Рашбрукнинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори», Румер Годеннинг «Гулбадан» асарларини тилга олиш ўринлидир. Бу жараён кейинчалик ҳам давом этиб, 1947 йилда австриялик немис адиби Фриц Вюртле немис тилида «Бобур – йўлбарс (Фарғона шахзодаси)» кассасини нашр эттирди.

Бобур шахси ва ижодига бўлган катта қизиқишнинг бизнинг кунларда амалий исботи ҳақида сўз юритганда шуни айтиш жоизки, 2004 йилда Мерсе Комас «Бобурнома»ни испан тилига, 2006 йилда Мажда Махлуф хоним эса араб тилига таржима қилдилар. Шу тариқа эндиликда Испания ва бутун Жанубий Америка аҳолиси, шунингдек, йигирма олтита араб мамлакатлари китобхонлари ҳам «Бобурнома»дан баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлдилар.

Бобур номли Халқаро илмий экспедициянинг Ҳиндистон, Бангладеш, Бирма давлатларига қилган сафарлари давомида биз Р.Годеннинг «Гулбадан», Л.П.Шарманинг «Бобурийлар салтанати», В.Рашбрукнинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори» китобларини, Германияга уюштирган сафаримиз давомида Гамбург шаҳридан Комрон мирзо ва Шоҳ Ғариб мирзо девонларининг кўлөзма нусхаларини, «Хатти Бобурий», «Ҳумоюн ҳақида уч тарихий асар», «Ҳабиб ус-сияр» каби ноёб асарларни ватанимизга келтириб, уларни илмий истеъмолга киритишга муваффақ бўлдик.

Жумладан, Бобурнинг сеvimли қизи Гулбадан ҳақидаги юкорида эслатилган китоб, шунингдек, «Бобурийлар салтанати», Муҳаммад Ҳайдар мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарлари Бобур жамоат фондининг ташаббуси, моддий ва маънавий кўмаги билан истеъдодли таржимонлар томонидан таржима қилиниб, китобхонлар эътиборига ҳавола этилди. Шулар қаторида Ф.Вюртленинг «Бобур – йўлбарс (Фарғона шахзодаси)» китоби она тилимизга ўтирилди, уни нашр этиш арафасида турибмиз. Шунингдек, Хондамирнинг «Ҳабиб

ус-сияр» асарини форс тилидан ўгириб, ўзбек тилида нашрга тайёрлаш устида таникли таржимонлар иш олиб бормоқдалар. Иншооллоҳ, ушбу китоб яқин орада китобхонларга етиб боради.

Маълумки, «Бобурнома»нинг аксарият қисми бизгача етиб келмаган. «Ўн олтинчи аср бунёдкори» китоби муаллифи В.Рашбрук ўз асарида Бобур ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган «Ҳабиб ус-сияр», «Ҳумоюннома», «Тарихи Рашидий», «Табақоти Акбарий» ва бошқа тарихий манбалардан фойдаланиб, Бобуршоҳ ҳақида анчагина қўшимча маълумотлар ва илмий далилларни келтиради.

Жумладан, ўзбек китобхонлари ушбу асар орқали Бобуршоҳнинг Эронда бўлгани ҳақида янги тафсилотларга эга бўладилар. Рашбрукнинг юкорида зикр этилган асарларга таяниб ёзишича, 1514 йилда Эрон шоҳи Шоҳ Исмоил ва Турк султони Салим Қайсар ўртасида Ғалдиронда бўлган жангда Бобуршоҳ ҳам иштирок этади. Ушбу жангда ўточар тўплар ва милтиқларни қўлагани учун турклар ғалаба қозонади. Манбаларда келтирилишича, 1514–1520 йилларда Бобуршоҳ Устод Али ва Мустафо исмли турк мутахассисларини таклиф этиб, Афғонистондаги металл конларидан мохирона фойдаланиб, замбарак ва милтиқлар ясаш имконига эга бўлади. Кейинчалик Ҳиндистонни эгаллаш учун бўлган жангларида ушбу қурооллар Бобурнинг ғалабасини таъминлашда мустаҳкам асос бўлиб хизмат қилди.

В.Рашбрукнинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори» китоби илмий-оммабоп асарлар сирасига мансубдир. Муал-

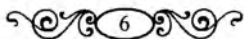

лиф услубининг содда, равон ва китобни самимийлиги асарни бошдан-охиригача кизиқиш билан ўқиш имконини беради.

Таъбир жоиз бўлса, бу асарни мен шахзода Бобурнинг император Бобур даражасига етиш тарихи эмас, балки бу улуғ сиймонинг Андижонда туғилишидан Аграда вафотига қадар бўлган ҳаёт йўлининг ижтимоий-сиёсий баёни деб атаган бўлур эдим.

Шу ўринда бир фикрни қайд этиш лозим деб биламан. Мамлакатимиз олимлари Бобурни шоҳ, сиёсий арбоб ва саркарда сифатида ўрганишдан кўра кўпроқ унинг олим ва адиблик фаолиятини ўрганганлар. В.Рашбрук асарида акс эттирилганидек, Бобурнинг мураккаб ва сермазмун ҳаёт йўлининг батафсил изчил баёни бизда ҳали яратиб улгурилган эмас эди. Бу китобнинг яна бир диққатга сазовор жойи шундаки, Бобур ҳаёт йўлини мукамал ёритишни истаган олим ушбу асарнинг ютук ва жузъий камчиликларидан хулоса чиқариб, янги бир тадқиқот яратиши мумкин. Чунончи, Абу Саид мирзонинг Ардабилдаги ҳалокати, Бобурнинг Панипат ва Қанва жанглари тасвири бу борада ғоят муҳим тасаввур беради. В.Рашбрук ўта зийраклик ва зукколик билан Бобурнинг ҳаёти ва сиёсий фаолиятига оид энг кимматли ва асосий воқеа-ҳодисаларни қаламга ола билган.

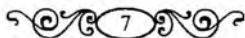
Мазкур китоб инглиз тилидан филология фанлари номзоди Гофиржон Сатимов ва Бобур жамоат фондининг илмий ходимаси Холида Сўфиева томонидан ўзбек тилига ўтирилди. Ғ.Сатимов кўп йиллардан буён Бобур ва бобурийлар ҳақидаги бир қанча асар-

ларни она тилимизга ўтириб, китобхонларга тақдим этиб келмоқда. Жумладан, Вильям Эрскиннинг «Бобур Ҳиндистонда», Л.П.Шарманинг «Бобурийлар салтанати», С.М.Беркнинг «Акбар – бобурийларнинг энг буюги» китоблари ана шу заҳматкаш таржимоннинг меҳнати туфайли Бобур жамоат фондининг бевосита хомийлигида нашрдан чиққан. Х.Сўфиева эса Р.Годен қаламига мансуб «Гулбадан» асарининг таржимаси билан ўзбек китобхонларига танилган.

Қўлингиздаги китоб муаллифи Лоуренс Фредерик Вильям Рашбрук (1890–1978 йй.) британиялик шарқшунос ва тарихчи бўлиб, ўз ҳаётининг катта қисмини Ҳиндистонда ўтказган. Ёшлиқ чоғидан шарқ, хусусан, ислом маданиятига чуқур қизиқиш билан қараган бу инсон Аллоҳобод университетида бобурийлар даврини ўрганиш факультетини ташкил қилган ва замонавий Ҳиндистон тарихи йўналишида тадқиқотлар олиб бориб, профессор лавозимида ишлаган. Лондонда чоп этиладиган «Таймс» газетаси тахририятида хизмат қилган олим айни вақтда Яқин Шарқ ва Осиё масалалари бўйича давлат маслаҳатчиси вазифасини ҳам бажарган.

Вильям Рашбрук Ҳиндистон, Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларига бағишланган бир қанча асарлар муаллифи сифатида танилган. Унинг «Ҳиндистон ҳақида», «Исроил давлати», «Покистон давлати», «Шарқий Покистон фожиаси», «Ҳиндистон, Покистон ва Непалга саёҳат қўлланмаси» каби китоблари илмий жамоатчиликка яхши маълум. «Ҳиндистоннинг буюк шахслари (мозийдан ҳозирги замонгача)» китобини муаллиф

Ҳиндистон тарихида ўчмас из қолдирган ҳукмдорлар, сиёсий арбоблар, реформаторлар, диний руҳонийлар, олимлар, педагог ва судьяларга бағишлаган.

Бобур номидаги Халқаро илмий экспедиция ўзининг Ҳиндистонга қилган сафарларидан бирида Калькутта шаҳридан В.Рашбрукнинг «Ўн олтинчи аср бунёдкори» асарини олиб келишга муваффақ бўлган эди. Америка Қўшма Штатларига уюштирилган илмий сафаримиздан ушбу китобнинг тўлдирилган янги нашрини олиб келдик ва бу нусхадан таржима жараёнида фойдаланилди. Ушбу тарихий асар китобхоналаримизнинг кўҳна ва бой тарихимизни ўрганиш ҳамда бобурийлар даври маданияти ҳақида тасаввурларини кенгайтиришда ишончли манба бўлиб хизмат қилади, деган умиддамиз.

Зокиржон Машрабов,

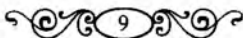
*Бобур жамоат фонди раиси,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
маданият ходими*

«Тенгри таолонинг инояти билан ва ҳазрати он Сарвари коинотнинг шафоати билан ва чаҳориёри босафоларнинг ҳиммати бирлан сешанба куни, рамазон ойининг бешида тарих (ҳижрий) секкиз юз тўқсон тўққизда Фаргона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдим».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Подшоҳи ғозийнинг ғаройиб саргузаштларга тўла ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Бобурнома» асари айнан шу сўзлар билан бошланади. Китоб ҳажмининг анчагина салмоқли бўлишига қарамасдан, уни ўқир экансиз, муаллифнинг шахсиятига ва унинг ҳикояларига бўлган қизиқишингиз тобора ортиб бораверади.

Бобур мирзонинг мўъжазгина Фарғона вилоятидан бошланиб, улкан Ҳинд салтанатининг вужудга келиши билан яқунланадиган ҳаётини фаолиятини тўла ёритиб беришдан аввал унинг шахсиятини кенгроқ тасаввур қилишимиз осон бўлиши учун ўша пайтдаги сиёсий вазиятга бир оз ойдинлик киритиш лозим кўринади.

Бобур мирзо тахтга чиққан вақтда Тошкент, Сайрам ва Шоҳрухия мулки унинг қатта тоғаси Султон Маҳмудхон измида эди. Тошкент ва Юлдуз (Мўғулистон) ораллиғидаги ҳудудлар кичик тоғаси Султон Аҳмадхон ихтиёрига берилган эди. Қатта амакиси Султон Аҳмад Мирзо Самарқанд ва Бухоро устидан ҳукм юритар, ўртанча амакиси Султон Маҳмуд Мирзо Ҳисор, Бадахшон ва Қундуз мулкига эгалик қилар эди.

Темурий шаҳзодалардан, амакиваччаси Султон Улуғбек Мирзонинг ўғли Абдураззоқ мирзо Кобул ва Ғазнада, Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро Хуросон ва Ҳиротда хукмдорлик қилар эдилар.

Тарихий манбаларнинг хабар беришича, Бобур мирзонинг аждодлари Осиё тарихида буюк империя яратган маълум ва машҳур аслзодаларга яъни, она томонидан Чингизхон номи билан машҳур бўлган Темучин, ота томонидан эса Соҳибқирон Амир Темурга бориб туташади. Ота томонидан у Амир Темурнинг тўғридан-тўғри бешинчи авлоди бўлса, она томонидан Чингизхонга ўн тўртинчи авлод ҳисобланади. Биз Бобур мирзонинг келиб чиқиши, унинг аждодлари ҳақида мулоҳаза юритмоқчи эмасмиз. Фикри ожизимизча, агар саркардалик ва буюк салтанат яратиш хусусияти қондан-қонга ўтиши рост бўлса, Бобур мирзонинг буюк яратувчи шахс ва Подшоҳи ғозий сифатида шаклланиши жараёнида табиат ўзининг бор имкониётларини тўла ишга солган кўринади. Ҳар ҳолда, бу мартабага эришиш йўлидаги тахт учун бўлган курашлар жараёнида унинг атрофида бўлиб ўтган фитна ва ғаламисликлар уни ўраб турган пайтларда Тақдир ва Табиат ўз ғайрат ва шижоатини бирлаштиргандек туюлади. Шу боис унинг аждодлари ҳақида қисқа бўлсада, маълумот бериб ўтмоқчимиз.

Бобур мирзонинг ота томонидан қариндошлари:

Амир Темур → Мирзо Мироншоҳ → Султон Муҳаммад Мирзо → Султон Абусаид Мирзо → Султон Умаршайх Мирзо.

Султон Умаршайх Мирзониинг фарзандлари:

Бобур мирзо → Жаҳонгир мирзо → Носир мирзо →
Хонзода бегим → Меҳрибону бегим → Шаҳрибону
бегим → Ёдгор Султон бегим → Рукия Султон бегим.

Она томондан унинг келиб чиқиши қуйидагича:
онаси Қутлук Нигорхоним Юнусхоннинг кизи бў-
либ, Юнусхон ибн Вайсхон ибн Шералихон ибн
Муҳаммадхон ибн Хизр Хўжахон ибн Туғлуқ Темур-
хон ибн Эсон Бўғахон ибн Дўвахон ибн Барокхон
(Ғиёсиддин) ибн Йесун Тува ибн Мутугон ибн
Чиғатойхон ибн Чингизхон.

Темурийзода бобоси Султон Абусаид Мирзо так-
дирнинг кўплаб омадсизликларини хавф-хатарларидан
сўнг амакисига тегишли бўлган Мовароуннаҳр ёки хо-
рижда Трансоксиана деб аталмиш ерларни забт этиб, ўз
хукмронлигини Хуросондан тортиб то Меҳрон чўллари
ва Инд дарёсигача бўлган ҳудудга қадар кенгайтириш-
га муваффақ бўлди. Марказлашган бу салтанат учун
пойтахт қилиб Ҳиротни танлади ва шу ердан туриб бу
улкан салтанатнинг бошқарув тизимини 20 йил мобай-
нида мустаҳкамлади ва мохирлик билан идора этди.
Бирок тақдир тақозоси билан 1469 йили тарихда «Ирок
фожиаси» деб ном олган фалокатда у ҳалок бўлди.

Ўшанда у Озарбойжон вилоятидаги икки туркман
қавмлари орасида кўтарилган можарони бартараф
қилиш мақсадида кўп сонли қўшин билан Озарбой-
жонга келган эди. Унинг қўшини Ардобил яқинидаги
тор йўлакдан ўтаётган пайтда пистирмага дуч келиб,
рақиблари томонидан тор-мор этилди. Унинг ўзи жанг-
да ҳалок бўлди. Улкан қўшинидан фақат бир нечаси-

гина кўплаб машаққатларни бошдан кечириб, Ҳиротга қайтиб кела олди. Кутилмаган бу фалокатда жуда кўп кишиларнинг кони тўкилди, шу боис бу воқеа тарихда муҳрланиб қолди. Тарихчилар ундан аввалги ёки кейинги воқеаларга ишора қилинганда албатта «Ирок фожиаси»ни эсга оладилар.

Султон Абусаиднинг вафотидан сўнг унга қарашли ерлар ўғиллари ўртасида тақсимланди ва улар ҳам мустақил ҳукмдорларга айланди. Катта ўғли Султон Аҳмад Мирзо отаси мулкининг маркази бўлмиш дунёга донғи кетган, номи маданият, бойлик ва ҳашамат каби сўзларнинг синонимига айланган Самарқанд ва Бухоро вилоятларини эгаллашга муваффақ бўлди.

Иккинчи ўғли Султон Маҳмуд Мирзо Бадахшон, Хатлон, шунингдек, Ҳиндикуш ва Исфара тоғлари оралиғидаги вилоятларнинг ҳукмдорига айланди. Учинчи ўғли, Бобур мирзонинг отаси Умаршайх Мирзо ҳам Фарғона подшоҳлигидаги ўз мавқеини сақлаб қолишга эришган эди. Кобул ва Ғазна Улуғбек мирзо ихтиёрига берилган эди.

Фарғона ҳозирги кунда Ўзбекистондаги кенглиги 50000 кв км масофани эгаллаган, ҳосилдор вилоятдир. Иқлими ажойиб, дон-дун сероб, меваларга бой, табиати ниҳоятда гўзал. Жўтрофик жиҳатдан қулай жойлашган. Атрофини ўраб турадиган баланд тоғлар уни ғарбдан эсадиган шамоллардан ҳимоя қилади. Бу тоғлар орасидан оқиб ўтадиган улкан Сирдарё қояли тоғ тизмаларидан иборат текисликни икки қисмга ажратиб, шарқдан ғарбга томон оқиб ўтади. Дарёнинг ҳар иккала қисмида етти катта-кичик маъмурий вилоятлар мавжуд бўлиб, улардан иккитаси дарёнинг шимолида, бештаси эса жанубида жойлашган. Ҳарбий нуқтаи назардан Бобур

мирзо замонида Фарғона катта аҳамиятга молик бўлган ўлка эди.

Кискаси, жўғрофий вазият қуйидагича эди: одатда истилочиларнинг диққатини ўзига жалб қиладиган энг яхши ва ҳосилдор вилоятлар дарёнинг жануб томонида жойлашган бўлиб, Андижон улар орасида ҳажман энг каттаси ва пойтахт ҳисобланарди. У XV асрдаги мустаҳкам бир қалъа эди. Андижондан кейин ғарбга бир оз юрсангиз, Марғилон, сўнгра яна жануброқда Ўш жойлашган, аммо Фарғонага олиб борадиган йўлнинг ҳақиқий калити – бу мустаҳкам Аҳси қалъаси эди. Бу шаҳар дарёнинг шимолида жойлашган бўлиб, мамлакатнинг юраги, асосий куч кира оладиган ягона ғарбий йўл эди. Агар Аҳси босқинчилар қўлига ўтса, Сирдарёнинг шимолидаги вилоятлар ҳам унинг ихтиёрига ўтиши турган гап эди. Навбатдаги иш – дарёнинг ўзини эгаллаш, ундан сўнг эса тоғлар ва жилғалар оралиғидаги ҳосилдор текисликни эгаллаш ҳеч гап эмас эди.

Ҳарбий юришлар ва талончиликлар даврида жабр кўрган халқ Андижон ва Марғилон шаҳарларидан паноҳ топишарди. Истилочилар эса уларни қамал қилиб мамлакатдаги барча захиралар ҳукмдорига айланарди.

Бироқ бу захиралар унчалик катта эмасди. Ғалабани ўз олдига мақсад қилиб қўйган ҳукмдор учун Фарғона унчалик кўп нарса бера олмасди. Шу боис бўлса керак, жанжалкаш ва бир оз ўжар бўлган Бобур мирзонинг отаси Умаршайх Мирзо кўпинча қўшниларининг сиёсий ишларига аралашуш ва иложи бўлса, уларнинг мулки ҳисобига ўз ҳудудини кенгайтириш пайида бўлар эди.

Ўша пайтда унинг энг ашаддий душманлари ўзининг қариндошлари эди. Катта акаси Султон Маҳмуд Мирзо билан унинг муносабатлари жудаям ёмон эди. Бунинг сабаблари кўп эди. Биринчидан, тиним билмас Умаршайх мирзо ўзидан омадлироқ бўлган акасининг мулкига кўз олайтирар, унга қарши фитналар уюштириб турарди. Ўз навбатида кичик акаси Султон Маҳмуд Мирзо ҳам Фаргона чегараларига вақти-вақти билан кўшин тортиб, мамлакат осойишталигига таҳдид солиб турар, бу вилоятни ўз мулкига қўшиб олишга кўп маротаба ҳаракат ҳам қилган эди. Ўз имконият ва захираларининг унчалик кучли эмаслигини яхши билган Умаршайх акасидан қанчалик чўчиса, ундан шунчалик аламзада ҳам эди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам Тошкент ва Шохрухиянинг чегарасидаги вилоятларни ўзаро бўлиб олишга интилишарди.

Катта акасининг моддий ва ҳарбий жиҳатдан устунлигини ҳисобга олганда, Умаршайх унга тенг кела олмасди, бироқ уни жангга отлантириб, қайраб турадиган таянч – қайин отаси, Бобур мирзонинг она томондан бобоси бўлмиш Юнусхон эди. У бу кичик куёвини бошқача меҳр билан сийлар ва ҳар томонлама қўллаб турар эди.

Юнусхон Чингизхондан тарқаган ўн иккинчи авлод бўлиб, мўғулларнинг улуғ хонларидан бўлмиш Вайсхоннинг тўнғич ўғли эди. Гарчи у ўз отаси каби улуғликка эришмаган бўлса-да, падарининг баъзи ижобий хислатларини ўзлаштириб олган эди. Қабиладошлари унинг укасини хон қилиб кўтаришгач, Юнусхон Мўғулистонни ташлаб кетишга мажбур бўлди ва Бадахшон ҳукмдорининг саройидан паноҳ топиб, узоқ йиллар ўша ерда қолди.

Бу ерда у камдан-кам замондошларигагина насиб этган мисли кўрилмаган билимларни эгаллади: даштий мўғулларга хос кўпол одатларини йўқотди ҳамда унинг ўрнига маданиятли маҳаллий халқнинг хулқатворини ўзлаштириб олди ва уларнинг одоб таомилига итоат қила бошлади. У 40 ёшга тўлганда осойишта ҳаёти ва маданий ороми бир оз бузилди. Юкорида зикр этилган Султон Абусаид мирзо дафъатан Юнусхонни ўз ҳузурига чорлаб, уни ўз юрти Мўғулистонга бориб, укасидан тахтни тортиб олишга даъват этди ва керакли курул-аслаҳа ва анжомлар билан таъминлади. Юнусхонни мўғулларнинг улуғ хонлигига қайтадан даъво қилишга ишонтирди ва уни укаси Эсон Бўғахонга қарши жангга отлантирди.

Абусаид мирзонинг ҳомийлигида кўплаб уринишлардан сўнг, у ниҳоят ўз даъвосини қондиришга муваффақ бўлади ва 1465–66-йилларга келиб, Улуғ хон бўлиш шарафига муяссар бўлди. Султон Абусаид мирзо ва унинг кўшини муваффақиятсизликка учрагач, Юнусхон ўз ҳомийсининг ўғилларини жон-жаҳди билан кўллаб-қувватлашга киришди. Унинг уч қизи Абусаид мирзонинг уч ўғлига: Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад Мирзога, Бадахшон ҳокими Султон Маҳмуд Мирзога ҳамда Фарғона ҳокими Султон Умаршайх Мирзоларга никоҳлаб берилди. Шу йўл билан у куёвлари – ака-укалар ўртасидаги низоларни маълум даражада бартараф этишга ҳам муяссар бўлди.

Тўғрисиўз ва хушхулқ киши бўлганлиги учун Юнусхоннинг куёвлари орасида обрўси баланд эди. У, айникса, Умаршайх мирзони бошқача меҳр билан суярди. Суюкли куёвининг қайсарлиги оқибатида келиб чиқиши мумкин бўлган кўнгилсизликларнинг кўп

маротаба олдини олганди. Бу борада куйидаги воқеа дикқатга сазовор: Султон Аҳмад мирзо билан Умаршайх мирзо Тошкентни талашиб жангга тайёргарлик кўришаётганида, Юнусхон ўз кўшинини кучсизроқ томон, яъни Умаршайх мирзо тарафига ташлаб, тинчлик шартномасини тузиш учун келаётган машхур диний арбоб Хўжа Носириддин Убайдулло Аҳрори Валий етиб келгунича жангни тўхтатиб туришга эришади. Юнусхоннинг куёвлари ўртасидаги обрўси қай даражада эканлигини тасаввур қилиш учун шуни мисол тариқасида келтириш мумкинки, Султон Аҳмад мирзо билан Умаршайх мирзо Тошкент ва Шоҳрухия чегарасидаги вилоятлар билан боғлиқ муаммоларни ўзаро ҳал эта олишмагач, Хожа Аҳрори Валий ҳазратларининг таклифига кўра ҳар иккала томон ҳам ушбу ерларни ўз кайноталарига беришга келишиб оладилар.

Шунинг учун ҳам Бобур мирзонинг бу бобоси ўз замондошларида катта ижобий таассурот қолдиргани ажабланарли эмас. У томирларида мўғул кони юрадиган, лекин шахсияти ва ахлокида туркий маданиятнинг энг гўзал кирралари уйғунлашган, адолатли ҳукмдор ва гўзал хулқ-атвор соҳиби ҳамдир. Юнусхон билан бўлган учрашувдан сўнг ҳазрати Эшон Хўжа Аҳрори Валий билдирган мулоҳазалар дикқатимизни тортмай кўймайди, албатта. Чунки Заҳириддин Муҳаммад Бобур мирзо шахсидаги кўпгина ижобий хислатлар унга бобосидан ўтганига шубҳа бўлиши мумкин эмас.

Юнусхон ҳақидаги таассуротини Эшон Ҳазратлари куйидагича изоҳлайди: «Мен Юнусхонни мўғул деб эшитгандим ва уни кўчманчи турклар каби соқолсиз (кўса) деб тасаввур қилган эдим. Лекин мен хонни кўрганда, унинг серсоқол, истараси иссиқ, бамаъни

одам эканига ишонч хосил қилдим. Унинг нутқи равонлиги ва гапларининг бамаънилигига қараганда, бундай ширинсухан одам аслзодалар ичида ҳам жуда кам учрайди» («Тарихи Рашидий»).

Юнусхон бутун ҳаёти давомида ўзининг ракибларни муросага даъват этувчи ва тинчлантирувчи хислатларини асосан куёвлари ўртасида юзага келадиган низоларни юмшатиш ишига сарф қилди. Аммо у 1486–87-йили вафот этгач, ака-ука ҳукмдорлар орасидаги низолар кескин тус ола бошлади. Бобур мирзо тахтга чиққан даврдаги сиёсий вазият ушбу низолар билан бевосита боғлиқ бўлганлиги боис, бу кескин вазиятни бир оз шарҳлаб ўтишга тўғри келади.

Юнусхоннинг вафотидан кейин биринчи келишмовчилик Тошкент ва Шохрухияга эгалик қилиш даъвоси туфайли юзага келди. Бу ҳудудларда яшаётган кавмлар устидан ҳукмронлик қилаётган Юнусхоннинг катта ўғли Султон Маҳмудхон, афтидан, бу вилоятларни аввалги эгасига қайтариб беришни истамади. Ака-ука теурийзодалар Султон Аҳмад Мирзо ва Султон Умаршайх мирзо эса бир-бирлари ўртасида низо ўз ечимини топмагунича, Тошкент ва Шохрухия вилоятлари Юнусхон томонидан расмият учунгина идора этилиб туриши мумкинлигини эътироф этишарди. Одатдагидек, тиниб-тинчимас Умаршайх мирзо биринчи бўлиб ҳаракат бошлади.

У кайнотаси Юнусхон билан ўрталаридаги яқинликка ишониб мўғуллар кудратини унчалик назар писанд қилмасди. Доимо акасида олдинда бўлишга жон-жаҳди билан интилган Умаршайх мирзо ўзининг мўъжазгина давлатининг барча имкониятларини бир мақсад учун йўналтирди: у бир ҳамла билан Тошкент-

нинг асосий қалъаларидан бўлган Уштурни қўлга киритишга муваффақ бўлди. Бироқ қайин оғаси Маҳмудхоннинг қудратли қўшини билан юзма-юз келганда у ўзининг рақиби билан таккослаб бўлмайдиган даражада кучсиз эканини олдиндан кўра билиши керак эди. «Улуғ хон» мақомидаги Маҳмудхон ҳатто шимолий Мўғулистон ҳукмдори бўлмиш укаси Аҳмадхонни ёрдамга чақиришни хаёлига ҳам келтирмади. У шиддат билан Уштурга ҳужум қилди ва қаттиқ жангдан сўнг қалъани қамал қилиб, кўрғондагиларни қиличдан ўтказди. Умаршайх мирзо ўзининг энг яхши навқарларидан жудо бўлди ва дарҳол шаштидан қайтди. Ҳафсаласи пир бўлиб, қайин оғасига нисбатан кескин ва шошма-шошарлик билан қилган ҳаракатидан пушаймон бўлди.

Энди навбат Султон Аҳмад Мирзоники эди. Укаси Умаршайх мирзонинг мағлубиятидан у қониқиш ҳосил қилган эди. Бироқ укасига нисбатан қудратлироқ эканига қарамай, уни бундан ҳам каттароқ мағлубият кутиб турганини кўз олдига келтирмай, 150 минг кишилик кучли қўшин тўплади ва келаси йили Тошкент томон юриш бошлади. Маҳмудхон уни кутиб олиш учун қўшинини Сирдарё билан шаҳар оралиғига жойлаштирди.

Бахтга қарши Султон Аҳмад мирзонинг қўшини таркибида Шоҳибек (Шайбоний) исмли бек ҳам бор эди. Бу одам ҳақида кейинроқ кўпроқ гапириш ниятимиз бор. Шайбоний Маҳмудхон билан тил бириктириб, жанг пайтида ҳарбий найранг ишлатишга келишиб олишди. Воқеа шундай бўлганди: душман қўшини чегара вазифасини ўтаб турган ўрталаридаги дарёни кесиб ўтиши учун Маҳмудхон бир оз ортга че-

кинган бўлиб кўринди-да, кўкқисдан олд томондан хужум қилди. Шу вақтда хиёнаткор Шайбоний орқа томондан хужум бошлади. Олдидан ва орқадан берилган зарбалардан Султон Аҳмаднинг қўшини довдираб қолди ва натижада эндигина кесиб ўтишган дарё томон қайтишга мажбур бўлди. Қурбонлар беҳад даражада кўп бўлди. Сирдарёни кесиб ўтишда жуда кўп аскар ҳалок бўлди. Бу фалокат Бобур мирзонинг кейинги қисматиға муҳим таъсир кўрсатди.

Султон Аҳмад мирзо Маҳмудхоннинг қудратига тан берган ҳолда, маъюслик билан Самарқандга қайтди. Орадан бир оз вақт ўтгач, бу ракиблар ўртасида тинчлик сулҳи тузилди: Султон Аҳмад мирзо ўз қизларидан бирини Маҳмудхонга хотинликка берди. Лекин Фарғона ҳукмдори Умаршайх мирзо йўл қўйган хатосидан тўғри хулоса чиқаришни истамас эди.

Бу орада у янгитдан жанг бошлаш учун етар-лича куч тўплади ва эски одатига кўра яна қўшнилари-нинг ички сиёсатиға аралаша бошлади. Бу билан у акаси Султон Аҳмад мирзо ҳамда қайин оғаси Маҳмудхоннинг нафратини кўзғади ва уларни ўзига-нисбатан жиддий чора кўришиға мажбур қилди.

Унинг бу хурмача қилиқларидан жаҳли чиққан, акаси Султон Аҳмад мирзо ва қайин оғаси Маҳмудхон 1494 йилда Умаршайх мирзони эгаллаб турган мавқеидан маҳрум қилиб, унинг таъзирини бериб қўйиш, йўлда турган ғов сифатида ўртадан кўтариб ташлаш мақсадида Фарғонани биргаликда маҳв этиш-ға келишиб олишди. Тузилган режаға биноан Султон Аҳмад мирзо Самарқанддан чиқиб, Фарғона давлати ҳудудига Сирдарёнинг жануб томонидан кириб, пой-тахт Андижон томон юриши керак эди. Каттароқ им-

кониятларга эга бўлган Маҳмудхон эса довон орқали дарёнинг шимолий томони билан айланиб ўтиб, Ахси қалъасини эгаллаши лозим эди.

Жангнинг бошланғич босқичи деярли тугай деб қолган пайтда гўё тақдир қалтис ҳазил қилгандай бўлди. Умаршайх мирзонинг бу вазиятда амалга ошириши мумкин бўлган ягона чораси қолганди: у пойтахт Андижонни тўнғич ўғли Бобур мирзога топшириб, хос соқчиси Худойберди туғчи ва ишончли бекларидан яна бир нечасини ўғлига маслаҳаттўйлик қилиш учун шаҳарда қолдирди. Ўзи эса хавф тобора яқинлашиб келаётган шимолий вилоятлар томон отланди ва Ахсига етиб келиб, қалъа мудофаасини мустаҳкамлашга киришди. Худди шу пайтда даҳшатли фожиа юз бердики, қутилмаган бу ҳол Фарғонани фалокатдан сақлаб қолди.

Бошқа темурийзодалар каби Умаршайх мирзо ҳам хабарчи кабутарлар боқишга ва уларни қўлга ўргатишга жуда ҳам ишқибоз эди. Шу кунларнинг бирида у Ахсидаги кия адирликка қурилган кабутархонага киради. Адирлик ён бағридан дарё оқиб ўтарди. Шу пайтда қўққисдан кабутархона қарсиллаб, пойдевор қурилган адирлик ўпирилиб кетади, мирзони эса уй томи босиб қолади ва у ўша заҳотиёқ жон беради. Бу воқеа 1494 йилнинг 8 июнида душанба кuni содир бўлган эди.

Бир қарашда ўша пайтда Фарғона аҳли учун бундан ҳам даҳшатлироқ мусибат бўлмаса керак. Чунки икки қудратли душман қўшини аллақачон мамлакат чегараларига яқин келиб қолган эди. Подшоҳнинг тўнғич ўғли Бобур мирзо эса эндигина 11 ёшга қадам қўйган эди. Умаршайхнинг ўлими ягона ғаразли мақсад йўлида бирлашган душманларни ажратиб юборди. Уларнинг

адоватлари фақатгина Умаршайх мирзога нисбатан эди. Унинг ўғлига нисбатан уларда ҳеч қандай ғаразғўйлик йўқ эди.

Султон Аҳмад Мирзо ҳам, Маҳмудхон ҳам Фарғонага эгалик қилишни бирдек жуда-жуда истардилар-у, лекин унга биттаси эгалик қилишини ҳар иккаласи ҳам истамас эди. Бу мулкни бир-биридан қизғонганликлари туфайли ҳам бу вилоятдан воз кечишга рози бўлишларига тўғри келарди. Шу сабабдан ҳамма нарса мамлакат тахтига энди ким ворис этиб тайинланишига боғлиқ эди. Адолат нуқтаи назаридан ва анъанага кўра Бобур мирзо ўзи ҳақли бўлган ворислик ҳуқуқини олиши керак эди.

Исми «йўлбарс» маъносини англатувчи Захириддин Муҳаммад Бобур мирзо 1483 йилнинг 14 февраль, жума кунда Андижонда дунёга келди. Отасининг дафъатан ўлими туфайли тахтга ўтиришга мажбур бўлганда, у эндигина 11 ёшу 4 ойлик бола эди. Унинг икки ўғай (ота бир, онаси бошқа) укаси бўлиб, Жаҳонгир мирзо ундан икки ёш, Носир мирзо эса тўрт ёш кичик эди. Унинг илк болалиги ҳақида бизга унчалик кўп нарса маълум эмас. Унинг бу даври, асосан, устозлари даврасида илм эгаллаш билан ўтган. У ўта билимли, хуснихати чиройли эди. Кейинчалик эса у дилбар ғазаллар ҳам битган. Ўз даври тақозоси ва аждодлари удумига кўра у моҳир чавандоз, мерган камонбоз, моҳир қиличбоз ва зўр овчи бўлиб вояга етган. Тахтга чиқишдан аввал ҳам у ўзининг етакчилик қобилиятига эга эканини бир неча бор намоёиш қилган эди. Ўша даврда гўдақлик ёшидаги подшоҳзодалар одатига кўра кўп ҳолларда қўшинга фахрий қўмондон этиб тайинланарди. Отаси Аҳсида эканлигида унинг пойтахтни бошқариш ишига тайин-

ланиши бунинг ёркин далилидир. Тарихчи Ғиёсиддин Хондамир келтирган маълумотларга қараганда, Бобур мирзо ўз ҳукмдорлик фаолиятининг суронли илк ойларидаёқ намоиш этган бошқарувчилик маҳорати унинг эрта вояга етиб қолганлигидан далолат беради.

Бир қарашда, Андижон аҳли ўзининг бу ёш ҳукмдорига итоат этгани шубҳалироқ туюлса ҳам, подшоҳзоданинг ўша ўн бир ёшда эканида кўрган-кечирганлари ҳақидаги синчковлиги, кузатувчанлиги, мавжуд вазиятдан олган таассуротлари, атрофидаги одамлар ҳақидаги мулоҳазалари кишини ҳайратга солади. Унинг отаси Умаршайх Мирзо ҳақидаги ўта таъсирчан таассуротларини ўқир экансиз, унутмангки, ўша сатрлар муаллифи падари бузрукворини охирги марта кўрганда эндигина ўн бир ёшга қадам қўйган бола эди.

«У наст бўйлуқ, тегирма соқоллик, қуба юзлуқ, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андогким бог боғлатурда қорнини тортиб боғлатур эди, бог боғлагондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эрдиким, боғлари узулур эди. Киймакта ва емакта бетакаллуф эди, дасторини дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, белни чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар гайри девонда аксар мўгулий бўрк кияр эди. Таъби назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдики, Хитой карвони келадурганда, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг уйлуқ карвонни, андог қор бостиким, икки киши қутулди. Хабар топиб муҳасиллар йибориб, қорвоннинг жаъми жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эрди, бовужиди эҳтиёт сахлаб, бир йил, икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин

ворисларини тилаб келтуруиб, молларини солим топ-шурди».

«Бобурнома» ва бу каби тасвирлар яна кўплаб кўзга ташланади, лекин ана шундай сатрлардан яна бирини келтириш мақсадга мувофиқдек туюлади:

«Али Дуст Тағойи менинг онамнинг онасига уруғ бўлур эди. Умаршайх Мирзо замонидин мен кўпроқ риоят қилиб эрдим. Илигидин иш келур дедилар. Бу неча йилким, менинг қошимда эди, ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, деса бўлғай... Ярамас ахлоқ ва атворлиқ киши эди. Бахил ва фитна ва зумухт ва мунофиқ ва худписанд ва қаттиқ сўзлук ва совуқ юзлук киши эди».

Бу нозик сатрларнинг муаллифи уни қуршаб олган қийинчиликларни енгиб ўтиши учун доимо ўта зийрак ва хушёр бўлиб яшашга мажбур бўлган бўлиши керак.

Умаршайх Мирзонинг фожиаси ҳақида хабар беришганида, Бобур мирзо Андижонда катта бувиси Эсон Давлат бегим чаҳорбоғида эди. Отасининг вафоти ҳақидаги хабарни шу ерда, 9 июннинг сешанба кунини эшитди. Ёш бўлишига қарамасдан у тадбир билан иш кўрди. Унинг энг биринчи қиладиган иши қалъа химоясини мустаҳкамлаш эди. Дарҳол атрофига ўз тарафдорларини йиғиб, шаҳарга кириш учун тайёргарлик кўраётган бир пайтда туйқус аъёнлардан бири – Ширим Тоғойи шаҳзодани иккилантириб қўйди.

Аҳмад Мирзо қўшинини юртга бостириб келаётган эди. У Андижон қалъасидагилар ўз ерларини беғоналарнинг талон-тарож қилишидан сақлаб қолиш мақсадида ёш шаҳзодани ўз амакисига тутиб беришлари мумкинлигига умид боғлаганмиди? Ширим Тоғойи бундай хавф муқаррар эканини Бобур мирзога эслатиб қўйди. Шаҳар ичидаги содиқ беклар бу янгиликдан ха-

бар топгунча, ёш шаҳзодани Ўзган томондаги даралар ичкарисига беркиниш масаласи ҳал этиб қўйилганди.

Янги ҳукмдорига хоинлик қилиш уларнинг хаёлига келган энг сўнги фикр эди ва ҳар бири ўз содиқлигига уни ишонтиришга шошардилар. Отасининг мамлакатдаги барча собиқ мулозимлари пойтахт Андижон саройига тўпландилар ва шаҳзодага ўз эҳтиромларини билдириб, қалъа деворлари ва минораларини ҳимояга тайёрлаш ишларига ўзларини фидо қила бошладилар. *«Мен келгач, – деб ёзади Бобур мирзо, – борча яқдил ва яқжиҳат жидд ва эҳтимом била қалъадорлиққа машғул бўлдилар».*

Сиёсий вазият жиддий тус ола бошлаган эди. Аҳсининг шимоли Бобур мирзонинг тўққиз яшар укаси Жаҳонгир мирзо томонидан бошқарилар, унга Умаршайхнинг ишончли бекларидан бири атқалик қиларди. Аммо жанубда ишлар яхши эмасди. Султон Аҳмад мирзо кўшини шиддат билан яқинлашиб келарди. Ўратепа, Хўжанд, Марғилонни муваффақиятли забт этгач, у пойтахт Андижондан унча узоқ бўлмаган Кубони ўзига қароргоҳ қилди. У яқинлашган сари қалъадаги баъзи кишиларнинг юраклари хавотирга тушган бўлиши керак: бундай қалтис вазиятда уларнинг ёш ҳукмдори қудратли кучга эга бўлган амакисига қарши тура олишига қандай умид боғлаш мумкин эди?

Шу орада Андижон арбобларидан Дарвешгов исмли бир киши Бобур мирзо шаънига номуносиб таклиф киритди. Унинг таклифи шундай эдики, ёш шаҳзодани амакисига топшириш эвазига Самарқанд кўшини ортга қайтиши керак эди. Дарвешгов ўша кунидек ўлимга маҳкум этилди. Шундай қилиб, қалъанинг бирдамлиги хоиннинг жазоланиши билан янада мустаҳкамланди.

Қамалга қарши тадбирларни бошлашдан аввал бўлгуси ортиқча нохушликларнинг олдини олиш учун Бобур мирзонинг аъёнлари душман билан сулҳ тузишга ҳаракат қилиб кўришди. Ҳа пайтда Султон Аҳмад мирзо эътиборига ҳавола қилинган тақлифни Бобур мирзо қуйидагича изоҳлайди: *«Бу вилоятга мулозимларидан бир киши худ қўюлеусидир. Мен ҳам мулозим ва ҳам қариндош, агар бу хизматни менга уҳда қилсалар, яхшироқ ва осонроқ файсал топқусидир».*

Бобур мирзонинг бу самимий тақлифи рақиб томонидан маъқулланмади. *«Султон Аҳмад Мирзоким, – деб ёзади Бобур мирзо бу борада, – камсухан ва фақир ва одми киши эди, ҳар сўз-ун ва иш-куч бекларсиз қарор топмас эди; беклар бу сўзларга мултафит бўлмай, дуррушт жавоблар айтиб, илгарига кўчтилар».*

Вазият шу ҳолда давом этарди, қалъадагилар қамал қийинчиликларга дош бериши учун тайёргарлик кўришарди. Бу орада вазият тамоман ўзгариб кетди. Душман кўшини деярли Андижон остонасига етиб келган эди. Бу оғир вазиятдан чиқиш учун эса ечим топиш зарур эди. Шундай пайтда Султон Аҳмад томонидан бўлган тасодифий ўзгаришнинг баъзи сабабларидан бири шу эдики, у мамлакат аҳолисининг ҳамжиҳат ва ўз ҳукмдорига содиқлигини кўриб, ҳафсаласи пир бўлганди. *«Улар (ҳужумчилар), – деб ёзади бу ҳақда Бобур мирзо, – бизнинг сипоҳий ва раиятни андоқ яқдил ва яқжиҳат топдиларким, то жон ва танлариди рамақ ва товон бордур, жон тортмоқдин кўймагайлар».*

Устига устак, Самарқанд кўшинидаги жангчи отларга хавфли ўлат касаллиги тегиб, кўпчилиги йўлда нобуд бўлди. Аммо Султон Аҳмад мирзонинг ўз жия-

ни билан жанг қилмасдан ортга қайтишининг асосий сабаби қуйидагича эди: кўшин Кубодан Андижон томон чиқиб келаётганда, устида ягона кўприк қурилган, ботқоқсимон қўлмак сувни кечиб ўтишига тўғри келган эди. Устига юклатилган юкдан кўприк шунчалик тикинлашиб кетгандики, кўп аскарлар, от ва туялар аянчли аҳволда ботқоқликка қулаб, жон беришди. Бу ҳодиса бундан етти йил аввал Сирдарё устида юз берган Ғожага шу қадар ўхшаш эдики, оқибатда Султон Аҳмад мирзонинг асаби бундай аянчли ҳолатга дош беролмади. Бундан баттарроқ вазиятга тушмасдан олдин зудлик билан бу юртдан оёғини олиб кетиш чораларини қидира бошлади.

Охир-оқибатда жияни Бобур мирзо билан шошапиша сулҳ тузди. Ажабланарлиси шуки, Султон Аҳмад мирзо қандай шиддат билан келган бўлса, шундай тезликда ортга қайтди. Шундай қилиб ҳеч қутилмаганда Бобур мирзога таҳдид солиб турган офатлардан энг қочиб қутулиб бўлмайдигани тез даф бўлди.

Бироқ ёш ҳукмдорнинг мулкига кўз олайтирган ёвуз кучлар ҳали тўлалигича бартараф қилинмаган эди. Мўғулларнинг улуғ хони бўлмиш тоғаси Маҳмудхон аллақачон Сирдарёнинг шимолий соҳилига етиб келиб, Султон Аҳмад мирзо билан аввал келишилган битимга кўра, Аҳсини бутунлай қамал қилди. Али Дарвешбек, Мирзақули Кўкалдош ва бошқалар томонидан бошқарилаётган қалъа босқинчиларга қаттиқ қаршилик кўрсатарди. Ёш Жаҳонгир мирзонинг бу ерда бўлиши унга содиқ кишиларни садоқат билан хизмат қилишга ундарди. Қалъа шу қадар матонат билан қаршилик кўрсатардики, иттифокчиси Султон Аҳмад мирзонинг қутилмаганда ортга чекиниши Маҳмудхонни руҳан

тушкунликка солиб кўйди ва бу юришдан у ортикча ташвишу машаққатлардан бошқа ҳеч нарсага эриша олмаслигига ишонч ҳосил қилгач, вақт ғаниматлигида имкон қадар тезроқ ортга қайтиб кетишни афзал деб билди.

Бу сиёсий вазиятда Бобур мирзо учун яна бир рақиб мавжуд эди. Қошғар ва Хўтанда бир неча йиллардан бери ҳукмронлик қилиб келаётган Абу Бакр Дуғлат Қошғарий Фарғонадаги нохушликлардан фойдаланмоқчи бўлиб, кўшни Ўзган касабасини ўзига қароргоҳ қилди. Ушбу қулай жойда ўрнашиб олгач, у вилоятнинг узок ва яқин жойларига хужум қилиб, талончилик билан шуғуллана бошлади. Бобур мирзо ўзининг йирик душманларини даф қилгач, энди бутун диққат-эътиборини Абу Бакр томон қаратди. Вазиятнинг бундай қалтис тарзда ўзгаришини кутмаган Абу Бакр қўл остидагиларнинг бирон фалоқат юз бермасдан ортга чекиниш учун сўраган илтимосига жон дили билан рухсат берди.

Бу орада Бобур мирзонинг одамлари учун нафас ростлашга бир оз фурсат пайдо бўлди ва улар бу фурсатдан унумли фойдаланишга киришдилар. Отасининг Аҳсидан Андижонга етиб келган ҳарам аҳли ва беклари билан зарур аза маросимларини ўтказгач, ёш шахзода ўз эътиборини мамлакатни идора этиш ва кўшинни тартибга солиш учун қаратди. Таҳликали кунларда давлат ишларини бошқариш ва мудофаа ишларини ташкил қилишда эришган муваффақиятларининг кўп қисми бувиси Эсон Давлат бегимнинг оқилона маслаҳатлари ва тадбиркорлик билан кўрган чоралари туфайли қўлга киритилган эди. Ҳойнаҳой, бу оқила аёлнинг тақлифига биноан Андижонни бошқариш ва шаҳарга

доруғалик қилиш Ҳасан ибн Ёқубга, Ахси бошқаруви Узун Ҳасанга, Марғилон эса Али Дўст Тоғойига берилган бўлса керак. Яқинда бўлиб ўтган ишларда ўз садоқатини исботлаган бошқа беклар ва йигитларга ҳар бирининг мавқеига кўра ер, пул улашилди ва янги лавозимларга тайин этилди. Ниҳоят, ҳарбий ишлар ҳам бир сира кўздан кечирилиб, тартибга келтирилди. Бу ишда ҳам янги лавозимларга тайинланган мансабдорларнинг хизмати сезиларли бўлди. Ҳарбий ислохотлар ҳали якунига етмасданок мамлакат сиёсий ҳаётида яна бир яхши янгилик рўй берди. Фарғонага юриш давомида Султон Аҳмад мирзонинг соғлиги ёмонлаша бошлаган эди. Ҳарбий юришни, юқорида таъкидланганидек, қутилмаганда тўхтатишга мажбур бўлган сабаблардан бири ҳам, эҳтимол, шу бўлган бўлса керак. Ана шу тарзда қутилмаган хасталик туфайли у 1494 йилнинг июль ойи ўрталарида тўсатдан вафот этди.

Унинг ўғил фарзанди бўлмаганлиги туфайли беклари тахтни Бадахшон, Ҳиндиқуш ва Исфара тоғлари оралиғидаги вилоятларни бошқараётган укаси Султон Маҳмуд мирзога беришга қарор қилдилар. Султон Маҳмуд мирзо таклифни қабул қилди ҳамда Ҳисорни бир ўғлига, Бухорони иккинчи ўғлига топшириб, ўзи Самарқандга келди. Унинг тахтга ўтиришига ҳеч қандай эътироз билдирилмади. У нафақат ўзининг, балки акасининг ҳам мулкига эгалик қилаётгани учун моддий имкониятлари янада ошган эди. Қаттиққўл ҳукмдор бўлгани ва маъмурий ишлардаги тажрибаси ва талабчанлиги туфайли у қисқа муддат ичида янги қўлга киритилган вилоятларда ҳам қаттиқ тартиб жорий қилишга муваффақ бўлди.

Самарқанд беклари дўлдан қочиб селга дуч келган-

ликларини, яъни янги подшоҳ улар кутганидан кўра қаттиққўлроқ эканини тез орада англаб олдилар.

У ихтиёрига бўйсунитишни истамаган ўз қариндошларидан иккитасининг калласини танидан жудо қилди; яна учтасини ҳибсга олди. Содир бўлиши мумкин бўлган барча қаршиликларни бартараф қилгач, у мамлакатдаги мавжуд солиқ тизимини қайта кўриб чиқди ва ҳукмдор қошидаги мартабалари туфайли илгари солиқ ва бож тўлашдан озод қилинган мансабдорларни имтиёзларидан маҳрум қилиб, ҳамма қатори солиқ тўлашга мажбур қилди. Мулозимлар ва дин пешволари, албатта, бундан ғазабга келдилар ва уларда Султон Маҳмуд мирзо олиб бораётган сиёсатга ва унинг шахсига нисбатан кучли нафрат пайдо бўлди. Аммо унинг обрўси жуда баланд эди. Янги жорий қилинган қонун-қоидалар юзасидан арз қилишларига йўл қўйса-да, ўз сиёсатини маҳкам тутар, уни ўзгартитишни хаёлига ҳам келтирмас эди.

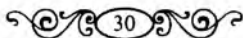
Тез орада унда яна янги мулкларни қўлга киритиш туйғуси кўзғала бошлади ва яқин атрофдаги ҳудудларга кўз югуртириб чиқди. Шу мақсадда Фарғона давлатига кўз олайтира бошлади. Унинг назарида бу ҳудудни бошқаларга нисбатан осонроқ қўлга киритиш мумкиндек туюларди. Чунки унинг ҳукмдори Бобур мирзо ҳали анча ёш ва тажрибасиз эди: бундан ташқари, унинг сиёсий ўйинида қурол сифатида фойдаланса бўладиган, тахтга даъвогар бўлиши мумкин бўлган иккита укаси бор эди. Бунинг устига, ёш подшоҳдан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиш умиди пучга чиққан ва унга ўз таъсирини ўтказа олмаган аламзада беклар ҳам бор эди. Шундай режалар билан Султон Маҳмуд Мирзо Андижон беклари орасида катта нуфузга эга

бўлган шаҳар доруғаси Хасан ибн Ёқубни ўз томонига оғдириш ниятида Бобур мирзо ҳузурига мартабали элчилар юборди.

Орадан беш-олти ойлар чамаси ўтгач, 1494 йилнинг охирларига келиб, Бобур мирзо ўзига нисбатан кучли фитна тайёрланаётганини сезиб қолди. Ҳасан ибн Ёқуб ўз ҳукмдорини тахтдан қулатиш учун фитна уюштириб, эгилувчан қурол сифатида фойдалана оламан, деган ният билан ёшгина Жаҳонгир мирзони акаси Бобур мирзо ўрнига ўтказиш ниятида эди.

Бирок Бобур мирзо бу хоинликнинг олдини олишга эришди, чунки мулозимлар орасида Бобур мирзога содиқ кишилар ҳали кўпчиликни ташкил этар эди. Оқила Эсон Давлат бегим ушбу фитнани фош этди: унинг иштирокида содиқ кишилар билан кенгаш ўтказилиб, тегишли чоралар кўришга Ҳасаннинг арқдан ташқарига овга чиқиб кетганидан фойдаланиб, унинг ишончли кишилари зиндонбанд қилинди. Бундай ҳаракатдан хабар топган Ҳасан ўша заҳотиёк Самарқанд томон йўл олди, эҳтимол, у Султон Маҳмуд ҳузуридан паноҳ қидирган бўлса ажаб эмас.

Султон Маҳмудхон олдига қуруқ қўл билан бормаслик учун у тўғри йўлидан четга бурилиб, Аҳси қалъасини эгалламоқчи бўлди. Бобур мирзо бўлса бир гуруҳ кишиларни яхшилаб қуроллантириб, унинг калласини олиб келишга буюрди ва тунги ҳужум пайтида хоин ўз тарафдорларининг камонидан отилган дайди ўқдан ҳалок бўлди. Ҳасандан ҳалос бўлгач, унинг хожаси билан ҳисоблашиш керак эди. Қарангки, шундай танг вазиятда тақдир Бобур мирзони яна бир бор ярлақди. 1495 йилнинг январида Султон Маҳмуд Мирзо тўсатдан вафот этди.

Султон Махмуд Мирзонинг ўлимига кўп вақт бўлмай, унинг мулкига кўз олайтирганлар ўртасида ички низолар авж ола бошлади. Ундан бешта ўғил фарзанд қолган эди. Аммо айти пайтда биз улардан учтасига эътибор қилишимиз кифоя қилади: Султон Маъсуд Мирзо, Султон Бойсункур Мирзо ва Султон Али Мирзо (унинг яна бошқа икки ўғли – Султон Ҳусайн Мирзо билан Султон Вайс Мирзолар эди). Оталари вафот этган пайтда икки катта ўғил саройда эмас – Султон Маъсуд Мирзо Ҳисорда, Султон Бойсункур Мирзо эса Бухорода эди. Вазир Хисравшоҳнинг Самарқанд тахтини ва шоҳ хазинасини эгаллашга умидвор бўлиб қилган уринишлари қутилган натижани бермади. Аркони давлат ичида обрў-эътибори паст бўлгани боис пойтахтда бош кўтарган кўзғолончилар Хисравшоҳни ҳибс олиб, махсус кўрикчилар назорати остида Ҳисорга жўнатдилар. Катта ўғлига Маъсуд мирзо давлат арбоби сифатида лаёқатсиз бўлгани боис беклар маслаҳатлашиб, тахтни унга эмас, иккинчи ўғил Бойсункур мирзога беришга қарор қилишди.

Бойсункур мирзо Самарқанд тахтига эндигина ўтирган эдики, яна бир ташвиш пайдо бўлди. Пойтахтдаги мавжуд вазиятдан норози бўлган баъзи мансабдорлар Жунаид Барлос бошчилигида бу сиёсий вазиятга Мўғулистондаги улуғ хон Махмудхоннинг аралашувини лозим деб топишди. Хоннинг энг тажрибали лашкарбошиларида бири Ҳайдар Кўкалдош кўмондонлигида мўғулларнинг кучли кўшини мамлакатга бостириб кирди. Аммо Бойсункур ота мерос мулкани ҳимоя қилишга қатъий қарор қилиб, шиддат билан жангга отланди ва Ханбай деган жой яқинида босқинчилар устидан узил-кесил ғалаба қозонди.

Бойсункурнинг кўз ўнгида шу қадар кўп асирларнинг боши олиниб, чодирнинг ичи мурдалар билан тўлиб-тошдики, чодирни уч маротаба янги жойга кўчиришга тўғри келди.

Бобур мирзо Самарқанддаги воқеалар ривожини катта қизиқиш билан кузатарди. Отаси каби унинг ҳам илк орзу-умидлари, Амир Темурнинг шуҳрати ва қудрати билан уйғунлашган Самарқанд шаҳри билан чамбарчас боғланиб кетган эди. Агар у ўзининг қудратли аждоди тахтини эгаллай олганида эди, шон-шуҳрат уники бўлар ва у бу оламдан беармон ўтар эди.

Аммо бу режани амалга оширишдан олдин вазият унинг диққатини ўз юртида ечим талаб қилаётган баъзи муаммоларга қаратишини такозо қиларди. Отаси узоқ йиллар давомида эъзозлаб келган Хўжанд шаҳри яқинда бўлиб ўтган можаролар натижаси ўларок Фарғона давлати тасарруфидан чиқиб кетиб, ҳозирда Самарқанд мулкига айланганди. Аввалбошда Умаршайх мирзо қўл остида бўлган Ўратепа вилояти ҳам худди шу алфозда эди. Ўратепа эндиликда акаси Бойсункур мирзо номидан унинг укаси Султон Али мирзо томонидан бошқариларди. Қошғар билан Фарғона ўртасида бўлинган қабилалардан бири ҳам ўлпон тўлашдан бош тортиб, можароларга сабаб бўлаётган эди. Бошида шунча ғалвали масалалар турганда Бобур мирзонинг Бойсункур мирзо билан низолашиб туриши ёш ҳукмдор учун навбатдаги кўнгилсизликларни келтириб чиқариши турган гап эди.

Афтидан, Султон Маҳмуд ўлими сабабли тўхтаб қолган Бобур мирзога қарши ғаразли юришларни давом эттириш иштиёқида бўлган Самарқанднинг янги султони Бойсунғур мирзо авваллари Умаршайх хизма-

тида бўлган мўғул амалдорларидан бири бўлмиш Иброҳим Соруни ўз томонига оғдириб олди. Бу одам Фаргонанинг жанубий чегараси яқинидаги Исфара қалъасини ишғол этиб, уни Бойсунқур мулки деб эълон қилди.

Бобур мирзо учун энг қувонарлиси шу бўлдики, Иброҳим Сорунинг бу хушомадгўйлиги бемаврид бўлган эди. Самарқанд султони Бойсунғур мирзо мўғул хони Маҳмудхоннинг Самарқанд сари юришига қарши кўшин тортиб чиқадиган бундай таҳликали пайтда Иброҳим Соруға ёрдам жўнатадиган ҳолатда эмас эди. Иброҳимнинг фитнасини ўз вақтида бартараф этиш учун Бобур мирзо кескин чоралар кўриши лозим эди. Шу боис 1495 йилнинг май ойида у Андижондан отланиб чиқиб, Исфарага ҳужум уюштирди. Ойнинг охирларига келиб, у қалъага ёрдам келиши мумкин бўлган йўللарни тўсиб қўйди.

Ниҳоят, қалъа таслим бўлди. Иброҳим Сору ҳам қилган гуноҳлари учун тавба-тазарру қилди. Уни яна бир бор кечиришди. Бу муваффақиятдан илҳомланган Бобур мирзо энди Хўжандга ҳужум қилмоқчи бўлди. Қалъа кўмондони, афтидан, ҳалигача мўғуллар билан жангда банд бўлган Бойсунқур мирзо томонидан келадиган кўмақдан умидини узиб, ўша заҳотиёк дарвозаларни очиб берди.

Бахтни қарангки, ўша пайтда Бобур мирзонинг тоғаси, мўғул хони Маҳмудхон кўшни Шохрухия вилоятида экан. Бобур мирзо тоғасини кўриб келиш ўзи учун яхши бўлади, деган фикрга борди. Мақсад фақатгина ернинг қандай жойлашганини кўриш эмас, балки шу билан бирга Ахсига қилган ҳужумида унинг ҳеч қандай ёмон нияти йўқлигига хонни ишонтириш

эди. Тога ва жиян ўртасидаги суҳбат анча расмий гарзда кечган бўлса-да, унинг якуни кутилган натижани берганлигини тушуниш мумкин.

«...Шоҳрухиядан ташқари Ҳайдарбек солгон боғда хонга мулозамат қилдим. Хон боғнинг ўртасида солгон улуг чордара уйда ўлтуруб эдилар. Уйдин киргач, уч юкундим. Хон ҳам таъзим қилиб қўйдилар. Кўрушуб, ёниб юкунгандин сўнг ёнларига тилаб, қалин шафқат ва меҳрибонликлар кўрсатдилар».

Орадан икки кун ўтгач, Бобур мирзо Андижонга қайтди ва вилоятлардан ўлпон йиғиш учун одам жўнатди. Бу вазифа ҳам муваффақиятли якун топди. Қўл остидаги қабиладагилардан олган 20 мингга яқин кўй ва 1,5 мингтача от билан қўшин пойтахтга қайтди. Мушкулотлардан энг охиригиси – Ўратепа колганди. Бу ерда Бобур мирзо қаршиликка учради. Фарғона лашкари яқинлашиб келаётганлигини эшитган Султон Али Мирзо зудлик билан орқага чекинди, қалъани ҳимоя қилиш учун эса етарлича аскар билан Шайх Зуннун Арғунни колдирди. Бобур мирзо етиб келгач, қалъани эгаллаш ўта машаққатли эканлигини кўриб, Андижонга қайтиб кетди.

Орадан кўп ўтмай тоғаси Маҳмудхон Ўратепага хужум қилди. Омад кулиб боқиб, шаҳарни эгаллади ва уни хоннинг куёвларидан бири бўлмиш Муҳаммад Ҳусайн Дуғлатга берди. Бу шахс ҳақида кейинроқ яна мулоҳаза юритамиз.

Бобур мирзо пойтахтга анча кўнгли тўлиб қайтди. У исённи бостирди, ўзига тегишли бўлган ўлпонларни йиғиштириб олди ва ниҳоят, муҳим стратегик аҳамиятга молик бўлган мавқесини сақлаб қолди. Энди у келгуси режаларини амалга ошириш учун ўз имкони-

ятларини кўздан кечириб чиқиши лозим эди. Шу орада у Самарқанд султони Бойсунқур Мирзонинг давлат ишларига қизиқиб қолди.

Бечора Самарқанднинг мулкини мўғул хони Маҳмудхоннинг қўшинлари эндигина тор-мор этиб турган ҳам эдики, у яна янги ва янада қудратлироқ душман билан рўбарў келишга мажбур бўлди. Амир Темурнинг иккинчи ўғли Умаршайх мирзонинг авлодларидан бўлмиш Султон Ҳусайн мирзо Бойқаро Хуросон ҳукмдори бўлиб, темурийзодалар сулоласидаги энг қудратли ҳукмдор эди. Пойтахти Ҳиротдан туриб у улкан мамлакатни идора этарди. Юксак билим соҳиби, санъат ва адабиётнинг фидойиси ва ажойиб раҳнамоси сифатида унинг саройи бутун Марказий Осиёда ягона эди. Аммо шу билан бирга у ўз ҳаловати ва манфаатларини кўзлайдиган киши ҳам эдики, доимо қўшнилариининг ерлари эвазига ўз ҳудудларини кенгайтиришга тайёр турарди. Самарқанддаги сиёсий аҳволдан хабар топгач, вазиятдан фойдаланиб қолиш истагида кучли қўшин билан Ҳисор томон отланди ва Термизга етиб келди. Унинг Термиздаги кишки қароргоҳи Бойсунқурнинг акаси Султон Маъсуд Мирзога дарёнинг нариги соҳилидан кўриниб турарди. Қиш давомида ҳар иккала қўшин бир-бирига қарама-қарши ҳолатда тураверди: ниҳоят, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳийла ишлатиб, дарёни кечиб ўтди, душманини Ҳисор қалъасига чекинишга мажбур қилди ва зудлик билан қалъани қамал қилди. Бир вақтнинг ўзида у иккита қўшин жўнатди: катта ўғли Бадиуззамонни собиқ вазир Хисравшоҳ идора этаётган Қундузга, кенжа ўғли Музаффар Ҳусайн мирзони Хатлонга жўнатди. Султон Маъсуд мирзо бу ёмон хабарни Самарқанддаги

Бойсункурга етказишга шопилди. Вазият шунчали эдики, бутун мамлакат Ҳусайн мирзо Бойқаронинг кўли остига ўтиб кетадигандек туюларди.

Самарқанд ҳукмдорлари хизматида бўлиб келган кўплаб ўзбек сарбозларининг барчаси Бобур мирзога келиб кўшилишди. Аммо, буни қарангки, истилочиларнинг иши юришмади. Ҳисор мардонавор равишда ҳимоя қилинарди: Хисравшоҳ унга қарши юборилган кучларни икки маротаба бартараф этишга муваффақ бўлди. Шундай қилиб, Хуросоннинг буюк ҳукмдори сулҳ тузишга рози бўлиб, орқага қайтди.

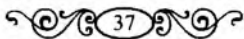
Бобур мирзо, балким, Ҳусайн Бойқаро Самарқанд тахтини эгаллай олганда, Темур пойтахтининг келажак бундан-да порлоқ бўлармиди, деб ҳам ўйлагандир. Худди шу пайтда Бобур мирзога янгидан умид бахш этган вазият юзага келди: маҳаллий беклар фитна уюштириб, Бойсункур мирзонинг ўрнига унинг укаси Султон Али мирзони ўтказмоқчи бўлдилар, чунки Бойсункур мирзо ҳисорлик навқарларига катта эрк ва имтиёзлар бериб юбораётган эди. Бойсункур Мирзо ҳибсга олиниб, ўша машҳур Кўксаройга олиб келинди. Темурийзодаларга хос анъанага кўра, улардан қай бири тож кийиб тахтга чиқса ёки тахтдан маҳрум қилинса, қатл эттирилса ёки кўзларига мил тортиладиган бўлса, бу ишларнинг барчаси худди шу саройда амалга ошириларди. Бойсункур мирзо ўша пайтда катта мавқега эга бўлган авлиё Хожа Яхъёнинг олдига қочиб кетишга мушарраф бўлди. Бу авлиё ёрдамида у ўзига нисбатан қилинган тажовуздан қутулишга муваффақ бўлди. Бахтиқаро Султон Али ҳам ўз навбати келганда Кўксаройга олиб келинганди. Аммо омадли тасодифга кўра омон қолди.

Унинг кўзларига мил тортилганда унинг кўриш қобилияти қисман сакланиб қолди, у Бухородаги тарафдорлари ёнига кочиб кетди ва шундан бошлаб Самарқанд подшоҳлиги ички урушлар ғалаёнида қолди. Бойсунқур Мирзо ўз укасига қарши жангга чиқди, ammo жиддий талафот кўриб енгилди ва пойтахтига қайтиб кетди.

Бу янгиликларини эшитгач, Бобур мирзо қатъий қарор қилди. Эндигина 14 ёшли ўспирин эканлигига қарамасдан, таваккал қилиб, имкон топса, бобокалонни Амир Темур тахтини забт этишга жазм қилди. Шуният билан 1496 йилнинг июль ойи ўрталарида у ўз кўшинини отлантириб, Самарқандни ишғол этиш учун юриш бошлади.

Бу ерда у ўзидан аввалроқ келиб Самарқанд девори остига ўз чодирларини тикиб олган икки амакиваччаси билан юзлашиб қолди. Уларнинг бири қасд олиш иштиёкида ёнаётган Султон Али мирзо ва Самарқанд маликасини севиб қолган Султон Маъсуд мирзо эди. Ҳар учала шахзода ҳам 3–4 ойгача шахарни қамал қилиб туришди, ammo киш яқинлашиб қолгани боис сентябрнинг бошларида қайтишга мажбур бўлдилар. Бобур мирзо билан Султон Али келаси йили яна қамал қилишга келишиб олишди. Султон Маъсуд бўлса, ўз севгилисининг калбини забт этишга мушарраф бўлди ва шу билан қаноатланиб ўз мулкига, Ҳисорга жўнаб кетди. Султон Али келгуси йилги қамалга тайёргарлик кўриш учун Бухорога қайтди. Бобур мирзо ҳам Фарғона йўлидаги довондан ошиб, Андижонга қайтиб келди.

Натижасиз тугаган Самарқанд қамали билан Бобур мирзо ҳукмдорлик фаолиятининг илк палласи яқун-

ланди. Энди у ёш бола эмасди, у балоғат ёшига етган ўспирин йигит, шон-шуҳратга эришмоқни истайдиган, ҳукмдорликка қобил ва шу иштиёқ билан ёнадиган, юқори савиядаги сиёсий ўйинларда рақиблари юзига тик қарашга журъат қиладиган шижоатли жангчи кифёсига кирган эди. Кичик мулклардан йирик ва кудратли салтанат бунёд этиш унинг асосий мақсади эди.

II боб

МОҲИР ЖАНГЧИНИНГ ТОБЛАНИШИ

Бобур мирзонинг бундан кейинги фаолиятини саргузаштгалаб шаҳзода сифатида таърифлаш мумкин. У 1496–97-йилнинг киш ойларини баҳорда Самарқандга уюштирилажак ҳарбий юришга пухта тайёргарлик кўриш билан ўтказди. У ўз режаларини Бойсунқур мирзодан бутунлай сир тутди ва ниҳоят, барча нарса тахт қилинган, пойтахтни Узун Ҳасан билан Али Дўст Тоғойига топшириб, 1497 йилнинг май ойида Самарқанд томон отланди.

Бечора Султон Бойсунқур мирзо жудаям ноқулай аҳволга тушиб қолди: у укаси Султон Али мирзонинг Самарқандга қайтадан ҳужум уюштиришини сезарди ва аввал эришган муваффақиятидан руҳланиб, унга қарши жангга тайёрланаётган эди. Бобур мирзо лашқари шаҳар атрофида пайдо бўлганда, бу икки ака-ука бир-бирига қарама-қарши ёвлашиб туришарди.

Кутилмаган бу рақибнинг яқинлашганидан довди-

раб қолган Бойсунқур мирзо чодирларини йиғиштирди-да, нима қилишни билмасдан орқага чекинди.

У жанг майдонидан ўз вақтида чиқиб улгурган эди. Фарғона давлатидан келган қўшин тунда унинг қароргоҳига тўсатдан ҳужум қилиб, унга катта талафот етказди ва қўплаб вайронагарчиликлар содир этилди. Султон Али мирзонинг лашкари билан бирлашиб, Бобур мирзо шиддат билан Самарқанд томон юрди. Улар Шерозни қўлга киритдилар. Бойсунғур мирзо ихтиёридаги мўғул сарбозларнинг қўплари жангда тарозининг қайси палласи босиб кетишини кузатиб турдилар ва вазият жиддийлашганда дарҳол Бобур мирзо томонга ўтиб олдилар. «Бобурнома»ни инглиз тилига таржима қилган Анетта Беверижнинг таърифлашича, ўша жанг натижаси ўлароқ теурий шахзодалар хизматида бўлган даштий сарбозлар ҳам ўша пайтда ҳарбий кудрати тобора ўсиб келаётган Шайбонийхон томонига оғиб кетган эди. Улар орасида «Шайбонийнома» асарининг муаллифи Муҳаммад Солиҳ мирзо ҳам бор эди.

Бобур мирзо ўз қавмига ишониб бўлмаслигини жуда яхши англари. Улардан баъзилари маҳаллий кексаларни ваҳшийларча қийноққа солганликда айбланиб, Бобур мирзо ҳузурига келтирилди. Қўшинда ўрнатилган тартиб-интизом ва қўл остидагиларининг итоаткорлигини жуда ҳам қадрлайдиган Бобур мирзо бу каззобларни чоғиб ташлашни буюрди.

Содир этилган бу адолатпарастлик биз қуйида гувоҳи бўладиган келгуси кўнгилсизликларнинг сабабчиси бўлиши тайин эди; унгача бу ҳолат кўпчиликка дарс ва ибрат бўлди, десак арзийди.

Бир куни кўкқисдан тўполон кўтарилди. Сарбозлар қўшинда савдо-сотик қилиш учун келган савдогарлар-

ни тунашган эди. «Черик забти бу мартаба эдиким, – деб ёзади бу ҳақда Бобур мирзо, – фармон бўлдуким, жамиъ элнинг жиҳотини ҳеч ким сахламай тамом ёндура бергайлар. Тонгласи бир паҳар бўлмайду эрдиким, ип учи, игна синугича нима черик илигида қолмади, борчасини эгаларига ёндура бердилар».

Бобур мирзо шаҳар ташқарисига ўз чодирларини тикиб, шаҳарни қамал қилди. Қалъа ичидагилар билан Бобур мирзо лашкари ўртасида гоҳ-гоҳида камонбозлик, қиличбозлик бўлиб турар, аммо доимо қамалчиларнинг қўли баланд келарди. Аммо Бобур мирзога келтирилган «Ғори Ошиқонга келинг», деган «ёлғон» хабар асосида ўша ерга жўнатилган бир нечта энг яхши навкарлари қамалдагиларнинг пистирмада ётган сарбозлари томонидан ҳалок этилди.

Ҳаво иссиқ бўлганлигидан қамал чўзилиб, қалъадагиларнинг аҳволи тобора оғирлашиб борарди. Бойсункур мирзо тобора тушкунликка тушиб бораётганди: темурий шаҳзодалардан ҳеч бири унга ёрдам қўлини чўзмади. Унинг сўнгги илинжи энди Туркистон ҳукмдори Шайбонийхон эди. У ақлсизлик қилиб, ёрдам сўраб унга мурожаат қилди.

Бизга илгари ҳам Шоҳибек номи билан таниш бўлган Шайбоний шимоли-ғарбий даштлардаги кўчманчи қавмларни ягона улкан бирлашмага қовуштира олган мўғул хони Абулхайрхоннинг невараси эди.

Абулхайрхон тузган бирлашма тажовузкор, ёввойи табиат ва консерватив кучларнинг ўзаро адовати туфайли парчаланиб кетди. Шайбоний эса аждодаларининг орзу-умидларини юзага чиқариш истагида ўз омадини синаш учун четдан ёрдам қидиришга мажбур бўлди. У ўзининг унча кўп бўлмаган тарафдорлари билан ҳали

у, ҳали бу шахзодага ёлланар, доимо ўз мақсадларини кўзлаган ҳолда имкониятларини кенгайтириб бораётган виждонсиз ва дағал табиатли киши эди.

Сирдарё бўйидаги жангда биз унинг ўз хожаси Султон Аҳмад мирзога хоинлик қилганининг гувоҳи бўлган эдик. Султон Аҳмад мирзонинг ашаддий рақиб бўлган улуғ мўғул хони Маҳмудхон унинг бу хоинлигини муносиб тақдирлаш мақсадида Шайбонийни Туркистонга ҳоким этиб тайинлаган эди. Шу вақтдан бошлаб у барча темурийларнинг, ва айниқса, Бобур мирзонинг асосий душманига айланган эди.

Шайбоний қўл остидагиларнинг куч-имкониятлари, ўзининг маккорлиги ва ваҳшийлиги билан қудратли рақибга айланган эди. Охир-оқибатда тақдирига битилган даҳшатли ўлим уни ўртадан кўтариб ташламагунча, у Фарғонанинг ёш шахзодаси Бобур мирзонинг йўлига ҳар қадамда тўсиқ бўлаверди.

Шу пайтда Бобур мирзога омад кулиб боқди. У лашкарини қишки қароргоҳга олиб кирди ва Ғори Ошиқонга жўнатилган йигитларини ҳалокатга дучор этган душман аскарларининг бошлиқларидан қасд олишга муваффақ бўлди. Шайбоний қуршаб олганлари хайратда қолдираман, дея зудлик билан етиб келганида, рақибларининг ниҳоятда кучли эканликларини кўрди. Иттифоқдошининг эҳтиёткорлигини кўрган Бойсункур мирзо ундан ихлоси қайтганини унга очик намоиш этди. Бундан хафа бўлган Шайбоний ўз лашкарини олиб чиқиб кетди. Ана шу вақтда Бобур мирзо, шотландиялик машҳур шарқшунос, бобурийлар салтанати тарихининг улкан билимдони Вильям Эрскин таъкидлаганидек, бечора мазлумлар дуосининг кучи нималарга кодир бўлишининг гувоҳи бўлди.

Маълумки, Самарқанд Бобур мирзони ўз ҳашамати ва кўрки билан ром этган эди. Шунинг учун бу шаҳарни машаққатлар эвазига бўлса-да, ўз қариндошлари – те-мурийзодалардан тортиб олишни мақсад қилиб қўйган эди. Шунга қарамай, айна пайтда унинг чекинишдан бошқа иложи қолмаганди. Аммо бу дегани жанг туга-ди, дегани эмас эди. Самарқанд иштиёқи билан ёнаёт-ган ёш шахзода учун жанг майдони ҳали очик турарди.

Бу сафар қамал етти ой давом этди. Шаҳар ортик дош беролмасди. Шайбоний ортга қайтгач, Бойсунқур мирзо учун келажак кўмак ҳақидаги энг сўнгги умид ҳам пучга чиқди. Шундай қилиб, Бойсунқур ўзининг 200–300 нафар чалажон тарафдорлари билан собиқ вазири Хисравшоҳдан паноҳ топиш учун кечаси шаҳардан чиқиб, Қундуз томон йўл олди. У акаси Маъ-суд мирзо қўлига тушиб қолишига сал қолди, аммо Қундузга соғ-саломат етиб олди. Хисравшоҳ эса уни илиқ кутиб олди, чунки бу маккор шахс Бойсунқур мирзодан қурол сифатида фойдаланишни кўнглига ту-гиб қўйган эди.

Шундай қилиб, 1497 йил ноябрь ойининг охирла-рида Бобур мирзонинг дилидаги орзуси амалга ошди. У қароргоҳидан чиқиб, буюк аждодларининг шаҳри бўлмиш азим Самарқанд сари йўл олди.

«Йўлда ақобир ва беклар ва йигитлар мутаоқиб истиқболга келдилар... Тенгри таоло инояти била Самарқанд шаҳри ва вилояти муяссар ва мусаххар бўлди».

Султон Али мирзо ҳам ноумид бўлмади: у Бухоро сари отланиб шаҳарни қўлга киритди.

Бобур мирзо севинчининг чек-чегараси йўқ эди. Орадан кўп йиллар ўтиб, кизи Гулбадан ҳикоя қилганидек, Ҳиндистондаги Фотехпур Секридаги боғда ўтириб, ўз хотираларини ёзаркан, Бобур мирзо шарафли ва файзиёб кунларини мамнуният билан яна бир бор эслайди. Ўшанда соҳибкирон бобоси Амир Темур равнақ топтирган шаҳарнинг ажойиботларини кўриб, кўзлари кувончга тўлган эди: пойтахтнинг ҳашаматли саройлари, салобатли масжидлари, шинам боғлари маҳобатда тенгсиз, азизу авлиёлари эса улуғворликда танҳо эди. Шаҳарнинг бу кўркемлиги асрлар оша янада юксалаверди. У қанчадан-қанча шаҳзодаю маликаларнинг, подшоҳу истилочиларнинг гувоҳи бўлмади дейсиз. Ҳиндистонда Бобур мирзо кўлга киритган оламшумул ғалабаларнинг барчаси бир бўлганда ҳам, унинг эндигина 15 ёшга тўлган ўсмирлик пайтида Самарқандни эгаллаган ўша шонли ва ифтихорга тўла кунларнинг хотираларига соя сола олмас эди.

Бироқ Самарқанд тахти Бобур мирзо учун роҳат-фароғатда умргузаронлик қиладиган жой эмас эди. Ҳали олдинда ташвишли кунлар турарди. Кўлга киритилган янги мулк раияти, унга янги қўшилган сарбозлар ва саркардаларнинг талабларини қондириш куннинг асосий масаласи сифатида кўндаланг турар эди. Узок давом этган қамал ҳаммани ҳолдан тойдирган эди. Маҳв этилган шаҳар аҳолисини талон-ғарож қилиш сарбозларга ман қилинганлигидан улар жудаям норози эдилар, шунинг учун улар хизматларига ҳақ тўланишини қатъиян талаб қилардилар. Очлик ҳукм сураётган шаҳардан ўлпон йиғишнинг эса иложи йўқ эди. Шу сабабдан Бобур мирзонинг беқлари ва навкар-

лари аста-секин ортга, Андижонга қайтиб кета бошладилар.

Бу ҳали можаронинг ҳаммаси эмас эди. Андижонда қолдирилган Узун Ҳасан шаҳарга қайтиб келганларни Самарқандга қайтариб жўнатиш ҳақида Бобур мирзодан буйруқ олади. Лекин буйруқни бажариш ўрнига у юқори мансабдорлардан бўлган Аҳмад Танбал исмли бек билан тил бириктириб, Андижон ва Аҳсини Бобур мирзонинг укаси Жаҳонгир мирзога берилишини талаб қилади. Шубҳасизки, улар ўз орзу-истакларини рўёбга чиқариш йўлида бу ёш кўғирчоқ-шаҳзодадан қурол сифатида фойдаланмоқчи бўлган эдилар.

Айрим сабабларга кўра, уларнинг талабини қондиришнинг имкони йўқ эди. Чунки Бобур мирзонинг Самарқанд тахтида хотиржам ўтириши кўп жиҳатдан Фарғонадан келадиган кўмакка боғлиқ эди. Бунинг устига тоғаси улуғ хон Маҳмудхон аллақачон Андижон билан Аҳсига талабгор бўлиб турган эди. Бобур мирзонинг эса тоғаси билан жанг қилиш нияти йўқ эди.

Уларнинг талаби рад этилгач, бу икки фитначи бир қанча бекларни ўз тарафларига оғдириб, Андижон кўрғонини қамал қилдилар. Кўрғон ичидаги Али Дўст Тоғойи бошчилигидаги содик беклар қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар ва Самарқандга зудлик билан чопар юборишди: «... бизларни мундоқ муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарёдимизга етмасангиз, иш вубол бўлгусидур. Самарқанд Андижон кучи била олиниб эди. Агар Андижон иликта бўлса, яна Тенгри рост келтурса, Самарқандни иликласа бўлур».

Афсуски, худди шу пайтнинг ўзида Бобур мирзо қаттиқ касалга чалиниб, эндигина оёққа турганди. Агар бу оғир аҳволида яна жангу жадал билан машғул бўлса,

қайта касал бўлиб қолиши мумкин эди. Бу ҳақда Бобур мирзо шундай ҳикоя қилади: «*Бу навбат ёмон беҳузур бўлдум. Андоққим, тўрт кунгача тилим тутилди, оғзимга пахта била сув томизурлар эди. Менинг била қолгон бек ва бекот ва йигит–яланг менинг тиримасимдин маъюс бўлиб, ҳар ким ўз фикрида бўлдилар*».

Мулозимлар Андижондан келган чопарни бетоб шахзоданинг хузурига киритиб, катта хатога йўл қўйган эдилар. Албатта, чопар шахзоданинг ўлим ёқасида эканлигини кўргач, зудлик билан бу хабарни етказиш учун ортга қайтди. Орадан бир неча кун ўтиб, Бобур мирзо соғайиб, Андижонга бора оладиган даражага келди, соғайди ва туғилган юрти томон отланди. Аммо ҳаракат кеч бошланган бўлиб, вақт бой берилган эди: у Самарқанддан чиққан куниёқ Андижон қалъаси душманлари қўлига ўтганди. Бунинг устига, у Самарқандни тарк этиши биланок унинг ҳафсаласи пир бўлган тарафдорлари амакиваччаси Султон Али Мирзони Бухородан чақириб олишди. Бу билан Самарқанд ҳам кўлдан чиқиб кетди.

Бечора Бобур мирзонинг ихтиёрида энди фақатгина Хўжанд қолган эди. У тоғаси, улуғ хон Маҳмудхондан ёрдам сўраб, унга мурожаат қилди ва биргаликда Аҳси томон юриш бошлашди. Мамлакатни жанг билан қайтариб олиш мумкин бўлган шундай қалтис бир вазиятда, Маҳмудхоннинг мулозимлари уни катта ваъда ва поралар билан алдаб, Бобур мирзога кўмак учун Аҳси томон жўнатилган қўшинини чақириб олиш ва ортга қайтаришга кўндиришди ва у ножинс ўз жиянини шу оғир аҳволда ёлғиз ташлаб кетди.

Рўй бераётган омадсизликларнинг чеки кўринмас эди. Бобур мирзонинг барча юришларида унга ҳам-

роҳлик қилган беклари ҳам уни бирин-кетин тарк эта бошладилар. Натижада унинг атрофида бор-йўғи 200–300 нафар садоқатли кишилари қолди, холос. Иложсиз қолган ёш шахзода руҳан ниҳоятда тушкунликка тушиб қолди: «Самарқанд ва Андижонга мукаррар юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандга келдук. Бу кунлар мен учун жуда оғир кунлар бўлди, тушкунликдан кўзларимга дув-дув ёш келарди», – деб ёзади у ўша кунлар хотирасида.

Хўжанд кичик бир вилоят бўлиб, ундан олинадиган маблағ оз бўлгани учун Бобур мирзо қўшинининг эҳтиёжини етарлича қондира олмас эди. Унинг кўзлаган режаларини эътиборга олмаганда ҳам вазият тез орада бошқа янги қароргоҳ учун мос келадиган жой ахтариб топишни тақозо этарди. 1498 йилининг ёзида унинг шу мақсадга йўналтирилган барча уринишлари зое кетди. Тоғаси Маҳмудхондан бир нечта сарбоз олиб, Самарқанд сари йўл олди. Бироқ қудратли куч билан Самарқандга яқинлашиб келаётган Шайбоний қўшинига дуч келиб, ортга чекинишга мажбур бўлди.

Андижонга қилинган яна бир юриш ҳам тоғаси Маҳмудхон чин дилдан қўллаб-қувватламагани учун барбод бўлди. Энди холасининг эри бўлмиш Ўратепа ҳокими Муҳаммад Хусайн Дуғлатнинг хайриясига қараб ўтиришдан бошқа илож қолмаган эди. У Бобур мирзога ихтиёридаги қишлоқларидан бири Пошағарни ҳадя этди. Тақдир унга нималар ато этишини кутиб, Бобур мирзо бир илож қилиб шу ерда кишни ўтказди. Аммо иши сира юришмасди.

Киш фасли ҳам ўтди. Бобур мирзо эса ҳалигача нима қилишини билмасдан Ўратепанинг жанубидаги ёзги яйловлар томонга чиқиб кетди. Ўша кезларда

тасодифан унинг омади юришгандай бўлди. Бир куни пешин намози вақтида шахзода чодирларини ўрнатган водий этагида узоқдан ёлғиз отлиқ кўринди. У Бобур мирзо Самарқандда эканида унинг касаллигини эшитиб, Андижон қўрғонини шоша-пиша Аҳмад Танбалга топширган Али Дўст Тоғойининг хос кўриқчиси бўлиб чикди. У бу қувғиндаги подшоҳнинг кўнглини илита олгудек бир хабар олиб келганди: Али Дўст Тоғойи ўзининг ўтмишдаги хатоларидан афсусланиб, Бобур мирзодан марҳамат кутар ва гуноҳлари учун кечирим сўраб, Марғилонни Бобур мирзо ихтиёрига ҳавола қилаётган эди.

Бундай қулай имкониятни бой бериш бориб турган ақлсизлик бўлган бўларди. Бобур мирзо ва унинг 240 нафар кишидан иборат ҳамроҳлари дарҳол отларга минишди ва бутун тун Марғилон сари йўл босишди. Учинчи куни тонг саҳарда улар Марғилонгача бўлган 150 фарсах масофани босиб ўтишганди. Улар шаҳарга яқинлашганлари сайин Бобур мирзони шубҳалар ўз домига тортарди. Борди-ю, бу шахзодани душманлар тузоғига илинтириш учун ўйлаб топилган ҳийла бўлсачи?!

Аммо энди иккиланиш учун вақт жуда кеч эди: Бобур мирзо бор жасоратини тўплаб, таваккал қилиб шаҳар дарвозаси томон йўл олди. Бир оз музокара-лардан сўнг гуноҳи кечирилганини билган Али Дўст Тоғойи уни ичкари киритди. Бобур мирзо яна бир карра атрофи қўрғон билан ўралган шаҳар соҳиби бўлди.

Шаҳарга қурол-аслаҳа ва озука олиб келиш учун теварак-атрофга обрўли ва ишончли беклар жўнатилди. Ҳар томондан сарбозлар ва қурол-аслаҳалар шаҳар томон оқиб кела бошлади. Ерлик аҳоли ва шу атрофдаги

элатлар орасида Бобур мирзонинг обрўси баланд эди. Ҳамма уни адолатли ҳукмдор сифатида кадрлар эди. Чунки ҳозирда кўғирчок Жаҳонгир номидан Андижонда Фарғона мулки устидан ҳукм юритаётган Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал, Бобур мирзо айтганидек, «*золим ва фосиқ ва кофирваши эллар эди*», улар маҳаллий деҳқонлар ва атрофдаги элатлар бошига катта кулфат ва бахтсизлик келтирдилар. Улар анчагина куч тўплаб Марғилонни қамал қилишга уриниб ҳам кўришди, аммо бу фосиқ ниятларига эриша олмадилар, чунки шаҳар атрофидаги қавмлар бунга йўл бермадилар.

Шу пайтга келиб Ахсидагилар исён кўтаришиб, шаҳарда ҳукмронлик қилаётган бек ва аъёнларни кўрғон ичига қувлаб юбордилар ва Бобур мирзони шаҳарга таклиф қилдилар. Кундан-кун тобора яхши хабарлар кела бошлади. Хайриятки, шу орада Бобур мирзо ихтиёрига Маҳмудхондан хос жангчилар гуруҳи етиб келди. Узун Ҳасаннинг ишончли тарафдорларидан ташкил қилинган бир гуруҳ Ахсидагиларга ёрдам бериш учун кетаётиб, дарёни кесиб ўтишлари билан ана шу ёрдамга келган сарбозларнинг қаттиқ зарбасига учрадилар. Бу воқеадан умидсизликка тушган Узун Ҳасан билан Аҳмад Танбал Андижон томонга чекинаётганларида, шаҳар доруғасининг ўзиёқ шаҳарнинг Бобур мирзо ихтиёрига ўтгани ҳақида хабар олиб келди.

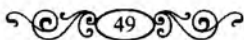
Аввалги салтанат бутунлай янгитдан забт этилиб, 1498 йилнинг июнь ойида Бобур мирзо яна бир бор Фарғона мулкининг ҳақиқий ҳукмдорига айланди. Султон Аҳмад Танбал Ўзган томонга қочди: Узун Ҳасан бўлса, Ахсига ўзини урди ва маълум келишувлар туфайлигина унинг боши омон қолди. Исёнчиларнинг

ҳаракатларига нукта қўйилиб, энди Бобур мирзонинг бошига ёғилаётган мусибатлар ҳам бир оз барҳам топгандай эди.

Ташқаридан қараганда шундай туюлса-да, аслида вазият кишини хотиржам қиладиган даражада эмас эди. Биргина нотўғри қўйилган қадам кўп ҳафталаб давом этган машаққатли жанглар натижасида эришилган натижани пучга чиқариши мумкин эди. Исёнчи беклар бош эгиб келгач, уларга эргашганларнинг кўпчилиги Бобур мирзога келиб қўшилди. Булар асосан мўғуллар эди.

Биз Бобур мирзо бу қавми ёқтирмаслиги ва Самарканд юриши вақтида уларни тартиб-интизомда сақлаш учун қўллаган қатъий чоралари ҳақида ўқувчини хабардор қилган эдик. Улар ҳам ўз навбатида талончилик қилишни қатъиян тақиқлаган ва ўзларини ҳимоя қилишга қодир бўлмаган бечора қишлоқ аҳолисининг ҳаёти ва мол-мулкни ҳимоя қилишда қулгили равишда эҳтиёткор бўлган ҳукмдорини оз бўлса-да, ҳурмат қилишга асослари бор эди. Бобур мирзонинг баъзи виждонли сафдошлари ҳалол кишиларни тунаш билан шуғулланадиган мўғул ёлланма аскарларини кўрарга кўзлари йўқ эди. Улар ўзларининг обрў-эътибори учун мўғуллар олган барча буюмларни ҳақиқий эгаларига қайтариб беришлари зарурлигига Бобур мирзони ишонтиришди. Бироқ бу фармон жуда-ям бевақт чиқарилган эди. Унинг ўзи таъкидлаганидек: *«Фармон бўлдиким, бизнинг била бўлгонлар танигон нималарини олсунлар, агарчи маъқул ва муважжжаҳ эди, бир нима шитоб бўлмиш.*

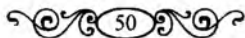
Жаҳонгир мирзодек ганиме ёнимизда ўлтириб, элни мундоқ ҳуркутмоқнинг ҳеч маънисини йўқ эди».

Мўғуллар бундан норози бўлдилар ва кўп ўтмай яна ўз ғаламисликларини бошлашга тайёргарлик кўраётган Аҳмад Танбал олдига кетиб қолишди. Қосимбек бошчилигида жўнатилган Бобур мирзонинг одамлари катта талафот кўрди ва ҳатто Танбал пойтахтни бир ойгача камал қилиб туришга эришди. У ерда бирон натижага эришишга кўзи етмагач, Ўш томон чекинди.

Келгуси 1499 йилнинг августида Бобур мирзо ўз тарафдорларини йиғиб, Танбал қароргоҳининг маркази бўлган Ўш вилоятига йўл олди. Бобур мирзо Танбалнинг укаси бошқарадиган кучли Маду қалъаси қаршисига келиб ўрнашди. Қалъага вақти-вақти билан хужум уюштирилди. Бир куни хужум тонготарда юз берди. Қалъа бир оз фурсатдан сўнг таслим бўлди.

Бу муваффақиятдан кўп ўтмай тарафдорларининг сафи тобора кенгайиб бораётганлигидан руҳланган Бобур мирзо кизгин жангга таваккал қилишга аҳд қилди. Танбал ҳам бу орада айланиб ўтиб, Бобур мирзо билан пойтахт ўртасини эгаллади. Шаҳзодага бундан ортиқ ҳеч нима маъқул тушмасди. Жанг Андижондан 15 фарсах узокликдаги Хўбан кишлоғида бўлиб ўтди. Бобур мирзо одатий эҳтиёткорлигига кўра сарбозларини бобомерос анъанавий тартибга кўра жойлаштирди: хужумкор олд қисм, марказий қисм, ўнг қанот ва сўл қанот. Унинг яхши тайёргарлик кўрган сипоҳийлари агар мабодо чекинишга тўғри келса, ҳимоя қилиниш учун қалқонлар билан қуроллантирилган эди. Аммо бахтни қарангки, бунга ҳожат бўлмади. Асосан отлик аскарлар жангга кирди. Бобур мирзонинг оти душманларни доғда қолдирарди. Афсуски, хавф-хатар асосан чекинди, дея ўйлашиб, қочоклар ордидан қувишмади ва бу билан галаба тўлақонли бўлмаганди.

Нима бўлганда ҳам Бобур мирзо жудаям бахтиёр эди. *«Менинг аввал масоф уруш урушқоним ушбу эди. Тенгри таоло ўз фазл ва карами била фатҳ ва зафар рўзий қилди. Шугун туттук».*

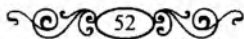
Танбал Ўзган томон чекинди. Шунда Бобур мирзо унинг ортидан қувиб, кишки қароргоҳга кетди. Афсуски, Бобур мирзо қўшинини ҳамжихатликда ушлаб туриш мумкин бўлмай қолган эди. Асосий бекларидан бири бўлган Қамбар Али ўз вилоятимга кетаман деб, туриб олди. Унинг бевақт кетишидан кучсизланиб қолган Бобур мирзо қўшини жангни бошқа давом эттира олмасди. У Андижонга қайтди, аммо тоғаси, улуғ хон Маҳмудхоннинг Танбал билан музокаралар олиб боргани ва натижада Фарғона кўзғолончиларига кўмак юборганлигини эшитиб, зудлик билан чора кўриш учун оёққа турди. Танбал Ўзгандан чиқиб, шаҳар томон илгарилади: сарбозлари Ахсидан унча узоқ бўлмаган Қосонни қамал қилишди.

Бобур мирзо ўзининг доимий сергаклиги билан ҳаракат қилди, садоқатли бекларини тўплаб, қишнинг аёзли кунларида Ахси томон йўлга тушди. *«Ул охшом маҳкам қаттиқ совуқ эди, – деб хикоя қилади Бобур мирзо, – Андоққим, баъзининг илик-оёгин совуқ олди. Кўп кишининг қулоқлари олмадек-олмадек қабарчуғланиб эди».*

Бобур мирзонинг яқинлашиб қолганини эшитган хоннинг одамлари тум-тарақай чекина бошладилар. Шунда Бобур мирзо ўз иттифоқдошларига етиб олиш учун шошаётган Танбалнинг ўзини қўлга туширишга деярли муваффақ бўлаётган эди. Бахтга қарши, Бобур мирзонинг беклари кун ёришгунча хужум уюштиришдан тийилиб туришни маслаҳат бердилар: на-

тижада эса Танбал қочиб кутулди. Қўзғолонлар энди бостирилгандай эди; аммо 1500 йилнинг февралда исёнчиларнинг барчасини яксон қилиб ташлайман, деб турган бир пайтда Бобур мирзонинг энг обрўли бекларидан бўлмиш Али Дўст Тоғойи билан Қамбар Али яна бир ҳийлани режалаштира бошладилар. Ёш шаҳзоданинг мутлақ мустақил бўлиши ёхуд уларнинг измидан бутунлай чиқиб кетиши бу маккор бекларни қониқтирмас эди. Улар Бобур мирзони ўз таъсирида тутиб туриш ниятида эдилар. Шунинг учун улар Фарғона худудини Бобур мирзо билан укаси Жаҳонгир мирзо ўртасида бўлинишини талаб қилдилар. Дарёнинг Аҳси томони укасига, Андижон томони эса Бобур мирзога қолдиришни режалаштирилган эди. Шунда ҳам агар Бобур мирзо Самарқандни қайтариб олса, Жаҳонгир Аҳси билан бирга Андижонни ҳам эгаллаши лозимлиги шарти билан вилоят ака-укалар ўртасида тақсимланди. Бобур мирзо бу таклифдан жуда қаттиқ ранжиган эди-ю, бироқ вазият тарозисини рақиб томонига оғдириб юборишга қодир бўлган бу икки маккор ва қудратли сардор иродасига қарши туришга журъат эта олмади.

Бобур мирзога берилган бу зарбадан мағрурланиб кетган Али Дўст Тоғойи Бобур мирзонинг мулкини мустақил равишда идора этарди. Ёш подшоҳнинг бошидан ўтган кўплаб машаққатлар, қийинчиликларни у билан биргаликда баҳам кўрган Халифа ва Қосимбекдек садоқатли кишиларни мансаб ва ваколатларидан маҳрум этди. Али Дўст Тоғойининг ўғлини хатти-ҳаракатлари бундан ҳам ошиб тушди. У ўзини худди султонлардек тутиб турли зиёфатлар ва қабул маросимлари уюштирарди. Бобур мирзо бутунлай қийин

вазиятда қолган эди. Али Дўст Тоғойининг бундай сурбетларча «ҳомийлиги»дан кутулиш чорасини кидириб турган бир пайтда уни қутилмаганда Самарқандга чорладилар.

1498 йилнинг февралида Бобур мирзо Самарқанд тахтини тарк этгандан буён бу салтанатда кўп нарсалар ўзгарган эди. Бобур мирзонинг собиқ иттифокдоши Султон Али Мирзо кўп вақт ўтмай Самарқандни эгаллагач, Самарқанд билан унга туташ ерларни ҳам идора этиб келаётган эди. Мамлакат ҳаётида юз берган энг сўнгги сиёсий воқеалардан энг ажабланарлиси шу эдики, нонкўр вазир Хисравшоҳ Султон Аҳмад Мирзонинг ўлиmidан хабар топгач, пойтахтни эгалламокчи бўлади. Бобур мирзо билан Султон Али Бойсункурни қувиб чиқаришгач, у Қундузни эгаллаб олган Хисравшоҳ олдига кетган ва Хисравшоҳ уни илиқ кутиб олган эди. Тахтнинг асосий талабгори ўз ихтиёрида бўлгани учун Хисрав ундан бошқа ракибларни йўқотиш ниятида эди. Унинг вазифаси унчалик мушкул эмасди. Самарқанд тахти учун кураш бўлаётган бир пайтда Ҳисорда ҳукмронлик қилаётган Султон Маҳмуд Мирзо ўз нодонлиги туфайли қайнотаси Шайх Абдуллоҳ Барлосга ниҳоятда ҳурмат-эҳтиром кўрсатардики, бу нарса унинг тинчи ва давлатини кафолатловчи бошқа бекларини таҳқирларди. Хисравшоҳ ҳам бундан хабардор эди. У Бойсункур мирзони ўзи билан бирга олиб, Ҳисор томон йўлга отланди ва Самарқандни биргаликда ишғол этиш таклифи билан Маъсуд мирзони лол қилиб, шаҳарга чопар жўнатди. У шаҳарга яқинлашар экан, Маъсуд мирзо сиёсатидан норози бўлганларнинг барчаси Бойсункур мирзо тарафига ўтиб кетишди: душман лашкарининг шаҳарга яқинлашаётганини

эшитган бу ношуд хукмдор деярли ўзи ёлгиз кочишга мажбур бўлди. У Султон Ҳусайн Бойқаро Мирзонинг хузурига борди, аммо бу пайтда Ҳусайн Бойқаро ўгли Бадиуззамон мирзо билан очик жанг қилаётганди. Унинг бу қочоқ шаҳзодага ёрдам қўлини чўзишга на фурсати ва на имконияти бор эди.

Бойсунқур мирзони Ҳисор тахтига ўтказгач, Хисравшоҳ ўзи Маъсуд мирзо билан музокаралар олиб борди. Шунда бахтиқаро шаҳзода Султон Ҳусайн Мирзо хузуридаги тинчгина қароргоҳини ташлаб, ўзини ниёти қора Хисравшоҳ қўлларига топширди. Хисравшоҳ эса гарчи Маъсуд мирзонинг болалигидан тан соқчиси сифатида хизматда бўлган бўлса-да, уни ҳибсга олиб, кўзларини ўйдириб олди.

Унинг бу ёвуз қилмишидан хабар топган Бобур мирзонинг қаҳри келди ва у ҳақда нафрат билан шундай ёзади: *«Авбожқа етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дағдағаси билаким салтанат андоғ нокас беҳунарларга не наф етгай! Не асл, не насаб, не ҳунар: не ҳасаб, не тадбир, не шужоат, не инсоф, не адолат!..»*

Оға-инилардан бирининг кўзига мил торттиргач, бу билан қаноатланмаган Хисравшоҳ иккинчисининг тақдирини ҳам ҳалокатга дучор қилди. 1499 йилнинг августида у Бойсунқур мирзони беклари билан тутиб, эндигина 22 ёшни қаршилаган шаҳзодани камон ўқидан ҳалок этди. Энди Хисравшоҳда Қундуз, Ҳисор ва атрофдаги барча вилоятларга эғалик қилиш имкони туғилган эди. Энди у Самарқандни кўзлаётган эди, аммо бахтга қарши жанг майдонида ундан кўра юқори мартабали бошқа аслзода рақиблар ҳам бор эди.

Самарқанд тахтида ўтирган биргина бахтиқародан

ташқари уларнинг барчаси бу тахтни қўлга киритиш илинжида ўртанар эди. Султон Али мирзо давлат бошқарувидаги тажрибасизлиги туфайли Самарқанд ҳамда Бухоронинг деярли барча вилоятларидан олинандиган солиқларни ўз қўлларида сақлаб турган қудратли тархонлар сулоласи билан келиша олмади. Эгаллаб турган мақеига завол етаётганлигини кўрган тархонлар улуғ хон мўғулларнинг ёрдамига кўз тутдилар, бироқ мўғуллар ишониб бўлмайдиган бетайин иттифокчилар эди. Улар тархонлар сардори Мажид тархонни ҳибсга олишни мўлжаллашаётган эди. Ушбу иттифокдан бирон натижага эришишга умид боғлаб бўлмаслигига ишонч ҳосил қилган мўғуллар ўзларини четга тортдилар. Яккаланиб қолган тархонлар Самарқанд тахтини тақлиф қилиб, Бобур мирзога элчи жўнатишди.

Бобур мирзо бу тақлифни олганда қандай аҳволда бўлгани юқорида зикр этилди. Мавжуд вазиятдан қутулиш учун бундай имкониятни бой бериш ақлсизлик бўларди. Шоша-пиша Жаҳонгир билан ишни битириб, ҳаттоки, Танбалнинг одамлари билан ҳам Ўш қўрғонида дуч келиб қолишдан хавотирланмасдан, Бобур мирзо Марғилон томон йўл олди. Исфара йўлида у содиқ ҳамроҳи Қосимбек билан унинг одамларини ёнига олиб олға отланди.

Тез орада майдонда Самарқанд тахтига яна бир даъвогар пайдо бўлганлиги унга маълум бўлди. Улкан қўшини билан Бухорони аллақачон қўлга киритган Шайбоний Самарқанд томон шиддат билан интиларди. Шаҳарнинг ичкарасида Бобур мирзонинг тарафдорлари кўпчилиқни ташкил қиларди, улар Бобур мирзонинг имкони борица тезроқ келишини кутардилар.

Унинг ўзи эса шаҳар ичидагилар ўз истакларини

очикчасига ошкор этмагунларича тўхтаб турди, чунки яхши курулланган шаҳарга очикдан-очик бирон терс ҳаракат содир этиш учун унинг одамлари камлик қилар эди. Охир-оқибат шундай бўлиб чиқдики, Шайбоний муҳорабада ғолиб чиқди. Шаҳар ичидаги тарафдорлари оз бўлишига қарамай, Султон Али Мирзонинг виждонсиз ва ҳийлакор онаси Зухрабегим қўйган шарт эвазига қалъани Шайбонийга топширишга рози бўлдилар. Маликанинг шартига кўра, бу даштий ҳукмдор унга уйланиб, ўғли Султон Алига қўл остидаги вилоятлардан бирини ҳадя этиши лозим эди.

Шундай қилиб 1500 йилнинг июлида Шайбоний шаҳарга киришга муваффақ бўлди. Натижа шу билан якунландики, Султон Али мирзо қатл этилди, онаси эса Шайбонийнинг энг таҳқирланган канизагига айланди, Бобур мирзонинг барча тарафдорлари қиличдан ўтказилди.

Жуда оз фурсат ичида яна тақдир уни ўз марҳаматидан маҳрум этганини англаган Фарғона шахзодаси Самарқандни ташлаб, Ҳисор томон йўл олди. Унга Шайбонийдан қочиб қутулган кўплаб Самарқанд беклари ҳам қўшилишди, аммо у Ҳисор вилояти ва Ҳисравшоҳга тегишли ҳудудларга яқинлашгани сайин улар Бобур мирзони тарк этишарди. Фақатгина икки ёки уч юзга яқин ишончли кишиларгина қолганлигидан у ниҳоятда умидсизликка тушган бўлса керак. Лекин унинг Андижондаги вазиятидан кўра бошқа бирон-бир чора кидирмоқ афзал эди.

У яна бир маротаба ўз омадини синаб кўрмоқчи бўлди. У кичик хон тоғаси Султон Аҳмадхоннинг олдига бориб, ундан кўмак сўрамоқчи бўлди: аммо тез орада бу фикридан воз кечди ва мақсадларига ўз им-

кониятлари доирасидан келиб чикиб эришишга ёки бутунлай улардан воз кечишга қарор қилди. Шундай қилиб, у яна Самарқанд томон йўлга тушди.

Бобур мирзонинг одамлари сони ниҳоятда озлигидан Шайбоний бунга эътибор ҳам бермади. Дарҳақиқат, бу каби ишонч учун бу даштий ҳукмдорда етарлича асос бор эди. Шаҳарни ундан анчагина масофа нарида 3–4 мингга яқин яхшилаб курулланган сарбозлар ва маҳаллий аҳолидан ёлланган соқчилар кўриқларди. Бобур мирзонинг эса яхши-ёмон бўлиб бор-йўғи 240 нафар одами бор эди. Вазият қандай эканини унинг ўз оғзидан эшитсак:

«Бори беклар ва йигит-яланг била сўзлашиб, сўзни мунга қўйдуқким, Шайбонийхон Самарқандни қинда олиб ҳануз эл анга ва ул элга кўнгул тўхтатмайдурлар, ушбу фурсатда бир иш қила олсак худ қилгайбиз. Агар Самарқанд кўргонини шоту кўюб ўгурлуқ била олсак, Самарқанд эли худ бизнингдур. Не чораси бор? Агар бизга мадад қилмасалар, Шайбоний учун худ урушмагуларидур. Самарқандни иликлагандин сўнг ҳар не Тангрининг хости бўлса, ул бўлеусидур.

Бу қарор била намози пешиндин сўнг Ёряйлоқдин отланиб, кеча тун қотиб ярим кеча Хон юртига ет-тук. Ул охиом эл хабардор бўлибтур, деб кўргоннинг ёвугига келмай, Хон юртидан ўқ-ёнилди. Тонг отиб эдиким, Работи Хожсадин қуйироқ Кўҳак суйини кечиб, яна Ёряйлоқ келдук. Бир кун Асфидак кўргонида жамиъ ичкилар, мисли Дўст Носир, Нўён кўкалдош, Хонқул, Каримдод, Шайх Дарвеш, Хисрав кўкалдош, Мирим Носир бори ҳозир эдилар, менинг қошимда ўлтуруб эдилар. Ҳар тарафдин сўз ўтадур эди. Дедимким: «Келинг, айтингким, Тенгри рост келтурса, Самарқандни

қачон олгайбиз?» Баъзи дедиларким: «Ёзга олгайбиз». Ул маҳал кеч куз эди. Баъзи «бир ой», баъзи «қирқ кун», баъзи «йигирма кун» дедилар. Нўён кўкалдош дедиким: «Ўн тўрт кунда олурбиз». Тенгри рост келтурди, роса ўн тўрт кунда-ўқ Самарқандни олдук.

Ўшал фурсатта ажаб туш кўрдим. Туш кўрарманким, ҳазрати Хожжа Убайдулло эмишлар, мен истиқболларига чиқмишмен, Хожжа келиб ўлтурдилар. Бу жиҳаттин ҳазрат Хожжанинг хотирига нима келмиш Мулло Бобо менинг сари боқиб ишорат қиладур. Мен ҳам имо била дедимким, мендин эмастур. Дасторхон солғучи тақсир қилибтур. Хожжа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушди. Кўптилар. Узата чиқтим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлумдин ё сўл қўлимдин тутуб андоқ кўтардиларким, бир оёгим ердин кўпти. Туркий дедиларким, Шайх маслаҳат берди. Ўшул неча кунда-ўқ Самарқандни олдим.

Бир-икки кундин сўнг Асфидак кўргонидин Васманд кўргонига келилди. Бовужудиким, бир қатла Самарқанд навоҳисига бориб, туйдуруб келиб эдук, яна Тенгрига таввакул қилиб, ўшул хаёл била Васмандтин намози пешиндин сўнг Самарқанд устига илгадук. Хожжа Абдулмакорим ҳам ҳамроҳ эди. Ярим кеча Хиёвоннинг Пули Магокига етиб, етмиш-саксон ўбдон йигитларни илгари айирдукким, Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту кўюб чиқиб келиб, Феруза дарвозасидагиларниг устига юриб, дарвозани иликлаб бизга киши йиборгайлар.

Бу йигитлар бориб Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту кўюб чиқибтурлар. Ҳеч ким туймайдур. Андин Феруза дарвозасига келиб Фозил тархонким, ул бек тархонлардин эмас, туркистоний савдогар тархонлардин бўлур,

Шайбонийхонга Туркистонда хизмат қилиб, риоят топиб эди, устига юрурлар. Фозил Тархонни бир неча навқари била чоққулаб ўлтуруб, дарвозанинг қулфини болту била чопиб, дарвозани очтилар.

Ушбу фурсатга мен етган била-ўқ Феруза дарво-засидин кирдим. Абулқосим қўхбур ўзи келмайдур эди. Иниси Аҳмад Қосимни ўттуз-қирқча навқари била йи-бориб эди. Иброҳим тархоннинг кишиси худ йўқ эди. Шаҳрга кириб, хонақоҳда ўлтургонда Аҳмад тархон отлиқ иниси бир неча навқари била келди. Шаҳр эли ҳануз уйқуда эдилар. Дўкондорлар дўконларидин боқиб таниб дуо қилурлар эди. Андак фурсаттин сўнг шаҳр эли хабардор бўлдилар. Бизнинг элга ва шаҳр элига ғариб башошат ва нашъа эди. Телба итлардек даш-тий ўзбакларни қўча сойиларда тош ва таёқ била ўлтурдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу дас-тур била ўлтурдилар.

Шаҳр доругаси Жонвафо Хожжа Яҳёнинг уйлари-да эди, қочиб чиқиб Шайбоқхон қошига борди. Дар-возадин кириб мадраса ва хонақоҳ сари ўқ-юрудум. Келиб хонақоҳнинг тоқининг устида ўлтурдим. Тонг отгунча тўш-тўшдин сурон эди ва гавго эди. Бази ха-бардор бўлгон арбоб ва дўкондорлар келиб, нашъа ва башошатлар била кўруб, моҳазари келтуруб дуолар қилдилар.

Тонг отқондин сўнг хабар келдиким, Оҳанин дарво-засида икки дарвозанинг орасини ўзбаклар беркитиб урушадурлар. Филҳол, отланиб Оҳанин дарвозасига мутаважжсиҳ бўлдум. Менинг била ўн-ўн беш, йигир-ма киши бўлғай эди, эл қаллош, янги шаҳр иликка ту-шубтур. Ҳар ким кунжковлиққа бир гўшада машгул. Мен етгунча Оҳанин дарвозасидин ўзбакларни шаҳр

эли уруб чиқарибтурлар. Шайбоқхон бу хабарни топиб, изтироб била офтоб чиққанда юз-юз эллик киши била Оҳанин дарвозасига етиб келди. Фариб қопуда келиб эди. Вале менинг била киши кўп оз эди, нечукким мазкур бўлди. Шайбоқхон кўрдиким, ҳеч иш қила олмас, турмади, бот-ўқ ёнди.

Андин ёниб келиб, аркта Бўстонсаройга туштим. Ақобир ва ашироф ва шаҳр улуглари мени келиб кўруб, муборакбодлиглар қилдилар. Юз қирқ йилга ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонаводада эди. Иликдин кетган мулкни яна Тенгри берди. Форат ва торож топган вилоят тасарруфимизга кирди».

Ҳа, воқеа шундай бўлган эди. Бобур мирзо қилган жанглари орасида бу энг ажойиби эди. Айнан мана шуниси унинг шу кунларгача бўлган обрў-эътиборига сабаб бўлган бўлса не ажаб. Бу жанг унинг нақадар синчковлиги, сабр-бардошлилиги, эҳтиёткорлилиги, бир сўз билан содда қилиб айтганда, унинг ноёб ақл-заковатидан далолат беради. Кейинги бобда биз душманлари томонидан уюштирилган зарбаларга қарамасдан, ўз руҳиятидаги кўтаринкиликни саклаб қолганига шохид бўламиз. Ҳолбуки, тарих бу каби кўп ҳолларда инсонлар ўз жонларига қасд қилганликларининг гувоҳи бўлган. Барча уринишлари бирма-бир пучга чиқаётганини, орзу-умидлари бирма-бир сўнаётганини ва содиқ деб билган дўстлари ҳам ундан бирин-кетин юз ўгираётганини кўрса-да, Бобур мирзо шундай кунларда ҳам ўзига бўлган ишончни йўқотмади.

ДАРБАДАРЛИКДА

Шундай қилиб, оғир машаққатлардан сўнг Бобур мирзо Самарқанд тахтини иккинчи маротаба қўлга киритди ва унинг бу йўлдаги мардлиги ва жасорати муваффақият билан яқунланди. Бирок босиб ўтилган қийинчилик ва тақдир синовлари олдинда уни кутиб турган машаққатлар олдида ҳеч гап эмас эди. Уни қуршаб турган содиқ кишилари икки юз нафар атрофида бўлиб, қолганлари таваккалига тўпланган шаҳарлик тартибсиз кўнгиллилар тўдасидан иборат эди. Қалъа ташқарисида Шайбоний беш-олти минг кишилик тиштирноғигача қуролланган, ҳарбий аслаҳалар билан яхши таъминланган ва пухта ҳарбий тайёргарликдан ўтган қўшин билан шаҳарга кўз тикиб турар эди. Улар ғафлатда қолиб шаҳарни бой берганликлари учун Бобур мирзодан ўч олиш иштиёки билан ёнар эдилар.

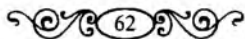
Лекин бу муаммолар сирли тарзда ўз ечимини топаётгандек туюларди. Бутун мамлакат бирин-кетин Бобур мирзонинг ихтиёрига ўтарди. Савдар, Сўғд ва бошқа қўшни қалъалар бирин-кетин даштий аскарларни қувиб чиқарар ёки уларни ҳибсга олиб, Самарқанднинг ёш шахзодаси ихтиёрига топширарди. Шайбонийнинг ишлари тобора орқага кетаётганди; худди шу бевақт паллада ўзининг ва бекларнинг аҳли аёлию болалари етиб келишди. Шайбонийхон Самарқандни қўлга киритганидан мамнун бўлиб, бу ердаги муваффақияти қисқа муддатли бўлишини кутмаган ҳолда уларни Туркистондан чақириб олганди. Вазият бу қадар чигалла-

шиб кетганидан сўнг Шайбоний Бухорога кетиб, у ерда Бобур мирзодан қасос олиш учун қулай пайтни кутиб туришга қарор қилди.

Бобур мирзо вужудга келган мушкул вазиятни яхши тасаввур қилар ва иложи борича Самарқандни ушлаб туришга тиришарди. Мана энди нафақат Фарғона шаҳзодаси учунгина эмас, балки унинг барча қариндошлари, яъни темурий шаҳзодалар учун ўта хавфли бўлган Шайбонийни ярамас қилмишлари учун жазолайдиган пайт келди, деб ўйларди у. Ўз қарорининг қатъийлигини исботи сифатида у хотини, онаси ва бошқа қариндош аёлларни олиб келиш учун одам жўнатди. Улар шаҳарга етиб келганларидан бир неча кун ўтиб Бобур мирзонинг илк фарзанди дунёга келди ва унга Фаҳринисо деб исм қўйдилар, аммо бу қизалокқа олти ҳафтадан ортиқ умр кўриш насиб этмади ва у бевақт оламдан ўтди.

Мотам тутишга Бобур мирзонинг вақти йўқ эди. У қариндошлари бўлмиш темурий шаҳзодаларга биринкетин элчилар жўнатиб, унга кўмак беришларини сўрар, Шайбоний устидан узил-кесил галаба қозониб, ғолиб бўлишига уларни ишонтиришга ҳаракат қилар эди. Жавоблар эса киши кўнглига таскин берадиган даражада қувонарли эмасди. Уларнинг баъзиларидан кескин рад жавоблари олар, бошқа бирлари эса унинг илтимосини назар-писанд ҳам қилмас эди. Фақатгина иккита темурийзодадан унча катта бўлмаса-да, ҳар қалай кўмак олишга эришди: хон тогалари унга 400–500 нафар, Фарғонанинг танҳо ҳукмдори бўлган укаси Жаҳонгир мирзо эса 200 нафардан ортиқ сарбоз жўнатишди.

Киш бўйи мумкин қадар ўзини мустаҳкамлаб ол-

ган Бобур мирзо 1501 йилнинг бошида жанг майдонига чиқишга қарор қилди. Агар у даштий қўшинлар устидан ғалаба қозонишга эришолса, шубҳасиз, қариндошлари унга нисбатан безътибор бўлмай, аксинча, кучларини унинг аскарлари билан бирлаштиришига умид қилган эди. Кейинчалик аён бўлишича, бу масалада у қисман ҳақ эди. Бунинг устига Шайбоний ўтган йили ёзда бой берган баъзи ерларини қайтариб олишни бошлаган эди. У Қоракўл билан Дабусий калъаларини қайта забт этди. Биринчи кўрғон ичидагилар қувғин қилинди, иккинчисидагилар қатли ом этилди. Бу вазият Бобур мирзони рақибини очик жанг майдонига қаршилашга ундади.

Шунга кўра 1501 йилнинг апрель-май ойларида Бобур мирзо шахардан чиқиб, Сарипулга келди. У қароргоҳини хандақлар қазиб, шох-шаббалар билан мустаҳкамлади-да, дўсту душманнинг келишини кутди. Душман биринчи бўлиб келди. Мустаҳкам деворлар билан ўралган Самарқанд ташқарисида ўз душманини мағлуб этишни кўзлаган Шайбоний шошилинч тарзда етиб келди ва бир неча маротаба тунги ҳужумлар уюштирди. Гарчи у сон жиҳатдан устун бўлса-да, душманнинг мустаҳкам ҳалқасини ёриб қира олмади. Шайбонийнинг ҳолати энди мушкуллаган эди. Унинг умидлари тамоман сўниб борар, Бобур мирзога кўмак келаётгани ҳақида хабар эшитган эди. Аммо кўмак етиб келиб, унга қўшилгунча анчамунча йўл босиши зарур эди. Шу сабабдан Шайбоний ўзининг ягона илинжига одамлари сонининг кўплигига умид боғларди. Султон Ҳусайн Бойқаро, Бадиуззамон мирзо ва Хисравшоҳ Бобур мирзони кўллаш борасида ҳеч қандай чора-гадбир кўрмадилар. Шайбоний тор-

мор этган ўша самарқандлик мансабдор Боки Тархон ўзининг икки минг кишилиқ кўшини билан икки кунлик йўл масофасида, хон тоғаси томонидан юборилган Муҳаммад Мирза Дуғлат эса яна шунча сарбози билан атиги бир неча соатлик йўл масофасида турар эди. Вазият шундай бўлдики, кўмак етиб келишини кутмай, Бобур мирзо ўз кучларига таяниб жангга кирди.

«Менинг эҳтимомимнинг жиҳати бу эрдиким, – дейди у, – уруш куні секкиз юлдуз оралиқта эди, агар ул кундин ўтса, ўн уч-ўн тўрт кунгача секкиз юлдуз ганим орқаси сари бўлур эди. Ул мулоҳазалар ҳеч экан-дур. Бетақриб таъжил қилубдурмиз».

Мунажжимнинг башоратларига ишониб, беҳуда ҳаракат бошлаганидан Бобур мирзо кўп афсусланди. У кўшин қисмларини анъанавий тарзда ҳужумкор олд қисм, марказий кучлар қисми, ўнг қанот ва сўл қанот қисмларига ажратиб жойлаштирди ва шу тарзда ҳаракат бошлаб душман билан тўқнашди. Унинг ўнг қанот сарбозлари Кўҳак дарёси қирғоқлари бўйлаб жойлашганди. Худди шу вазият урушнинг боришида ҳал қилувчи аҳамият касб этди: Шайбоний уларни дарёгача таъкиб қила олиши учун жудаям қўл келди. Даштий боскинчиларнинг ҳукмдори ўзининг ўнг қанот кўшинини Бобур мирзонинг сўл қаноти кўшини ўрнига ўтишини кўзлар, шунда Бобур мирзо талафот кўрмасдан жанг қилиш учун дарё томон чекиниб, айланма ҳаракат қилиши керак эди. Бу эса марказни химоясиз қолдиришга сабаб бўлиб, олд қисм ҳали бурилишга улгурмасдан янги позицияни, яъни ўнг қанот ўрнини эгалларди.

Ҳаракат суръатларига қараганда Самарқанд сарбозлари ғолиб келадигандек туюлиб турган бир пайт-

да уларнинг жасорат билан олиб бораётган жангига қарамасдан, Бобур мирзонинг чап қаноти зарба еди, марказий қисм орқа ва олд томондан қуршовга олинди. Сўнгида эса даштий аскарлар унинг қўшинини ҳар иккала томондан ўраб олишга муваффақ бўлдилар, уларнинг миллий ҳарбий ҳаракат тактикаси бўлган айланмасига ҳаракат қиладиган «тўлғама» усулини ишга солдилар.

Мағлуб бўлаётганликларини англаб етган Бобур мирзонинг мўғул аскарлари саросимага тушиб қолдилар ва Бобур мирзо ўқиниб таъкидлаганидек, уларга хос бўлган ахлоқсизлик намуналарини намойиш қилиб, қўлларига кирганки нарсаларни талай бошлашди ва шу билан одамлар юрагига ғулғула тушиб, ғолиблик учун умид учқунлари бутунлай сўнди. Бобур мирзо қолганкутган одами билан отда Кўҳак дарёсидан сузиб ўтиб, шиддат билан Самарқанд томон кетди.

Сарикулдаги мағлубият оқибатлари жудаям даҳшатли эди. Бобур мирзонинг Иброҳим Сару, Иброҳим Жоний каби бир нечта садоқатли кишилари ҳалок бўлдилар; Муҳаммад Тархон, Қамбар Али ва яна бир нечтаси Хисравшоҳ хузурига паноҳ излаб кетди. Уни яна кўплаб якин кишилари ҳам тарк этишди. Нима бўлганда ҳам Бобур мирзо душман олдида бош эгиш хаёлидан йирок эди. Самарқанддан ташқари бошқа барча худудлар Шайбоний қўлига ўтганда ҳам Бобур мирзо ракибининг ғалабасини тан олишни истамас эди. У бекларини машваратга чақирди; «Сўзни, – дейди у, – қўргонни беркитмакка ва ўлук-тирикни қўргон ичида кўрмакка қўйдук».

Бобур мирзо шахарнинг қок ўртасида жойлашган Улуғбек мирзо мадрасасининг томи устига ўз чоди-

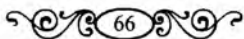
рини тикди. Сўнгра ишончли ва содиқ кишиларини шаҳардаги минора ва дарвозаларига масъул қилиб тайинлаб, Шайбонийнинг келишини кута бошлади. Тасодифан бўладиган ҳужумдан огоҳлик чораларини кўриш учун у вақти-вақти билан шаҳар деворларини шахсан ўзи айланиб назорат қиларди.

Икки-уч кундан сўнг шайбонийлар сардори аскарлари билан шаҳар атрофига яқинлашиш ниятида суқилиб келди, аммо шаҳар ичидаги одамларнинг мардлиги сабаб бир неча кунгача шаҳар деворлари ёнига ҳам яқинлаша олмадилар. Улар шаҳар атрофидаги қишлоқлар орқали суқилиб киришга уринишар, қамалдагиларга қўққисдан ҳужум қилиб, уларга талафот етказишга интилишар эди. Босқинчиларнинг адабини бериб қўйиш учун Бобур мирзонинг одамлари қўлга тушганларни ўша заҳотиёқ қатл қилишарди.

Тез орада Шайбоний шаҳарни ўраб олишга муваффақ бўлди. Қўрғон ичидагиларнинг умидлари пучга чиқаёзган эди, бир неча маротаба қамалчилар ҳимоя сустроқ бўлган жойлардан бостириб киришга ҳам муваффақ бўлишди ва фақатгина аёвсиз жанг туфайли кувиб чиқарилди.

Қамал бутун ёз бўйи давом этди, озик-овқат тугаб борар, камбағал бева-бечоралар ит ва эшакларни сўйиб ейишар, қалъадаги отларга эса барг ва ёғоч қириндиларини ивитиб берар эдилар. Шаҳарга ташқаридан келадиган ҳар қандай ёрдамни тўсиб қўйишга эришган Шайбоний унга бошқа ҳужум қилмади, аммо уни масофадан кузатиб, қамалдагиларни доимий саросима ва ваҳимада ушлаб туришга ҳаракат қиларди.

Кўмак сўраб турли томонларга хабарчилар ва чо-

парлар такрор ва такрор жўнатилар, аммо ҳеч биридан садо чикмас эди. «Султон Ҳусайн Мирзо, – дея гина билан ёзади Бобур мирзо, – бизга мадад бермай, умидли кўнгил кўмаклари қилмай, аксинча, Шайбонийга элчи йиборди».

Бобур мирзонинг умидлари пучга чикди ва шу боис одамлари уни тарк эта бошладилар.

«Атроф ва жавонибтин билкулл маъюс бўлдик. Ҳеч тарафдин умидворлик қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғони ҳам тугади. Ҳеч тарафдин озуқ ва захира келмади. Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини орага солди. Агар бир тарафдин умидворлиг бўлса эди, ё захира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солур эди. Зарурат бўлди, сулҳгуна қилинди».

Бобур мирзо билан Шайбоний ўрталаридаги сулҳнинг шартлари бизга маълум эмас. У бу ҳақда ҳеч нима ёзмайди; эҳтимол, унинг ғурури бунга йўл қўймагандир. Аммо баъзи бир манбалардан маълум бўлишича, у шаҳарни ўз ихтиёри билан топширишга, шунингдек, ўзининг ва оила аъзоларининг ҳаётини сақлаб қолиш эвазига опаси Хонзода бегимни ашаддий рақибига хотинликка беришга мажбур бўлган. Бу ҳолат Бобур мирзонинг ғурурига қаттиқ зарба бўлиб тушган бўлса керак. Ана энди у яна беватан киши қиёфасида дарбадарликка юз тутган эди. Чунки Жаҳонгир мирзо билан тузилган битимга кўра, Фарғона мулки укаси ихтиёрига берилган эди.

Бобур мирзода Шайбонийнинг қандай одам эканлигини жуда яхши биларди. Ундан яхшилик кутиб бўлмасди. Шу боис боши омонда эканига шукур қилиб, тун қоронғисида онаси ва бир нечта яқин ҳамроҳлари билан шаҳардан чикди ва йўлга отлан-

ди. У хон тоғасидан Ўратепани сўраб олмоқчи эди. У қоронғида йўлдан адашди ва тонгга яқин бир илож қилиб, машаққатлар билан бир манзилга етиб келишди.

Ўзининг айна пайтдаги тушқун ҳолатига қарамасдан, Бобур мирзо табиатан қувноқлиги ва ҳаётнинг қувончли дақиқаларидан лаззатлана билиш хусусиятларини йўқотмаган эди. У йўлда Қосимбек ва Қамбарали билан ким ўзарга от чоптиришди. Шунда у қутилмаганда отдан йиқилиб тушди. *«Менинг отим ўтти, – дейди у, – Анинг отини қолгонини боқар хаёл қилиб қайрилдим. Танг бўшаб экандур, эгар эврүлди. Бошим била ерга йиқилдим, агарчи ўшул замон кўпуб отландим, вале ақлим охшомғача қарорига келмади».*

Озиқ-овқатлари тугаб бораётганларидан отларни сўйиб ейишдан бошқа иложлари йўқ эди. Отнинг терисини шилиб, гўштини кабоб қилиб ердилар. Бобур мирзо бу жойларда узоқ қола олмасди. У ҳали-ҳануз душманлари таъсири доирасида эди. Улар тонг отиб дўстларининг ёнига етиб келгунларича тинимсиз йўл юришди ва ниҳоят, Дизакка етиб олишди. *«У ерда, – деб ҳикоя қилади Бобур мирзо, – семиз этлар ва майда этмақлар арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон. Андоқ усраттин мундоқ арзонлиқ ва андоқ балияттин мундоғ армонлиққа келдук.*

Ваҳми усраттин амоне топтук.

Янги жон, тоза жаҳоне топтук».

Бобур мирзо энди шиддат билан яқинлашиб келаётган қишдан омон чиқиш учун яшашга бирон жой ахтариб топиши зарур эди. Ихтиёрида бор нарсаларнинг барчасини Ўратепадаги Деҳқат кишлоғига қўйиб, тоғаси Маҳмудхон билан қариндошларини кўргани

йўлга отланди. Хон, афтидан, уни илик кутиб олади ва Ўратепани бераман, дегандай қилади. Аммо Бобур мирзо у ернинг ҳокими Муҳаммад Хусайн Мирзо ҳузурига борганида шаҳарни ўзига беришларига умид қилиб бўлмаслигига ақли етди ва бир неча кунни Ўратепада ўтказгач, яхшиси, Деҳқат билан каноатланиш маъқул эканига иқрор бўлди. Бобур мирзо ҳеч бир таъналарсиз, мавжуд вазиятга мослашиб, камтарона ҳаётга кўникди ва қишлоқ оқсоқолининг уйида оддий меҳмон сифатида яшай бошлади.

Худди мана шу ерда унинг келажак тақдирининг шаклланишига сабаб бўлган ва ҳаёт тарзининг йўналишида кескин бурилиш ясаган учрашув юз берди. Оқсоқол 70-80 ёшлардаги киши бўлиб, унинг онаси 111 ёшни қаршилаб умргузаронлик қилаётган эди.

«Темурбек Ҳиндистонга кирганда бу хотуннинг уруғ-қаёшидин бири ул черикка бориб экандур. Ул хотирида бор эди, ҳикоят қилур эди», – деб ёзади бу ҳақда Бобур мирзо. Кекса аёл сўйлаб берган бу каби ҳикоялар шаҳзодани хаёллар оғушига оларди, балки шу сабабми, шу кундан бошлаб бобокалони Соҳибқирон Амир Темурнинг Ҳиндистон истилосини янгилаш билан боғлиқ ўй-фикр ёш шаҳзоданинг калбига олов ёқиб, миясига сингиб ўрнашиб қолган ва бу фикр унга ҳеч тинчлик бермаган бўлиши керак. Бирок бу ҳаётбахш ниятларни рўёбга чиқариш ва чексиз орзуларга эришиш йўлида қанчалик машаққатли йўлни босиб ўтиш ва азоб-укубатларга бардош бериш талаб этилишини у ҳали кўз олдига келтира олмас эди. Ҳозирча у оддий тоғликларнинг ҳаёт тарзига кўникиб яшашга маҳкум эди.

«Деҳқатда эканимизда, – деб ёзади Бобур мир-

зо ўша кунларини эслаб, – Дехкатнинг теварак-атрофидаги тоғларни ҳамиша яёв юриб сайр қилардим. Аксар ялангоёқ юардим. Ялангоёқ кўп юрганмдан оёқларим тоғ ва тошни тафовут қилмай қолган эди. Ўшандай сайр пайти – бир куни намозгар билан намозшом орасида бир ингичка сезилар-сезилмас йўлдан бир қорамол тушиб борар эди. Мен дедимки: «Бу йўл қаёққа олиб борар экан? – Қорамолдан кўзингизни узманг, қорамолни йўқотманг, токи йўлнинг қаерга олиб бориши маълум бўлгай». Ҳожа Асадуллоҳ лутф қилиб шундай деди: «Гов гум шавад чи қор кунем?»¹ Қиш яқинлашиб келаётгани учун Бобур мирзонинг навкарларидан баъзилари оғир сафарда юролмай Андижонга, уйларига кетиш учун изн сўрадилар.

Таомилга кўра, улар ватанга, қариндошлар бағрига кетаётган экан, улар билан ҳозирда Фарғона ҳукмдори бўлиб турган Жаҳонгир мирзога ва унинг ўнг қўли бўлиб турган тоғаси Аҳмад Танбалга бирон-бир совға юбориш жоиз эди. Шу боис Бобур мирзо ўзининг қундуздан тикилган қалпоғини ва Танбалга дўсти Нўён Кўқалдош Самарқандда ўзи ясаган бир эгик ясси қиличини юборди. Орадан бир йил ўтмасдан тақдир тақозоси билан ўша қилич Андижон яқинида Танбал билан бўлган яккама-якка олишувда Бобур мирзонинг нақ бошига урилган эди.

Шу орада Шайбонийнинг одамлари музлаган Хўжанд сувини кечиб ўтиб, Шохрухия ва Пискент атрофларига ҳужум қилгани ҳақида хабар келди. Сарбозлари оз бўлишига қарамай, Бобур мирзо рақибига зарба бериш ниятида жангга отланди.

¹ *Мазмуни*: «Қорамол йўқолса, (қоронғи тушса нима қиламиз?»).

Бирок бу юриш самарасиз бўлди, чунки, қиш қаттиқ келганидан сафарда Бобур мирзонинг бир неча кишилари совуқдан ҳалок бўлдилар, Шайбоқхоннинг одамлари эса Шоҳрухия атрофини талаб қайтиб кетишди.

Ортга қайтишда Самарқандда ясалган ясси қиличини Бобур мирзога совға қилган кадрдон дўсти Нўён Қўқалдошнинг ҳалок бўлгани ҳақида хабар келди. Бу йўқотиш шахзода учун оғир мусибат бўлди. *«Менга бу ҳол жуда қаттиқ таъсир қилди, – деб ёзади бу ҳақда Бобур мирзо, – Кам кишининг ўлимидан бунчалик таъсирланган эдим. Бир ҳафта, ўн кунгача тинимсиз йиғлардим».*

Бу орада баҳор кириб келди. Шайбоқхон яна шу тарафларга – бу сафар Ўратепа атрофига келиб талончилик қилаётгани ҳақида хабар келди. Бобур мирзо рақиби билан юзлашиш учун яна отланди. Бирок шум рақиб дарҳол орқага қайтган эди.

«Вилоятимиз йўқ, еримиз йўқ, тоғдан-тоққа бундай сарсону саргардон тарзда юрмоқ беҳуда, деган фикр келди миямга. Хон ҳузурига, Тошкентга бормоқ керак, деган қарорга келдим», – деб ёзади Бобур мирзо. Шу билан ўзига яқин бир неча кишини олиб Бобур мирзо хон тоғаси ҳузурига Тошкентга йўл олди. Ўша пайтда хон Ўратепага хужум қилиш ниятида бўлган Танбал қўшинига қарши аскарларини шайлаб турган эди. Бобур уларни сафлаб турган пайтда хон тоғаси етиб келди ва ҳарбий юриш олдидан риоя қилинадиган мўғулча туғ боғлаш маросимини ўтказдилар. Лекин афтидан мўғул хоннинг Танбалга қарши кескин ҳаракати сезилмаётганини кўриб Бобур мирзо қаттиқ ранжиди. Хоннинг бу юриши бефойда ҳаракат бўлди: на ёвни

босиб бордилар ва на бир кўрғон олинди, бир юриш қилинди-ю, ортга қайтилди.

Тошкентда тоғаси ҳузурида кечган кунларида Бобур мирзо шаҳзодалар тақдирига битилиши мумкин бўлмаган хорликлар ва муҳтожликни бошдан кечиршига тўғри келди: вилоят йўқ, бунга умидворлик ҳам йўқ, навкарлар аксар тарқалган, шаҳзода билан қолганлари ҳам йўқсилликдан у билан юра олмас эдилар. Хон тоғасининг ҳузурига борганда бир ёки икки киши билан борар, улар ҳам яқин қариндошлардан бўлар эди. Шу тарзда хон тоғасига кўриниш берар, тоғаси эса ўзини унга шафқат қилаётгандек тутарди. Бобур мирзо у кишининг номини улуғлаб «Хон додам» деб ардоқлар эди.

Ёш шаҳзодани бетоқат қилаётган нарса унинг вужудидаги шижоат ва ғайратни ишга солиш учун шароит йўқлиги, берилажак ёрдамнинг мавҳумлиги эди. Охири бундай саргардонлик ва кўнимсизлик унинг жонига тегди ва ўзига хос саргузаштгалаблиги тутиб кетдими, Хитой сари сафарга боришни ният қилди. Бу тарафларга боришни у кичикликдан орзу қиларди-ю, бироқ масофа узоқ ва сафар оғир кечиши мумкинлигидан бунга журъат қилмас эди. Сафарга отланишнинг мушкулотларидан яна бири шуки, қариндошлари унинг ҳар бир ҳаракатини нимадандир аразлаган деб ҳисоблашар ва дарҳол унга бўлган эътиборини кучайтиргандек бўлишарди.

Ниҳоят, кичик тоғаси Аҳмадхон ихтиёридаги кучларни Шайбонийга қарши бириктириш ниятини катта тоғаси эътиборига ҳавола қилди. Кичик тоғаси Шимоллий Мўғулистоннинг чексиз даштларида хукмдорлик

киларди. Бироқ бу режа ҳам унмади: кичик тоғаси айни кунларда айнан шу фикр билан бу томонларга келадиган бўлиб қолибди. Бобур мирзонинг баҳонаси яна рад этилди.

Бобур мирзо анчадан буён ҳеч ким кўрмаган бу янги тоғасини бизга аниқ тасвирлаб беради. «*Кичик хон додам ғариб атворлиқ киши эди*», дейди Бобур мирзо, «*қиличига маҳкам эрклик ва мардона киши эди. ...Қиличини ҳаргиз ўзидан айирмас эди: ё белида эди, ё илигида. Ёқа ерда улғойгон учун бир нима рустройроқ, дуруштгўйроқ эди*».

Шунга қарамасдан Аҳмадхон юқори мартабали аслзодалар кўришганда риоя қиладиган тартиб-қоидаларга қатъий риоя қилинишини талаб этиларди. Бироқ Бобур мирзо уни навбатдаги юришлар жараёнида қутилмаганда учратиб қолганда у бу удумларга унчалик риоя қилмади. Қадимги усулда тикилган узун мўғулча саруполарда хитойи сатиндан тикилган нақшинкор либосларга бурканиб, ноёб чарм билан қопланган эгарларда ўтирган мулозимлари даврасида Аҳмадхон салобатли аслзода сифатида гавдаланган эди.

Сайрам яқинида Бобур мирзо кичик тоғаси Аҳмадхон ва унинг икки ўғли Султон Саидхон ва Бобохон султонлар билан кўришишди. Бобур мирзога иззат кўрсатиб, хон тоғаси унга ўзининг мўғулча русумли бош-оёқ кийими, белбоғи ва эгарланган зотдор отини ҳадя қилди. Бу саруполарни кийиб хон тоғаси билан бирга келганда ҳатто Хожа Абул Макорим ҳам уни танимай «Мана бу аслзода ким бўлди?» деб сўраган эди.

Бу орада улуғ хон Маҳмудхон ҳам Тошкентдан учтўрт йиғоч йўл юриб укаси билан кўришишга келди ва таомилга кўра кичик хон акасига тўққиз мартадан

таъзим қилиб кўришдилар ва бир-бирларига тортиқлар қилдилар.

Улар Тошкентга келгач, биргаликда мажлис қуриб, Жаҳонгир номидан Фарғонани ғойибона идора қилаётган Танбални қувиб чиқариб, Бобур мирзони ўз жойига қайтаришга қарор қилинди. Мирхонднинг хабар беришича, ака-ука хонлар ўз кучларини бирлаштириб, 1502 йилнинг 21 июль кuni Тошкентдан чиқиб, 30 минг кишилиқ қўшин билан Андижон томон йўл олдилар. Тузилган режага кўра Бобур мирзо яхши қуролланган қўшин билан Ўш ва Ўзган томон юриб, Танбалнинг орқа томонидан хужум қилиши лозим эди, хон тоғалари эса асосий куч билан Танбалга қарши юришлари лозим эди. Бобур мирзонинг ҳаракатлари самарали бўлди. Ўш мамнуният билан шаҳарни унинг ихтиёрига топширди, унинг кетидан Марғилон ҳам Бобур мирзони очиклик билан қаршилади. Орадан бирикки кун ўтгач, бутун водий унинг измига ўтди.

Сирдарёнинг нариги жанубий қирғоғида пойтахт Андижонгина ажралиб турарди. Бироқ шимолда ҳам Танбалнинг қўли баланд эди. У Аҳси яқинидаги кўрғонда яхши ҳимояланиб, ака-ука хонларнинг келишини эҳтиёткорлик билан кутиб ётарди. Андижонни олиш учун Бобур мирзо икки бор уриниб кўрди, бироқ иккала уриниш ҳам кутилган натижани бермади: шаҳарнинг унга садоқатли бўлган аҳолиси шахзодага томон интилгани сари Танбалнинг одамлари уларнинг йўлини тўсарди. Ҳар иккала уринишда ҳам хатоликка йўл қўйилди ва натижа салбий бўлди.

Биринчи уринишда рақиблар қўшини қоронғида бир-бирини танимай, келишилган ўрон (пароль)ни тушунмай ноқулай вазиятда қолиб ўз кишиларига зар-

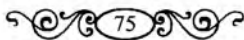
ба бердилар. Иккинчи уриниш ҳам фалокатга сабаб бўлди. Танбалнинг аҳволи танг ҳолатга келиб қолган эди: унинг Андижондаги қўшини тарқалиб кетаётган, яқин кишилари уни тарк эта бошлаган эди. Булардан хабардор бўлган Бобур мирзо пойтахт уники эканлигига ҳеч ҳам шубҳа қилмасди. Шунга кўра ёш шаҳзода олға отланди ва унга кечаси хужум қилган бир тўда душман жангчиларини мағлуб этди. Ғалабага шу қадар ишонган Бобур мирзо шаҳар атрофидаги очик жойга қароргоҳ қурди ва тунги соқчиларни тайинлашга жиддий эътибор ҳам қилмай тунадилар.

Бобур мирзонинг мамлакат жанубида эришган муваффақиятларидан ташвишга тушган Танбал ўзи шахсан бориб вазиятни ўзгартирмоқчи бўлди. У Аҳси яқинидаги қароргоҳидан чиқиб шитоб билан Андижон томон отланди ва Бобур мирзонинг хотиржам кайфиятда турган кишилари устига тўсатдан хужум бошлади.

Натижада Бобур мирзонинг шаҳарни қўлга киришиш режаси барбод бўлди, яқин кишилари ва қўшини тарқалиб кетди. Шаҳзоданинг яна хон тоғалари ҳузурига бориб улар билан бирга ҳаракат қилишдан бошқа иложи қолмади.

Ака-ука хонлар Аҳсидан чикқач Танбални таъқиб қилиб, Андижонга яқинлашиб қолдилар. Шу ерда улар Бобур мирзони мамнуният билан кутиб олдилар. Айниқса, кичик тоғаси Аҳмадхон жасоратига тасаннолар айтиб, унинг Танбал билан бўлган жангда олган жароҳатини даволаш учун ўзининг шахсий табибини жўнатди.

Бирок тоғаларининг режасидан хабар топгач, Бобур мирзонинг кайфияти бузилди. Чунки, у жанг би-

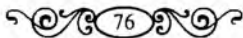

лан қўлга киритган отамерос ҳудудлар кичик тоғаси Ахмадхонга, Сирдарёнинг шимолидаги Аҳси атрофидаги унумсиз ерлар эса Бобур мирзога қолдирилаётган эди. Катта тоғаси улуғ хон Махмудхоннинг гапига қараганда, Ахмадхон бу ерларда мусофир ҳолатида, шу боис унга ишончли бошпана, яъни Андижон ва унинг атрофидаги ҳудудлар берилиши лозим эди. Шайбоний Самарқанддан қувиб чиқарилгач, Бобур мирзо унинг тахтига эга бўлиши ва унга қўшимча сийлов сифатида Фарғона давлати ҳам қолдирилиши ваъда қилинаётган эди. Афтидан, режа ёмон эмас эди, лекин Бобур мирзо тоғаларининг сўзига ишонмас эди.

Унинг яқинлари Танбал билан сулҳ тузиб, Фарғона давлатини иккига бўлиб олишни, мўғул тоғаларини эса бу ерлардан чиқариб ташлашни маслаҳат бердилар. Бироқ Бобурнинг ғурури бу маслаҳатни хазм қила олмас эди. «Шундай қилинса маъқул иш бўладими?» деган ўй унга тинчлик бермас эди. «Тоғаларим менинг қариндошларим бўлса, Танбалга хизмат қилгандан кўра хон тоғаларимга хизмат қилганим маъқул эмасми?»

Ака-ука хонлар Андижонни қамал қилдилар, Бобур мирзо тоғалари томонидан унинг ихтиёрига берилган қучлар билан эса Аҳси атрофлари томон юрди.

Лекин иккала томон ҳам унчалик катта муваффақиятга эриша олмади. Хонлар андижонликларнинг марҳаматига умидвор бўла олмас эди, чунки улар мўғул хонларини унчалик хушламасдилар. Бобур мирзо ҳам Аҳсини қўлга кирита олмади, Поп ҳам қўлдан чиқиб кетай деб турган эди. Улар Бобурнинг аскарларини қалъа сардорининг хатоси туфайли ичкари киритиб юборган эдилар. Танбалнинг ишлари ҳам ҳавас

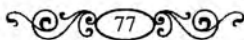

киладиган даражада эмас эди. У душманларини иккига бўлиб ташлашни режалаштирар эди. Агар у Бобур мирзо билан муросага келиб қолгудай бўлса, хонлар ўзларини қаёққа уришини билмай қолишлари ва орқага қайтишлари лозим бўлиб қоларди. Ахир, улар ўз жиянларининг мулкига чанг солмайдилар-ку!

Шу орада Ахсини бошқариб турган Танбалнинг укаси Шайх Боязид Бобур мирзога зудлик билан хабар жўнатиб, уни Ахсига чорлади. Бобур мирзо рақибларнинг найранг қилаётганига ишора қилиб, тоғаларига хабар жўнатди. Улар эса ўз навбагида Бобур мирзога Ахсига кириш биланоқ Шайх Боязидни баргараф қилиш лозимлигини уқтирдилар. Шу аснода Бобур мирзо Боязиднинг таклифига кўра Ахсига кириб борди ва унга ташқи қалъадан чодир тикиш учун жой таклиф қилишди.

Танбалда яна бир чора бор эди. У Шайбонийни ёрдамга чақирди. Танбалнинг инкирози ўзининг барқарор мағлубияти эканлигини англаган ҳозирги Самарқанд ҳукмдори зудлик билан ҳимоя чораларини кўришни маъқул кўрди. Тез фурсатлар ичида етиб боришини айтиб, у Танбалга бардошли бўлишни тайинлади. Вазиятнинг бундай тус олишини кутмаган хонлар устларига ёвуз душман бостириб келаётганидан саросимага тушиб, чодирларини йиғиштиришди. Шайбоний билан ҳали юзлашмай туриб, унга тўқнаш келмаслик учун ватанларини қайтариб олмоқ истагида Марғилон орқали ортга қайтишди.

Танбал уларнинг изидан тушиб таъқиб қилиб боверди. Ёввойи мўғуллар зулмидан сабри тўлиб-тошган маҳаллий халқ эса уларга қарши бош кўтарди. Мўғулларнинг устига ёғилаётган офатлардан ҳикоя

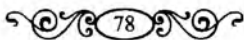

килишдан олдин, Бобур мирзо тақдиридан сўзлаш жо-
издек кўринади.

Бир куни эрталаб Бобур мирзо иссиқ ҳаммомда эди. Шунда Танбал билан унинг ёвуз иттифоқдоши Шайбонийдан қочиб юрган укаси Жаҳонгир мирзо келди. У Бобур мирзога хонларнинг шошиб чеки-
наётгани ҳақида айтиб, зудлик билан Боязидни ту-
тиб, Ахсини эгаллашга ундади. Гарчи Боязид Ахси қалъасини акаси етиб келгунча жон-жаҳди билан ҳимоя қилиб туришига ақли етса-да, Бобур мирзо кучли ғурури сабабли, ҳатто шу огир вазиятда ҳам, ўз сўзида туришини билдирди. Шундан сўнг орадан бир неча соат ўтгач, икки-уч минг кишилик кучли лашкар билан Танбал пайдо бўлди.

Кутилмаган ноҳуш воқеа юз берди. Бобур мир-
зо ўзининг беш-олти юз кишилик аскарини билан шаҳарнинг ўзини олишга қарор қилди. Бир қарашда жангдан қочиб қутулиш мумкиндек туюларди. Бу ора-
да Шайх Боязид сулҳ тузиш нияти борлигини ошкор қилди. Бобур мирзо ҳам бунга рози эди-ю, аммо энг сўнгги дақиқаларда Жаҳонгир мирзо Бобур мирзони ниҳоятда ҳайратга солиб, ўзбошимчалик билан элчи-
ни ҳибсга олди. Бу эса ҳар иккала томон ҳам қочиб қутулолмайдиган жанг дегани эди. Бобур мирзо лаш-
кари шаҳардан қувиб чиқарилгани ҳақида ўзи шундай ҳикоя қилади:

«Шаҳрнинг бир тарафини Жаҳонгир Мирзонинг уҳдасига қилилди. Мирзонинг кишиси оз эди. Бир пора ўз кишимдин ҳам мирзога кўмак таъйин қилдим. Ул анда етиб, бир ерда урушқа элни таъйин қилиб, яна бир тарафқа келдим. Шаҳрнинг ўртасида тузрак бир ер бор эди. Анда бир пора йигитларни қўюб борилиб

эди. Бу жамоатни қалин отлиқ-яёқ келиб, ул ердин кўтариб, кўчага тиқибтурлар.

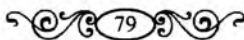
Ушбу ҳолатта мен етиб бордим. Етгач-ўқ от югурттым. Туруш бермай дукураб қоча бердилар. Кўчадин қочуруб тузга чиқоруб, қилич тегурур маҳалда отимнинг оёғига ўқладилар. Отим букулуб, ёғийнинг ўртасида мени ерга урди. Чуст кўпуб бир ўқ оттим, Соҳибқадам Коҳилнинг бир забунгина оти бор эди, тушуб манга тортти, миндим. Мунда киши таъйин қилиб яна бир кўча бошига мутаважжсиҳ бўлдум. Султон Муҳаммад Вайс отимнинг забунлигини кўруб тушуб, отини манга тортти, ул отга миндим.

Ушбу фурсатта Қамбар Алибек Қосимбекнинг ўғли яралиқ Жаҳонгир мирзо қошидин келди. Айттиким, муддате бўлдуким, Жаҳонгир мирзони зўрлаб тебраттилар, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетди. Биз мутаҳаййир бўлдук.

Ушбу фурсатта Сайид Қосимким, Поп қўргонида эди, етиб келди. Ажаб бемаҳал келиш эди. Мундоқ маҳалда андак берк қўргон иликта бўлса эди, тавре эди. Мен Иброҳимбекка дедимким, не қилмоқ керак. Озроқ яраси бор эди. Андинму эди, ё олдорагонидинму эди, ободон жавоб бера олмади.

Бир хаёл қилдимким, кўпрукдин ўтуб, кўпрукни бузуб, Андижон сари мутаважжсиҳ бўлгайбиз. Бобо Шерзод анда хейли яхши бор эди. Дедимки, дарвозадин ўқ зўрлаб чиқарбиз. Бобо Шерзоднинг сўзи била дарвоза сари ўқ мутаважжсиҳ бўлдук. Хожса Мирмирон ҳам ул ҳолда мардона сўзлар айтти. Кўча орасида келадургонда Сайид Қосим Дўст Носир Боқи ҳез била чопқулашурлар.

Мен ва Иброҳимбек ва Мирзоқули кўкалдош илгар-

рак эдук. Дарвозага рўбарў бўлгоч-ўқ кўрдумким, Шайх Боязид кўнглак устида фаражий кийиб, уч-тўрт отлиқ била дарвозадин кириб келадур. Шастимдаги ўқни тўлдуруб оттим. Бўйидин ёздим, хейли яхши оттим. Изтироб била дарвозадин киргач, ўнг қўли сари борур.

Кўча била қоча берди. Биз ҳам анинг кейнича ўқ юрудук. Сабоҳ Шайх Боязид аларни беҳост туттурулгонда Жаҳонгирнинг кишиларида экандур. Алар чиққач, Шайх Боязидни ҳам била олиб чиқарлар. Бир хаёл қилурларким, ўлтургайлар. Яхшиким, ўлтирмай қўяберурлар. Алардин халос бўлиб, дарвозадин кириб келадурганда манга учрай тушти. Мирзақули кўкалдош бир яёққа пиёзий тегурди. Яна бир яёқ Мирзақули ўтгач, Иброҳимбекка ўқ тўлдурди. Иброҳимбек «хе, хе» деб ўтабергач, эшиклик тўрлук ердин менинг қўлтуғумга ўқ отти, қалмоқи жибанинг икки қот ёфрогини кесибтур. Қочаберди. Орқасига оттим.

Ушбу ҳолатта бир яёқ фасил устидан қочиб борадур. Бўркини фасилнинг кунгурасига кўклай оттим. Бўрки кунгурага қадоглиқ-ўқ қолди. Дастори илигига чуволиб борди. Яна бир отлиқ менинг ёнимдин Шайх Боязид қочқон кўча сари қочиб борадур, қилич била чўққусига сончтим. Отин эгилиб эрдиким, кўча томига таянди, йиқилмади, ташивиш била қочиб қутулди. Дарвозада бўлгон отлиқ-яёқни қавлаб, дарвозани олдук. Иш тадбирдин ўтуб эди. Нечукким, икки-уч минг яроқлик киши аркта, бир юз-икки юз киши тош кўргонда. Яна Жаҳонгир мирзони бир сут пишими бурунроқ қувлаб чиқарибтурлар. Кишимизнинг ярими анинг била чиқибтур. Бовужуди бу ҳол бетажрибалиқдин дарво-

зада туруб, Жаҳонгир мирзога киши йиборилдиким, ёвуқ бўлса келсун, яна зўрлалинг. Иш андин ўтуб эди.

Иброҳимбекнинг оти заиф эрдиму ё яралиқму эди, манга дедиким, отим харобтур. Муҳаммад Али му-
башишрнинг Сулаймон отлиқ навқари бор эди. Ушбу
ҳолатта ҳеч киши таклиф қилмай тушти. Оти-
ни Иброҳимбекка берди, хейли мардона иш қилди.
Ўшул дарвозада тургонда кичик Аликим, Кўлигил
шиқдоридур, мардоналиг изҳор қилди. Ул маҳалда
Султон Муҳаммад Вайс навқари эди. Ўшда икки бор
ҳам яхши борди. Мирзога боргон киши келиб дедиким
муддатидуким, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетубтур. Ту-
рардин ўтти, биз ҳам тебрадук. Мунча ҳамким турул-
ди, беҳисоб эди. Йигирма-ўттузча киши бизнинг би-
ла қолиб эди.

Биз тебрагач, қалин ўпчинлиқ киши етиб-ўқ келди.
Биз Пули равондин ўтиб эдукким, Пули равоннинг шаҳр
тарафига ёғий кишиси етти. Қосимбекнинг ўғли Хам-
занинг онасининг отаси Банда Алибек Иброҳимбекка
қичқириб айтадуким, доим таассуб ва лофинг бор
эди, тур, қилич олишалинг. Иброҳимбек менинг ёнимда
эди. Дедиким, кел, не монийдур?!

Беҳуш киши мундоқ шикаст маҳалида таваққуф
қиладур, бемаҳал таассубдур. Даранг ва таваққуф
чоғи эмас эрди. Илдам-ўқ юрудук. Ёғий кишиси бизнинг
сўнгимизча жиловрез кишимизни тушура-тушура ке-
ладур».

Танбалнинг одамлари Бобур мирзо ва унинг одам-
лари орқасидан тушди, йигитлари бирин-кетин ка-
мая бошлади. Отлари нобуд бўла бошлади. Ва ниҳоят,
унинг ортидан куваётганлар иккитага камайди. У би-
лан охиригача боришга кўркишиб, улар Бобур мирзо-

ни хон тоғалари ёнига бошлаб боришга касам ичишди, аммо бу виждонсиз хиёнаткорлар ёш шаҳзоданинг қаердалиги ҳақида Ахсига хабар жўнатишди. Улар ўзларини худди Бобур мирзонинг изидан тушганлардан яшираётгандек қилиб кўрсатсалар-да, аммо аслида уни қидираётган дўстларидан беркитишаётган эди. Уни ҳибсга олиш учун Боязиднинг аёнларидан Юсуф билан яна бир нечта йигитлари етиб келишди. Боғнинг бир четида беркиниб олиб, ўлимни мардонавор қаршилашга тайёргарлик кўраётган Бобур мирзо тиз чўкди ва бу ҳаётни тарк этиш учун зарур расм-русумларни адо этмоқчи бўлди.

Шундай бир калтис пайтда «Бобурнома»даги воқеалар баёни тахминан 16 ойлик муддатга узилиб қолган. Айрим маълумотларга қараганда, кимдир, эхтимол унинг чевараси, Ҳиндистон подшоҳи Жаҳонгир бўлса керак, бу саргузаштларга хотима ёзган. У эса матн ҳолига келтирилиб, Певет де Куртелио ҳамда Лейн Пул томонидан тўлалигича қайта ишланиб, истеъмолга киритилган. Унда ёзилишича, Бобур мирзонинг дўстлари ўз вақтида етиб келади ва уни қатлдан саклаб қоладилар. Шунингдек, Бобур мирзони хон тоғалари ҳузурига Андижонга олиб кетишади. Аммо бахтга қарши бу тикланган баённомалар билан асл матндаги баён услубида анчагина фарқлар кўзга ташланади. Воқеалар хронологияси ва воқеалар мазмунида катта хатоликлар мавжуд. Масалан, хонлар умуман Андижонда бўлмаганлар, Бобур мирзо халоскорларининг исмлари ҳам ҳеч қаерда қайд этилмаган.

Нима бўлганда ҳам у халос этилганди, аммо буни қандай бўлганлиги бизга номаълум. Кейинги ўтган ўн олти ой қандай кечганлиги ҳақида биз

бошқа бир манбалардан ўқишимиз мумкин. Масалан, «Шайбонийнома»да айтилишича, Бобур мирзо тоғалари билан тил топишиб, 1000 кишига лашкарбоши этиб тайинланади. Фарғона деярли Шайбонийхон қўлига ўтганди, ammo хонлар ўзларининг обрўларига путур етказган бу воқеаларга қўл қовуштириб қараб тура олмас эмасдилар. Бутун киш улар қўшин йигиб, уни мустаҳкамлашга, мавжуд кучларини бирлаштиришга ҳаракат қилдилар.

Қонли тўқнашувлардан ҳориган Шайбоний бўлажак жанг тақдирни ҳал қиладиган жанг бўлишига кўзи етиб, унга тайёргарлик кўриш учун Самарқандга қайтиб келди. Бобур мирзонинг укаси Жаҳонгир эса бу вазиятдан фойдаланиб, Хўжандни эгаллаб олди.

1503 йилнинг биринчи жангини Шайбоний Хўжандга уюштирган ҳужуми билан бошлаб берди. Қаттиқ жангдан сўнг Шайбоний қалъани қамал қилиб, қўлга киритишга муваффақ бўлди. Бу орада хонлар билан Бобур мирзо Фарғона томон юриб, Ахсига келган эди. Улар ҳалигача Танбал ихтиёрида бўлган Андижонга ҳужум уюштирмоқчи эдилар. Лашкарларининг катта қисми Шайбонийни кутиб олиш учун Тошкентда қолдирилган эди. Ўзлари билан оз сонли аскар олишган эди.

Ўша пайтда Ўратепа Муҳаммад Хусайн Кўрагон томонидан бошқарилар ва режага кўра, у Шайбонийнинг яқинлашиб келишини иложи борица кечиктириб туриши керак эди. Ammo, бахтга қарши, улар бир неча кунгача Ахси атрофида ўралашиб қолдилар, шубҳасиз, Шайбонийнинг буйруғига биноан Боязид уларни таслим бўлиш ҳақидаги музокаралар билан алдаб, вақтдан ютишга ҳаракат қиларди.

Шайбоний эса ўзини кузатиш учун қўйилган жангчиларни шундай шиддат билан ёриб келардики, унинг аскарлари хонларга худди момақалдирокдек ёпирилди. У шунчалик тез ва даҳшат билан бостириб келардики, унинг келиши ҳақида хабар олиб келаётган чопарлар билан бир пайтда етиб келган эди.

Карнонда ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтди. Хонлар қуршовга олинди, лашкар тарқаб кетди; хонлар ҳибсга олиниб, Шайбонийнинг ҳузурига келтирилди. Шайбоний уларнинг ҳаётини сақлаб қолди ва бир оз вақт зиндонбанд этиб, кейин уларни обрўси билан қўйиб юборди. *«Сизларнинг мадад ва қўмагингиз ила, – деди у хонларга қарата, – мен катта кучга эга бўлдим. Сизларни асир олдим, аммо қатл қилмайман, қўйиб юбораман».*

Омади юришмаган ака-ука хонларнинг тақдирини қисқача ҳикоя қилиш жоиз кўринади. Кичиги Аҳмадхон Мўғулистонга қайтди. Орадан оз фурсат ўтгач, шармандаликка чидай олмай, оламдан ўтди. «Тарихи Рашидий»да ҳикоя қилинишича, у заҳарланган эмиш. Хизматкорлар хожамизни Шайбоний заҳарлаган деб, гумон қилишиб, унга заҳарга қарши дори беришмоқчи бўлишган. Шунда хон афсус билан: *«Шайбоний мени ростданам заҳарлади. У ўзи мансуб бўлган наст табақадан шундай бир юқори даражага кўтарила олдики, биз икки ака-укани ҳибсга олди ва кейин қўйиб юборди. Шу кўргилик туфайли бетоб бўлиб қолдим. Агар бунга қарши дори билсангиз, майли, беринг, бунақаси менга жуда керак»*, – деб айтади.

Катта хон ҳам худди шу тарзда ғойиб бўлди. Шайбоний унга қорасини ҳам кўрсатмасликка буйруқ берганди. Ўзи паноҳ топган жойдан билдирмасдан чиқиб, бешала ўғли билан Фарғонага отланган хон Шайбоний-

нинг буйруғига кўра йўлда ўлдирилди. Бу воқеа ўша машъум жангдан беш йил ўтгач содир бўлган эди.

Бу вақтда Бобур мирзо нима қилаётган эди? Унинг хотираномаси бу ҳақда маълумот олишга бизга ёрдам бера олмайди. Шунинг учун биз тегишли маълумотлар олиш учун бошқа манбаларга таянишимиз керак.

У Карнонга кетиш йўлида Шайбонийдан узоқлашишга муваффақ бўлди ҳамда бир нечта тарафдорлари билан Ўзганга йўл олди. Аммо унинг йўли тўсиб қўйилган эди: Шайбоний уни ҳибсга олишга буйруқ берган эди. Шу сабабдан йўлни кесиб ўтиш ўта хатарли эди. У орқасига қайтиб, хавфли бўлса-да, адирлар оша Сўх ва Ҳушёрга етиб келди. Бир йилга яқин ғам ва кулфатда тентираб юрди. Унинг хавфсизлиги шу ҳудудларда яшайдиган қабилаларнинг унга бўлган дўстона муносабатларига боғлиқ эди. Шу ўринда биз яна «Бобурнома»нинг қолган саҳифаларига қайтамиз. У ўзининг ватансизлиги ва душманларидан бекиниб юрганлиги ҳақида маълумот беради. Унинг ҳамроҳлари ярим-ёрти ёлчи кийинган, қўлларида ягона қуроллари – таёқ ушлаб олган 300 та забардаст йигит эди. Устлари юпун, оёқларида чорик, уларда фақатгина иккита чодир бор эди. Бобур мирзо ўз чодирини онасига берди. Онаси Қутлуғ Нигорбегим Шайбонийдан қочишга муваффақ бўлиб, ўғли билан бирга эди. Бундай кўргуликлар албатта эркак зотининг ғурурини ўлдиришга қодир, аммо шундай бўлса-да, Бобур мирзо ўзининг бардам кайфиятини, иродасини тиклай олди. Унинг тақдирида яна икки бахтсизлик бор экан. Ҳатто у бундан ҳам қочиб қутула олмади. Биринчиси, укаси Жаҳонгир мирзонинг кетиб қолиши бўлди; у Бобур мирзони ташлаб, Хуросонга кетиб қолди. Иккинчиси,

Султон Хусайн Бойқаронинг кўрқоклиги бўлди. У Бобур мирзо хоҳлаганидек, барча темурийларни Шайбонийга қарши курашиш учун тўплаш ўрнига, фақатгина ўзини ҳимоялаш тўғрисида узундан-узоқ хат жўнатди. Хат мазмунига кўра, у фақат ҳимоя пистирмасида туришни маъқул кўрган эди.

Бобур мирзо чуқур умидсизликка тушиб кетиши мумкин эди, бироқ бу мушкулотларга ҳам иродасини қалқон қилди. Бошидан кечирган омадсизликлар билан юзма-юз туриб курашиш унга янада қатъиятлилиқ ва куч бағишлади.

Кейинги бобда биз унинг метиндек иродаси ва қатъиятлиги ҳисобидан бошидаги шаҳзодалик тожини яна қайтариб олгани ва тақдир мўъжизалари туфайли унинг оёқлари омад йўли орқали Ҳиндистонда у яратган «Буюк бобурийлар салтанати»ни бунёд этиш сари етаклагани ҳақида суҳбатлашамиз.

IV боб

КОБУЛ

Султон Хусайн Бойқаронинг Бобур мирзонинг илтимосларига лоқайдлик билан қараш унинг келажак тақдирига ниҳоятда катта таъсир кўрсатди. Бу ҳол Бобур мирзони янада иродали бўлишга ва қатъий қарор қабул қилишга ундади. Шу билан унинг чўлу биёбонларда сарсон ва саргардон юришига нуқта қўйилди. Ҳаёт учун кураш йўлида у фақат ўз имкониятларига суяна олиши мумкинлигини аниқ тушуниб етди ва Шай-

боний тез орада темурийларнинг барчасини тор-мор этишини олдиндан кўра билди. Андижонни Танбалдан тортиб олган бу даштий сардор аллақачон Ҳисор ва Қундуз томон илгарилаб бораётган эди. Бобур мирзо эса иложи борича ўзини душманига чегарадош бўлиб қолишдан сақлаш учун нари кетиши зарурлигини тушунди.

Бобур мирзонинг назарида шу атрофда унинг диққатини ўзига жалб этган бир жой бор эдики, унингдек салтанатсиз шоҳ учун бу мамлакатдан паноҳ топиш мумкиндек кўринди.

Манбалардан бирида айтилишича, мана шу сарсон-саргардонликлар пайтида у термизлик Амир Муҳаммад Бакир деган кишини учратиб қолади. Шайбонийлар қудрати ва таъсирининг тобора кучайиб бораётганлигидан норози бўлган бу киши Бобур мирзони аскар ва маблағ билан таъминлашга рози бўлади. «Шахмат тахтасидаги шоҳ каби у катакдан бу катакка сакрайвериб» чарчаган Бобур мирзо мезбонидан унга кўрсатаётган ёрдами, яъни Шайбонийларга қарши курашиш Амир Муҳаммад Бакирга нима учун керак бўлганини очиқдан-очиқ сўради. Шунда Амир Муҳаммад Бакир бутунлай Шайбоний қўлига ўтган Фарғона давлатини кўйиб, ўз бахтини Кобулда синаб кўриш кераклигини унга самимият билан тушунтирди.

Юқорида зикр этилганидек, Кобул Бобур мирзонинг амакиси Улуғбек Мирзога тегишли эди. Кобул вилоятини у шахзодалиқ чоғидан идора этарди. Отаси Абусаид Мирзонинг вафотидан сўнг эса у бу вилоятни мустақил ҳукмдор сифатида бошқара бошлади. Улуғбек 1501 йили вафот этди. Унинг вориси – ҳали вояга етмаган гўдак ўғли Абдураззоқ Мирзо эди. Натижада мавжуд

тузумда бошбошдоқлик бошланди. Қўл остида қўшини бўлган амалдор борки, тахтга интилиб, ўзини мустақил ҳукмдор деб эълон қила бошлади. Улардан биринчи бўлиб Зикрбек деган кимса тахтга чанг солди. У шунчалик бешафқат эдики, натижада орадан кўп вақт ўтмай унга қарши суиқасд уюштирилди.

Ўз навбатида бу ўзаро низолар ташқи тарафдан бўлган ҳужумларнинг янада кучайишига сабаб бўлди. Қўшни Гармсир вилояти Султон Аҳмад Мирзонинг эски кадрдони Зуннун Арғунбек томонидан бошқариларди. Бобур мирзо Ўратепани сўраб борганда бу шахс унинг йўлига гов бўлган эди. Зуннуннинг кенжа ўғли Муҳаммад Муқим Кобулда бўлаётган ўзаро ички ғалаёнлардан фойдаланиб, афғонларнинг ҳазора қавмига мансуб сарбозлар ёрдамида қалъани ишғол этмоқчи бўлди. Зўрлик билан сиқиб чиқарилган конуний меросхўр Абдураззоқ мирзо эса афғонлардан паноҳ топди. Бобур мирзо Кобулга кўз тикаётган бир пайтда Муҳаммад Муқим пойтахтда ўзига осуда ва тинч ин қуриб олибгина қолмай, балки собиқ ҳукмдор Улуғбек Мирзонинг қизига уйланиб олишга ҳам улгурган ва икки йилдан буён обрў-эътиборини мустаҳкамлаб олган кишидек ўзини бутунлай хатардан холи ҳис қилар эди.

Бобур мирзо Кобулнинг темурий шахзодалар қўлидан чиқиб кетишини сира хоҳламас эди, чунки у аллақачон ҳокимиятни бой бериш нималигини бошдан кечирган ва яқиндагина бундай йўқотишнинг аламини тотиб кўрган эди. Айни пайтда унинг имкониятлари ниҳоятда чекланган бўлса-да, яқин атрофда Хисравшоҳ хизматида бўлган мўғул бекларидан унга кўп таклифлар тушаётганди. Мавжуд вазиятда ўз тақдирдан ха-

вотирда юрган бу кишилар англай бошлашдики, уларнинг ҳукмдори гарчи анча тажрибали ва адолатли киши бўлса-да, аммо Шайбонийнинг мавқеи билан солиштиришганда тарикқдек эди. Шайбоний уни бир зарб билан турган жойидан супуриб ташлаши турган гап эди. Бошқа бир жиҳатдан талқин қилинадиган бўлса, ҳукмдорлик тақдири қондан ўтган бу мохир саркарда, яъни Бобур мирзо Шайбонийлар дахл қила олмайдиган ҳудудда фаол ҳаракат бошлаш учун қулай пайт пойлаб турганди. Хисравшоҳ қўл остидаги мўғул бекларининг Хисравни тарк этиш режалари Шайбонийнинг Қундуз томон отланганини эшитганларида, янада қатъийлашди. Бундан хабар топган Хисравшоҳ ўз измидаги мулкани тарк этиб, Кобулга кетди.

Бобур мирзо мўғулларни ҳар қанча ёмон кўрмасин, уларнинг ўз хожаларидан воз кечиб унинг ҳузурига келишларини рад қиладиган вазиятда эмас эди. У Хисравшоҳни нафақат теурий шахзодалардан бўлмиш амакиваччалари Султон Али мирзонинг кўзларига мил торттирган ва Бойсункур мирзони қатл эттирган қотил сифатидагина эмас, балки, таги-зоти номаълум, на бир тарбия таомилларидан хабардор, на бир ахлоқ-одоб чегараларини биладиган, лекин фалакнинг гардиши билан тасодифан омад кулиб боққан, аслида эса бадхулқ ва қора ниятли киши сифатида ҳам ёмон кўрарди. Бунинг устига, Бобур мирзо оғир кунларнинг бирида оз сонли содиқ ҳамроҳлари билан Хисравшоҳга қарашли Қундуз вилояти ҳудудини кесиб ўтаётганида, у аслзода теурий ҳукмдор Бобур мирзога тавозе қилиш ўрнига, уни назар-писанд ҳам қилмаган эди. Шу боис ҳам Хисравшоҳдек ҳукмдорларини бутунлай тарк этиб келаётган минглаб мўғул аскарла-

рини қабул қилишга Бобур мирзонинг виждони сира ҳам қийналмади. Хисравшоҳнинг ихтиёрида суянса бўладиган биронта ҳам бек қолмади. Хисравшоҳнинг эса Бобур мирзо ҳузурига бош эгиб бориб, унинг хизматига киришдан бошқа иложи ҳам қолмади. Унинг фақат бир шарти бор эди. У ҳаёти сақланиб қолишини ва хиёнат йўли билан топилган мол-мулки даҳлсиз бўлишини талаб қилди.

Бобур мирзонинг ғурури йўл қўймагани учун Хисравшоҳни бечора акаларининг ўлими учун ундан қасос олмоқчи бўлган шаҳзода Воис мирзо ихтиёрига беришдан ҳам ўзини тийиб турди. Аксинча, Хисравшоҳга соқчилар қўшиб, олтин, кумуш ва қимматбаҳо тошлар ортилган 3–4 та туяси билан тақдир ихтиёрига қўйиб юборди. Унинг барча нарсалари, чодир ва аслаҳаларини Бобур мирзо ўзи билан олиб қолди. Улар орасида отлар учун мўлжалланган айиллар, ҳайвон териларию жунларни ҳисобга олмаганда, айтарли арзигулик нарса ҳам йўқ эди. Бу нарсалар ҳам очкўз беклар орасида тақсимланди.

Бобур мирзо ҳозирда истиқомат қилаётган Души вилоятидан имкони борича тезроқ чиқиб кетишни истарди. Шайбонийларнинг хужумкор гуруҳлари аллақачон унинг одамларига яқинлашиб қолган эди. Шу боис у Ғурбанд орқали Кобул томон йўлга чиқди. У Арғунларни доғда қолдирди. Муқимнинг ихтиёр бегиси Шерак Бобур мирзонинг йўлга чиққанидан беҳабар Кобулга Абдураззоқнинг қайта келиб қолишининг олдини олиш учун қўриқлаб турарди. Бобур мирзо уни осонгина мағлуб этди ва Шерак унинг хизматига кирди. Сўнгра Кобул томон юрилди. Бир оз қаршиликдан сўнг Муқим ҳам таслим бўлди. У босқинчига ўзининг

бир неча биродарларини олиб, нарса-жиҳозлари билан кетишга рухсат берилди. Шерак Қандаҳорга отаси ва акалари олдига тинчгина қайтди.

Бу юриш давомида мўғул аскарлари яна ўзларининг ярамас қилиқларини намоиш қилиб, талончиликни бошладилар. Бу воқеадан аввалроқ улардан бирини маҳаллий фуқаронинг қўлидан бир кўза мойини тортиб олгани учун жазога маҳкум этган эди. Энди эса мўғуллар чекинаётган Муқимнинг мол-мулкини талашга интилмоқда эдилар. Чекинаётганларни таъкиб қилиб боришлари керак бўлган Носир ва Жаҳонгир Мирзолар ҳам тўполонни бостира олмадилар. Бобур мирзо газаб отига миниб, тартибга бўйсуннишни истамаган олти нафар аскарнинг бошини танасидан жудо қилди. Шаҳар қалъасини эгаллаш жараёнидаги айтарли ягона муаммо ҳам шу бўлди. *«Рабиул-аввал ойининг охирида (1504 йил, октябрь ойи) тенгри таоло фазл ва кароми била Кобул ва Ғазна мулк ва вилоятни бежанг ва жидол муяссар ва мусаххар қилди».*

Кобулнинг стратегик жиҳатдан ниҳоятда муҳим жой эканини Бобур мирзо яхши англаб етганди. Бу жойнинг ҳукмдори ғарбда Самарқандни, шарқда Ҳиндистонни кузатиш имкониятига эга бўлади. *«Ҳиндистон била Хуросонга восита бу вилоятдур»*, деб ёзади Бобур мирзо Кобул ҳақида.

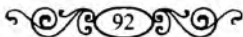
Кобулни эгаллагач, Бобур мирзода шайбонийларга қарши жанг қилиш учун яна бир бор яхши имконият туғилди. Лекин бунинг учун ҳали кўп ишларни амалга ошириш лозим эди. Унинг шарқдаги ишлари олдинга босмагач, орадан бир неча йил ўтгач, у ўз нигоҳини Ҳиндистонга қаратади. Шайбонийхон билан юзлашиш учун етарлича қудратга эга эмаслигини ўзи ҳам ҳис

килиб турарди. Шу боис у кейинги бир-икки йил ичида ўзининг янги давлатини тартибга келтириш билан машғул бўлади.

Биринчи кадам қўлга киритилган ерларни тақсимлашдан иборат эди. Жаҳонгир Мирзога Ғазна ва унга қарашли вилоятлар, Носир Мирзога эса Нингнаҳор вилояти билан унчалик катта аҳамиятга молик бўлмаган туманлар берилди. Бир неча содиқ бекларга ҳам ўз навбатида сийлов сифатида кишлоқлар берилди, аммо пойтахт ва унга қарашли Кобул тумани деб юритиладиган вилоятларни Бобур мирзо ўз ихтиёрида қолдирди.

Балки мана шу сиёсат оқибатими ёки ички имкониятларнинг камлиги сабабми, Бобур мирзонинг хизматига келган бекларга теккан улушлар уларни етарли даражада қониқтира олмади. Натижада у халққа солиқ солиш йўли билан хазинани тўлдирмоқчи бўлди. Янги давлатининг ички имкониятларидан беҳабар бўлган Бобур мирзо вазиятни тўғри баҳолай олмади ва солиқ ҳажмини жуда ошириб юборди. Натижада халқ орасида норозилик кучайиб, исён кўтарилди. Афгонларнинг ҳазора қавмини ўрнатилган тартибга умуман итоат қилдириб бўлмас эди. Шу боис Бобур мирзо уларнинг адабини бериб қўйиш ниятида ҳазораларнинг устига юриш қилди, бироқ натижа қутилгандек бўлмади. Бошқа жойдан маблағ қидириш жудаям зарур бўлгани боис у Ҳиндистон йўналишидаги ҳудудлар сари юриш бошлади.

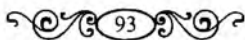
У тўғридан-тўғри Пешовар-Атток томон йўл олди ва Хайбар домини орқали ўтиб, Синд дарёси томон бориш ўрнига Кўҳат томон юзланди. Бу ерда кўп миқдордаги қорамол ва ғалла қўлга киритилди.

Сўнгра Бангаш томон юрди. Афғонлар билан жанг қилиб, уларнинг «сангир»ларини тор-мор этди, аввалги жангу жадалларда у кўп марта панд еган эди, шу боис тасодифий ҳужумлардан ўзини ҳимоя қилиш учун доимо тайёр туриши шарт эди. Ҳар куни тунда аскарларни ўнг қанот, чап қанот, марказий қисм ва ҳужумкор қисмларга ажратиб жангга сафлантиришга ва ҳамиша сергак туришга тўғри келарди. Бобур мирзо ўзи ҳам бошқа беклари билан атрофни тинимсиз айланиб кузатар, вазиятнинг ниҳоятда хавфли эканлигини бошқаларга ҳам англатиш учун ўз хизмат жойларида бўлмаган аскарларга нисбатан бошқаларга намуна бўлиши учун қаттиқ жазо тайинланар, ҳатто уларнинг бурнини кесишга буйруқ берилар эди. Кўшин олти қисмга бўлинди ва уларнинг ҳар бири навбатма-навбат соқчилик қилиб, бир кечаю кундузда алмашиб турарди. Мана шундай қатъий эҳтиёт чоралар воситасида жуда хавфли бўлган бу мамлакат ҳудудидан талафотларсиз ўтиб олинди. У Дашт оралаб юрди ва Меҳтар Сулаймондан ўтиб, ниҳоят, Мўлтонга тегишли бўлган Билох деган жойда Синд вилоятига етиб келди.

Шу ерга келганда Боқи Чағониёнийнинг Бобур мирзога қарши уюштирган фитнаси фош бўлди. Унга кўра Бобурнинг олиб бораётган сиёсатидан норози бўлган бир нечта ғаразли ниятдаги беклар тахтга Жаҳонгирни ўтқазмоқчи бўлишган эди. Аммо Жаҳонгир виждонли ини сифатида фитнани фош этди ва бу ғаламислар ҳеч қандай натижага эриша олмадилар. Кўшин ҳам Ғазна орқали Кобулга қайтди.

Бобур мирзонинг бир укаси ўзининг акасига бўлган садоқатини намоён этиб турган бир пайтда, иккинчи

укаси Носир мирзо унинг ғазабини кўзгатишга сабабчи бўлди. Бобур мирзонинг буйруғига кўра унинг ортидан қайтиши керак бўлган Носир Мирзо ўзбошимчалик қилиб, Нур водийсидаги аҳолини талашга киришади. Сардорнинг лаёқатсизлиги оқибатида бу жиддий фалокатга айланди. Бу ҳаракати учун жазоланишдан кўрққан Носир мирзо акаси билан тўқнаш келмасликка чора қидириб турган бир пайтда Бадахшонда шайбонийларга қарши кўзғолон кўтарилгани ҳақида хабар келди. Носир Мирзо дарҳол ўша томонга йўл олди. Бахтга қарши, бу ерда Хисрав билан тўқнаш келди. Ҳиротдаги Султон Ҳусайн Бойқаро саройида қисқа вақт паноҳ топиб турган Хисравшоҳ ҳам Носир мирзо каби кўзғолон ҳақида эшитиб, ундан бирон наф чиқшини кўзлаб келаётган эди.

Носир мирзо қанчадан-қанча қийинчиликлар билан Хисравшоҳни бу ердан кетишга қўндирди ва ниҳоят, у умидлари пучга чиққан бир қанча кишилари билан Қундуз томонга қайтиб кетди. У ерда уни қилмишига яраша хунук тақдир кутиб олди. Шайбонийлар уни тутиб олиб, қатл этдилар. Носир мирзонинг эса омади келди шекилли, Бадахшон аҳли уни яхши кутиб олди ва бир оз уринишлардан сўнг бу вилоятнинг ҳукмдори бўлишга эришди.

Бу воқеалар 1505 йилнинг ёзида содир бўлди. Худди шу пайтда Бобур мирзо яна бир ҳарбий юриш режасини тузаётган эди. Бироқ тақдир бунга монелик қилди: авваламбор онасининг вафоти, унга теккан безгак касаллиги ва Кобулга ниҳоят даражада катта талафот етказган зилзила бу режанинг амалга ошишига йўл бермади. Бу каби муаммолардан халос бўлганда, у Жаҳонгир билан Боқи Чағонийларнинг таклифи-

га кўра илк мақсади бўлган Қандаҳорга эмас, балки Қалот томон йўл олди. Бир қанча мушкулотлар эвазига бу жойни кўлга киритишга муваффақ бўлади. Аммо юриш ташкилотчиларидан ҳеч бири Қалотда қолиб, бу узоқ вилоятни бошқаришга рози бўлмади. Оқибатда ортга чекинишдан бошқа илож қолмади.

Балки шунинг учунми, Бобур мирзо Боқи Чағониёнийдан қутулиш бахтига ўзини муяссар қилди. Қудрати ва молу давлатига ортиқча ишониб кетган Боқи Чағониёнийнинг сурбетлиги чидаб бўлмас даражага етган эди. Бу мансабдорни ўз лавозимидан бўшатишни Бобур мирзо доимо ният қиларди. Бу сафар Бобур мирзо уни доғда қолдирди. Уни лавозимидан зудлик билан четлата олди. Бундан ҳайратланган мансабдор ўзининг тўққизта айби кўрсатилгандагина ҳукмдор унга қарши бирон чора-тадбир қўллаши мумкинлигини эслатиб ўтди. Бобур мирзо буни ҳазил қилиб эмас, балки жиддийлик билан Чағониёнийнинг 11 та номақбул хатти-ҳаракатлари ёзилган рўйхатни жўнатиб юборди, бу айбларни инкор этиш мушкул эди. Боқи энди қўлидан ҳеч нима келмаслигини тушунди ва орттирган бойликларини олиб, Ҳиндистон томон кетди. У бу мамлакатга етиб келишидан олдин қилган ёмонликлари ўзининг бошига етди. У шахсий душмани томонидан ўлдирилди, бойликлари эса қотилнинг қўлига ўтди.

Кейинги пайтда Бобур мирзо ўз диққатини ҳазораларни жазолашга қаратди. Улар қатор бемаъни кирдикорлар содир этиб, йўлларнинг хавфсизлигини издан чиқаришганди. Бобур мирзо оз сонли аскарлар билан бориб, ҳазораларни кўкқисдан босди ва йўлидаги соқчиларни йўқ қилиб, қароргоҳдагиларнинг

кулини кўкка совурди. Катта микдордаги кўй ва отлар кўлга киритилди. Бу юриш, агар эришилган нарсаларни ҳисобга олганда, муваффақиятли ўтган бўлса-да, Бобур мирзо учун кутилмаган салбий натижага сабаб бўлди. Ўрнатилган темир интизом ҳам бу ернинг совуғи ва мушкулотларига дош беролмади. Бунинг оқибатида у юрак касаллигига дучор бўлди ва қирк кунгача тўшакка михланиб қолди. Бобур мирзонинг жони озор чекаётган бир пайтда укаси Жаҳонгирнинг қилган иши ортикча бўлди. Жаҳонгир ўз қилмишининг жазосиз қолмаслигига ақли етар, аммо акасининг унга нисбатан фитна уюштираётганига ҳеч бир асосиз гумон қиларди. Ўз кадрини билмаган ва ичкиликка ружу қўйган бу йигитча акасини ташлаб, ўз бахтини бирон бошқа ердан топишга қарор қилди, зудлик билан Ғазна томон отланди, йўл-йўлакай ўғрилик ва қотилликлар билан шуғулланди. Одамларини Ҳазора мамлакати бўйлаб Яйдаги мўғул қабилалари томон бошлаб кетди. Укасининг мана шу иши Бобур мирзони жуда ранжитди. Душманлари Жаҳонгирни қандай кутиб олишларини Бобур мирзо яхши биларди. Ундан сиёсат йўлида шахмат тошидек фойдаланишлари мумкинлигини англаш қийин эмасди. Аммо Бобур мирзо укаси содир этган бу аҳмоқгарчиликдан қандай қилиб қутулиш мумкинлигини ўйлаб турган пайтда ўзи анчадан буён тайёргарлик кўриб юрган жангига «чақирув қоғози» келди. Ва ниҳоят Султон Ҳусайн Бойқаро ўрнидан кўзғалган эди. У ўз бошчилигида темурийларни бирлашишга ва шайбонийларга қарши курашишга чақирди.

Кобул ҳукмдори шу мақсадда ёлғиз Бойқарогагина бўйсунушга тайёр эди. «...Шайбонийхондек ганимининг

устига озим бўлгонда, эл оёқ била боргонда, биз бош била боргаймиз, эл таёқ била боргонда биз тош била боргаймиз», – дейди у.

Бобур мирзони бу юришга ундаган туйғу нафақат унинг Шайбонийхонга бўлган нафрати эди, балки теурийлар билан бирлашиб қилинган, келишилган бу каби хатти-ҳаракат Жаҳонгирнинг ўйинларига энг мақбул жавоб бўлар эди. Афсуски, унинг орзу-умидлари яна бир бор пучга чикди. Султон Ҳусайн Мирзо қўшинини эндигина шайбонийларга қарши отлантирганда, қўққисдан 1506 йилнинг 5 майида бевакт ўлим уни ўзи билан олиб кетди.

Бобур мирзо султоннинг қазоси ҳақидаги хабарни эшитмай туриб, у билан кучларини бирлаштириш учун отланган эди. Аммо мамлакатни ташлаб чиқиб кетаётиб, яна бирон номаъқулчилик содир бўлмаслиги учун Жаҳонгирнинг попугини пасайтириб қўймоқчи бўлди. Шу сабабдан бир қанча отлик аскарларни олиб, тасодифан Жаҳонгирни ғафлатда қолдириб тутди ва бу билан унинг куч-қудрати худди қор каби эриб тутаганини кўрсатиб қўйди. Эндигина Жаҳонгирнинг олдидан қайтиб келган Бобур мирзога элчилар бир-бирига зид икки хил хабар келтиришди. Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўлими ҳақидаги хабарни у афсус ва надоматлар ила эшитди. Аммо бу ёмон хабар орқасидан яна бир эшитишга арзигулик янгилик бор эдики, Бадахшонни эгаллашга ҳаракат қилган шайбонийларнинг кучли лашқари устидан Носир мирзо чиройли ғалабани қўлга киритган эди. Бобур мирзо ўзининг шахсий режалари бўйича ҳаракат қилишга қарор қилди ва Шайбонийга қарши ўз кучини Ҳирот кучи билан бирлаштиришга

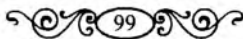
қарор қилди. Бундай қарор қилишига сабаб Султон Ҳусайн Бойқаронинг ворислари деб эълон қилинган Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн Мирзолар отасининг ўлими туфайли барбод бўлган бу юришни яна амалга ошириш ниятида эканликларини маълум қилишган эди. Бу вақтда эса улар Ҳиротдан чиқиб, Мурғобга келдилар. 1506 йилнинг 26 октябрида Бобур мирзо уларга келиб қўшилди. Орадан кўп ўтмай Жаҳонгир мирзо ҳам акасига бўйсуннишга рози бўлиб, ундан узр сўраб келди.

Бобур мирзо билан Ҳиротнинг ҳукмдорлари бўлган ҳар иккала амакиваччалари ўртасида қарама-қаршилиқлар бор эди. Бобур мирзо гарчи эндигина 24 ёшни қаршилаган бўлса-да, аммо моҳир жангчи ва катта тажриба эгаси эди. Бу иккала мирзо ундан ёшлари катта бўлиб, гарчи маданиятли, ориф инсонлар бўлишса-да, давлатни бошқаришда уқувсиз эдилар. Ҳеч бирлари кўшинни бошқара олишларига ақллари етмасди. Биринчидан, балки, танбалликлари туфайлими, улар Бобур мирзони бир оз калондимоғ деб билишди; аммо Бобур мирзо томонидан билдирилган катъий бир эътироздан сўнг унинг яна қайтиб арз қилишига имкон беришмади. Унинг шарафига кўп зиёфатлар уюштирилди, ҳамма унинг кўнглини олишга ҳаракат қиларди. Аммо уларнинг салтанат ишларига бефарқлиги Бобур мирзонинг ғашини келтирарди. Мирзолар бу ерда базму жамшид қураётган бир пайтда Шайбоний Балхни ҳам ўз мулкига қўшиб олганини Бобур мирзо куюнчақлик билан сўзлайди. Мирзолар амакиваччаларига озроқ ҳасад қилишарди, шу сабабли саройнинг ён-атрофларида пайдо бўлиб қолган жойбошилар билан жанг қилиш учун Бобур

мирзога рухсат беришмади. Қиш фасли яқинлашаркан, улар Бобур мирзодан ўз пойтахтлари Ҳиротга бирга қайтишни сўрашди. Бундай шароитда ҳеч бир эътирозга ўрин қолмаган эди. Кобулда узоқ вақт йўқ бўлиши сиёсий вазиятга таъсир қилишидан қўрқсада, Бобур мирзо ўзини Ҳиротга ташриф буюришдан тўхтата олмади. Бу ерда у йигирма кун турди. Бу кунлар ширин таассуротларга тўла эди: ҳар оқшом зиёфатлар уюштириларди, бу ерда у ҳатто хорижий сайёҳлар ҳам кўрса, ҳайратдан ҳангу манг бўладиган муҳташам иншоотларни бориб кўрди. Ва бу орада амакиваччаси гўзал Маъсума Султонни севиб қолди.

Аммо тез орада у ҳаётнинг залворли зарбаларини қаршилаш учун «уйғонди». Кобулдан хавотир олар, бу хавотир унга тинчлик бермас эди. У бобо мерос мамлакатини ганимларидан яна қайтиб олиш иштиёқида ёнарди. Унинг наздида беғам, тинчликсевар амакиваччаларининг даштий ўзбекларга – Шайбонийхон тарафдорларига қарши жангга чиқишлари ҳеч амалга ошмайдиган ишдек туюларди. Мезбон уларнинг ўта олий даражадаги меҳмондўстликларига қарамай, унга қишки қароргоҳ учун бирор мақбул жой ажратиб бермаган эдилар. Шунданми, у тоғлар оша хатарли бўлган йўлга Кобул томон отланди. Йўлда у бениҳоя машаққатларни бошдан кечирди. Одамни ўлар ҳолатга келтирадиган совуқдан ниҳоятда азоб чекди.

«Лангари Мир Фиёсдин ўғиб, Фарғистон навоҳисидан ўтганда, пайваста қор эди. Борогон сари қор улугроқ бўлур эди. Чахчарон навоҳисидида худ қор отнинг тизидин юқорироқ эди. Чахчарон Зуннунбекка тааллуқ эди. Миракжон Ирди отлиқ навқари анда эди. Зуннунбекнинг ошлиқларини тамом баҳо бериб олдик. Чахча-

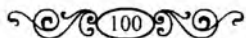

рондин икки-уч кўч ўтгач, қор асру улуг бўлди, узангундин юққорроқ эди, балки аскар ерда отнинг аёғи ерга етмас эди, яна қор доим ёғар эди. Чароқдондин ўтгач ҳам қор кўп улуг бўлди, ҳам йўл номаълум бўлди. Лангари Мир Фиёс навоҳисиди Кобулга не йўл биладу борури-мизни кенгаштук. Мен ва аскар барин эдукким, қишдурут, тоғ йўлида кўп дағдағи ва тарадудтур, Қандаҳор йўли агарчи бир нима йироқроқтур, вале бетараддуд ва бедақдақа борилур. Қосимбек ул йўлни йироқтур, бу йўл биладу борурбиз, деб кўп жаҳл қилди, бу йўлга бўлдук. Пир Султон отлиқ пешойи бошчи эди, қарилигидинму ё олдорагонидинму, ё қорнинг улуглигидинму, йўлни йўқотти, бошлай олмади.

Чунки Қосимбек саъйи биладу бу йўлга бўлуд эдик, Қосимбек номуска тушуб, ўзи ва ўғлонлари-ўқ қор те-пиб, илгари юрурлар эди. Бир кун ҳам қор асру улуг бўлди, ҳам йўл номушаххас. Ҳар неча саъйлар қилдук, боралмадук. Чора топа олмай ёниб, бир ўтунлук ерга тушиб, етмиш-саксон ўбдон йигитларни таъ-йин қилдукким, изимиз биладу ёниб, қўл қўйи қишлагон хазора-мазорадин топиб, йўл бошлагали келтургай-лар. Ул боргонлар келгунча уч-тўрт кун бу юрттин кўчулмади. Боргонлар ҳам ўбдон йўл бошлар киши кел-турмадилар. Таваккул қилиб, Султон пешойини илгари солиб, ушбу йўлга ўқ ким топа олмай ёнилиб эди, бўлдук. Ул неча кун бисёр таишишлар ва машаққат камроқ тортилиб эди. Бу матлаъни ўшал фурсатга айтилди:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму,
Хаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдиму.

Бир ҳафтага ёвуқ қор тешиб, кунда бир шаръий-

бир ярим шаръийдин ортуқ кўчулмас эди. Қор тепар киши мен эдим, ўн-ўн беш ички била ва Қосимбек эди, икки ўғил Тенгриберди ва Қанбар Али била. Яна икки-уч навқари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлгонлар яёқ юриб, қор тепар эдук, ҳар киши етти-саккиз ўн қари илгари юриб қор тепар эди. Ҳар қадам қўйғонида белгача, кўксигача бота-бота қор тепар эди. Бир неча қадам боргондин сўнг илгариги кишининг ҳамли қуюб турар эди, яна бир киши илгари ўтар эди, бу ўн-ўн беш-йигирма кишининг отлари-ўқ илгари тортилди, ўзга тамом ўбдон-ўбдон йигитлар ва бек отогонлар отларидин ҳам тушмай, тайёр тепилган ва босилгон йўлга кириб, бошларин қуйи солиб келурлар эди. Маҳал ул эмас эдиким, кишига таклиф ва зуре қилингай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса, бундоқ ишларни ўзи тилаб қилур.

Ушбу тариқ била қор тепиб, йўл қилиб Инжу-кон ердин уч-тўрт кунда қўтали Зарриннинг тубига ҳаволи Қутий деган ҳаволга келдук. Ушбу кун ғариб чопқун била қор ёғар эди. Андоқким борчага ўлув ваҳми бўлди. Ул эл тоғдаги гор ва ковокларни ҳавол дерлар, бу ҳаволга етганда чопқун беҳад тез бўлди. Ушбу ҳавол қошида-ўқ тушулди. Қор улуқ йўл якраҳа тепилган-босилган йўл била ҳам от ба ҳийла борадур».

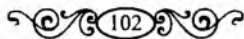
Кўшин бир оз тин олгач, Бобур мирзо доимий тарзда ташвишлар келтирадиган туркман ҳазорларининг кишки қароргоҳига хужум қилишни режалаштирди. Ҳазорлар Бобур мирзонинг келганидан беҳабар унинг йўлида туриб олишганди. Бобур мирзо ҳазорларни устига кўккисдан бостириб борди ва уларни ҳар тарафга сочиб юборди, бир нечтасини асир олиб, катта миқдордаги от ва қўйларни олиб кетди. Жанг билан

машғул бўлиб турган пайтда Бобур мирзо Кобулдан нохуш хабар эшитди. Бу хабарни эшитиб, нокулай об-ҳавога қарамасдан йўлга чиққанидан суюнди. Маълум бўлишича Шайбонийлар кутқусидан қочиб, Бобур мирзо хузурида паноҳ топган Муҳаммад Ҳусайн Мирзо Дуғлат ўз мезбонининг йўқлигидан фойдаланиб, жуда хунук тарзда кўзғолон кўтарган эди. Бобур мирзони ҳиротлик икки мирзо зиндонбанд этишди, дея сурбетларча хабар тарқатиб, муғуллар билан тил бириктириб, Султон Маҳмуд Мирзонинг кенжа ўғли Воисхонни подшоҳ этиб кўтарган эди. Шаҳар хиёнаткорлар қўлида эди, аммо кўрғонни ишончли бўлган Мулла Бобойи Пашогарий Бобур мирзо келгунча маҳкам кўриклаб турди.

Бобур мирзо ўзига хос тиришқоқлик ва қатъиат билан ҳаракат қиларди. Кўрғондаги ишончли кишилар билан келишилган ҳолда яқинроқ адирлик тепасида гулхан ёкиб, белги берилди ва кўрғонни қамал қилишди. Қаттиқ, аммо олатапир олишувдан сўнг кўзғолончилар бутунлай тор-мор этилди ва Бобур мирзо яна ҳукмдорга айланди. Асосий айбдорлар унинг ўз яқин қариндошлари эди. Кўнгли бўшлиқ, раҳмдиллик Бобур мирзога хос бўлса-да, уларнинг хиёнатлари уни аччиқ изтиробга солди.

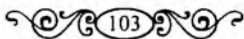
Бу ғавголар бартараф бўлгач, у давлатига таҳдид солиб турган кўзғолончи қабилалар билан жанг қилиш учун жазо бўлимларини тайёрлади. Худди шу пайтда унинг қудрати сезиларли даражада мустаҳкамланган эди. Укалари эса бахтсизликка дучор бўлиб, аллақачон Бобур мирзонинг душманлари қўлида шахмат доналарига айланиб бўлишганди.

Катта укаси Жаҳонгир мирзо ичкилик оқибатида

хаётдан кўз юмган, кичиги Носир мирзо эса янги давлати Бадахшондан ўз нодонлиги сабаб бадарға қилиниб, акаси хизматига бўйин эгиб, кечирим сўраб келди.

Бу орада Хуросонда қисқа вақт ичида баъзи бир воқеалар юз бериб улгурди. Шайбоний ўз рақибларининг куч-қуввати ва салоҳияти қай даражада эканлигини англаб етгач, мамлакатга тўғридан-тўғри хужум қилди. Агар Султон Ҳусайн Мирзо Байқаро ҳаёт бўлганлигида асло бундай қилолмасди. Ҳирот саройидагилар саросимага тушиб қолишди. Бир-бирлари билан асло тил топиша олмаган бу икки мирзо ўзаро ҳасад ва нафратлари туфайли биргаликда ҳамжиҳат ҳаракат қилишлари ниҳоятда мушкул эди. Улар на душман билан курашишни ва на Ҳиротни унга топширишни билмай, ёзги Бобо Кўҳакий кўрғонида турар эдилар. Улар орасида энг ақллиси бўлмаса-да, энг кучлиси Қандаҳор ҳокими Зуннун Арғун эди. У ўз кучига шунчалик ишониб кетдики, доно бир киши Ҳирот қалъасига чекиниб, яхшироқ куч тўплаб, сўнг ортга қайтишни маслаҳат берганида, Зуннун ўзининг нодонлигини ҳаммага намойиш этиб, хужумни бир ўзи қайтаришга қарор қилди. У ҳеч қандай огоҳлантиришларга кулоқ солмади, ҳеч қандай буйруқлар ҳам чиқармади; Шайбоний 4–5 минг киши билан Ҳиротга келганида, 100–150 нафар сарбоз билан унга қарши жангга чиқди. Уни ўша захоти тутиб, жанг майдонининг ўзидаёқ қатл этишди. Мирзолар хотин, бола-чақаларини ва жамики бисотларини босқинчиларга ташлаб, қўрқоқларча қочиб кетишди. Энди бутун Хуросон мамлакати деярли қаршиликсиз Шайбоний кўлига ўтганди. Даштий ҳукмдор ғалаба қилгач, унинг қудрати айни чўққисига

етди. У барча темурийларнинг кулини кўкка совурди, барча эл-улусларни бирлаштириб, Кобул тахтидан бошқа ҳамма тахтларнинг якка ворисига айланди. Шу сабабдан унинг манманлигига ажабланмаса ҳам бўларди. Кейинги йилларда у Хирот саройидаги маданиятнинг ривожланишида ўзини масъул деб билдими, ҳар қалай, ўз эътиборини қиличдан олиб қаламга қаратади: қилқалам ҳаттотларга асарлардан нусхалар кўчиртирар, машхур рассомларга суратлар чиздирар, бемаза шеърлар ёзарди. Буларнинг барчаси Бобур мирзонинг кўз ўнгида содир бўлар ва унинг нозик дилига изтироб етказар эди.

Балки энг ашаддий душманининг шеърый уринишларига Бобур мирзо безътибор бўлиб, уни кечирish мумкин эди, лекин Шайбонийнинг мавқеи у қадар мустаҳкам эдики, бу ўз-ўзидан Кобул тахтига доимий хавф соларди. Бобур мирзо аждодларидан мерос қолган буюк салтанатни яна тиклашдек орзу-умидлари барбод бўлиши арафасида эди. Ўз тахтини ҳам даҳшатли Шайбоний қўлига ўтиб кетишидан кўрқиш учун Бобур мирзода жиддий сабаб бор эди. Рақибидан анча заиф эканини билган Бобур мирзо унга қарши зудлик билан чора кўриши керак эди. Шу сабабли, омадсиз Зуннуннинг ворислари бўлмиш ўғиллари Шоҳибек Арғун ва Муқимбек Арғун Қандаҳорни ўз ихтиёрига олиб, биргаликда даштий босқинчиларга қарши жанг қилишни таклиф қилишганда Бобур мирзо бу таклифни ҳеч иккиланмай қабул қилди. Беклар билан маслаҳатлашгач, лашқари билан Қандаҳор томон отланди. Йўлда у бир бахтсиз ҳодисага дучор бўлдики, сиз ундан Бобур мирзонинг одати ўз даврининг бошқа жангчилари билан солиштирилганда, нақадар қарама-қарши эканлигини кўришингиз мумкин:

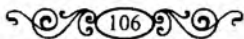
«Қалотга етганда қалин Ҳиндистон савдогариким, Қалотга савдо қилгали келган экандурлар, қоча олмадилар, черик эли алар устига-ўқ етиб борди. Аскар барин бўлдиларким, мундоқ ёғийлик маҳалда ёғий вилоятига келадурганни таламоқ керак, мен ризо бўлмадим. Дедимким, савдогарнинг не гуноҳи бор, мундоқ жузъий-жузъий фойдадин Тенгри ризосини арода кўруб кечсак, мунинг муқабаласида куллиу-куллий фавоид Тенгри таоло рўзи қилгусидир. Нечукким, ушбу неча кунда Филжини чопа отлангонда Махманд афгоний кўй ва мол ва адлу аёли била черикнинг бир йигочиди эканда аскар ани чопмоққа барин бўлдунгиз, ушбуни мулоҳаза қилиб мен ризо бўлмадим. Тонгласига-ўқ Тенгри таоло ёғий афгонийнинг молдинким, ёғийким Филжи бўлгай, онча черик элига рўзи қилдиким, ҳеч чопқунда мунча кўй тушмабдур эди. Қалоттин ўтиб тушиб, бу савдогарлардин пешкаш расми била бирор нима оилди».

Бобур мирзо Қалотдан Қандаҳор томон кетаётганида унинг мурувватига умид боғлаган икки қочок шахзодага дуч келди. Уларнинг бари Бобур мирзо Ҳиротда эканида унинг Кобулдаги тахтини ноқонуний йўл билан эгаллаб олишга ҳаракат қилган ва бу ишдан ноумид бўлгач, Ҳиротга кетишига рухсат берилган Воисхон эди; яна бири шу мамлакатнинг сўнги ҳукмдори Улуғбек мирзонинг кичик ўғли ва кўпчиликнинг фикрича, Кобул тахтининг қонуний вориси бўлмиш Абдураззоқ мирзо эди. Бобур мирзонинг оёғига бош уриб келган бу иккала қочок унинг сиёсий мавқеига таҳдид солиб турган бўлсалар-да, шахзода уларни очик чеҳра билан кутиб олиб, уларга хурмат-эҳтиром кўрсатди.

Бобур мирзо қандаҳорлик ака-ука арғунларга яқинлашиб келган сари уларнинг Бобур мирзога бўлган муносабати салбий томонга ўзгара бошлади. Афтидан, улар кучларни бирлаштириш ҳақидаги ўз таклифларига бу қадар тез ва жиддий жавоб олишини кутмаган бўлсалар керак. Улар ўзларига нисбатан анча катта қудратга эга бўлган кучни уйғотиб қўйишганини тушунишди шекилли, ёнларида турган Бобур мирзога хизмат қилгандан кўра узоқроқдаги Шайбонийга хизмат қилганимиз маъқул, деган қарорга келган кўринишади.

Бобур мирзонинг шайбонийларга қарши битим ҳақидаги таклиф ва чакириқларига улар совуқ жавоб йўллаб, ўзларини гўё Бобур мирзо уларга бўйсунуши керакдек тутишарди. Улар билан бирор битимга келиш учун Бобур мирзо бир неча бор уриниб кўрди, ammo барча ҳаракатлари зое кетгач, уларнинг «ўйин» қилишганидан дарғазаб бўлиб, арғунларга қарши жангга киришди.

У Қандаҳор адирларини ёқалаб бораркан, вақти-вақти билан одамларига дам берарди. Икки минг кишилик аскарнинг ярми мамлакат бўйлаб озик-овқат топиш учун тарқалиб кетган бир пайтда арғунлар олти-етти минг кишилик лашкар билан улар турган қароргоҳ устига қўққисдан ҳужум қилишди. Бу тенгсиз жангда Бобур мирзони икки нарса сақлаб қолди: уларнинг бири қўшин таркибидаги навкарлар ўртасида ўрнатилган темир интизом бўлса, иккинчиси, Бобур мирзо қўшинининг чап қаноти бўлди. Бу тараф устига шох-шабба ташланган чуқур зовур билан ўралган бўлиб, душман кучлари анча катта бўлса ҳам бу ҳимоя тўсиғидан ўта олмади.

Бобур мирзони одамларининг ҳар бири ўз бошлиғи ёнига ҳеч қандай саросимасиз бориб қўшилди. Ҳар бир бошлиқ ўзининг ҳужумкор қисм, марказий қисм, ўнг қанот ва чап қанотдаги эгаллаши лозим бўлган жойини аниқ биларди. Ўнг қанот ва марказ уларга қаршилиқ қилаётган кучни ортга қайтарди. Сўнгра чап қанотдаги кийин вазиятда қолган аскарларга ёрдамга ўтдилар. Душманга қарши ялпи ҳужум эълон қилинганда, рақиблар лашкари тумтарақай кочиб қолган эди.

Арғунларнинг талафоти шу қадар катта эдики, уларнинг Қандаҳорга кириб, бекинишларига ҳам фурсатлари бўлмади. Қисқа муддатли музокаралардан сўнг Бобур мирзога шаҳарни топширишди. Ғолиблар катта миқдордаги ўлжани қўлга киритдилар.

Қандаҳор Бадахшонни бой бергани учун тушкун ҳолатда юрган Носир мирзо ихтиёрига берилди. Бобур мирзо бўлса қўлга киритган ўлжаларни карвонга ортиб, катта миқдордаги лашкар билан Кобул сари йўлга отланди.

Уни зудлик билан Кобулга чекинишга мажбур қилган хавф Шайбонийдан келиши мумкин бўлган таҳдид эди. Бобур мирзо яхши билардики, у ака-ука Арғунларнинг яхшилаб таъзирини берганидан кейин унга нисбатан бўлган нафратлари алангаланиб, Шохибек ва Муқим Арғунлар Шайбоний пойига бош уриб боришган эди. Уларнинг илтижосига кўра Шайбоний зудлик билан Бобур мирзони доғда қолдириш мақсадида Қандаҳор томон тоғ йўли орқали келаётган эди. Шу мақсадда у келибоқ шаҳарни қамал қилди. Аммо шаҳарда қолган Носир мирзо кўрғонга беркинишга улгуриб қолди. Умидсизликка тушган Носир мирзо бир нечта бекларига имкони борича кўрғонни

узоқроқ химоялаб, вақтдан ютишларини тайинлаб, ўзи секин кўрғондан чиқди ва Ғазнага келди.

Энди кўрғон таслим бўлади, деб турган бир пайтда, Нирахтуда қолдирган ҳарамии у ерда кўтарилган исёнчилар таҳдиди остида қолгани ҳақида хабар топган Шайбоний зудлик билан қамалдан воз кечиб, ортга қайтди.

Шайбонийнинг бу юриши муваффақиятсизликка учраганига қарамай, унинг Қандаҳордек яқин жойда пайдо бўлишининг ўзиёқ Бобур мирзо учун жиддий огоҳлантириш эди. У иложи борича душмани билан ўрталаридаги масофани ушлаб туришга ҳаракат қилар эди.

1507 йилнинг кузи (сентябрь ойи)да бўлиб ўтган машваратлардан бирида бир қанча баҳс-мунозаралардан кейин Ҳиндистонга юриш қилишга қарор қилинди-ю, бироқ бу режа вақтинчалик қолдирилди, чунки бу орада Шайбоний ортга чекинганлиги ҳақида хабар келганди.

Нима бўлганда ҳам, бундай вазиятда энг муҳими шуки, Бобур мирзонинг бутун ниятлари ва орзу-умидлари бир нуқтада мужассамлашган ва аста-секин рўёбга чиқаётган эди. Вазият тақозосига кўра энди унинг нигоҳи ғарбдан шарққа томон қаратилган эди.

Кейинги бобда биз Бобур мирзонинг аста-секин бунёд қилинган Кобул давлатида туриб ўзининг мустаҳкам, лекин қийинчиликлардан холи бўлмаган йўллар орқали қадам-бақадам илгарилаб бориб, вазият пишиб етилгач, Ҳиндистонда ўз салтанатини барпо этиш жараёнига гувоҳ бўламиз.

ЯНА БИР БОР САМАРҚАНД САРИ

Шайбоний Қандахордан чекингандан сўнг Бобур мирзонинг мавқеига таҳдид солиб турган барча хавфхатар барҳам топди. Шу кезларда темурийлар сулоласи вакиллари ичида Бобур мирзо энг юқори мавқеда турар эди. Аслида шу кунга қадар ҳам у ана шу юқори мавқега мос ҳукмдор тарзида тан олинарди-ю, лекин темурийзодаларни ўша кезларда «мирзо» унвони билан атаб келишар эди. Шу боис бўлса керак, Бобур мирзонинг ўзи темурийзодаларнинг сардори – «подшоҳ» мақомини олишга азму қарор қилди.

«Ушбу тарихқача Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдимким, мени подшоҳ дегайлар», – деб ёзади у ўз хотираномасида. Бу унвоннинг қабул қилиниши жуда муҳим сиёсий аҳамиятга молик тадбир бўлган эди. Бу билан энди Бобур мирзо фақат ота ва онаси томондан бўлган ҳар иккала боболари эгалик қилган чигатой турклари ва мўғул қавмлари устидангина эмас, балки шу қавмларга мансуб барча шахзодалар устидан ҳукмронлик қилишга даъвогар бўлиб майдонга чиққан эди.

Бобур мирзонинг кейинги йилларда сиёсий майдонда эришган муваффақиятлари унинг бу талабининг ҳаққоний эканини тасдиқловчи далиллар сифатида тан олинисига шубҳа бўлмаса керак. Яқин орада бўлиб ўтган кескин курашлар натижасида юзага келган вазият, яъни ғолибият одимлари Бо-

бур мирзонинг юқори мартабага эришганини инкор этишга йўл қўймас эди. У ҳозир аввалгидан кўра кучлироқ эди. Бобур мирзо арғунларни тор-мор этди, ўз саройидаги фитначилар исёнини бостириб, стратегик жиҳатдан жуда қулай бўлган Кобулга мустаҳкам жойлашиб олди.

Аммо унинг тинч ва сурурли кунлари узоққа чўзилмади. Орадан кўп вақт ўтмай Бобур мирзо одатдаги юришлардан бирига кетганда, саройда Кобулнинг сўнгги ҳукмдори бўлмиш Улуғбек мирзонинг энг кичик ўғли Абдураззоқ мирзо тарафдорлари фитна уюштириб, яна исён бошладилар. Бу исённинг сабабларидан бири Бобур мирзонинг қонуний меросхўри, кейинчалик Ҳиндистондаги буюк бобурийлар салтанатининг подшоҳи сифатида дунёга танилган Ҳумоюн мирзонинг дунёга келиши бўлган бўлиши ҳам мумкин. Чунки бу меросхўрнинг туғилиши Улуғбек мирзо сулоласи вакилларининг Кобул тахтини яна қайтариб олиш ниятларини пучга чиқарган эди. Исёндан мақсад Абдураззоқ мирзони нафақат Кобул ва Ғазна ҳукмдорига айлантиришгина эмас, балки Бадахшон, Қундуз ва илгари Хисравшоҳ тасарруфида бўлган барча ҳудудларни унинг ихтиёрига олиб бериш эди.

Бу бузгунчиликларнинг сабабчилари ҳар галгидек ўша яна бебош мўғуллар бўлди. Бу саргузаштга лаб дайди жангчилар уларга муҳтож бўлган пайтда Хисравшоҳни ташлаб кетишган эди, янги бўлажак ҳукмдорларининг эса уларнинг раъйига қараб иш кўришига умид боғлаган эдилар. Аммо натижа улар кутгандек бўлмади. Бобур мирзо жуда қаттиққўл чиқиб қолди: бир кескин ҳаракат билан талончилик билан шуғулланганларнинг таъзирини бериб қўйди ва навкар-

ларни берилган буйрукка сўзсиз итоат этишга мажбур қиларди.

1508 йилнинг май ойида Бобур мирзо навбатдаги юришдан қайтиб келганда беклар орасида тез-тез норозилик пайдо бўлаётгани ҳақида унга хабар бердилар. Лекин фитначилар исёни у кутмаган бир пайтда содир бўлди. Бир куни у чорбоғдаги мажлислар хонасида ўтирганида Мирза Хўжа келиб, мўғул беклари ўзбошимча бўлиб кетаётганликлари, аммо Абдураззок улар билан бирга ҳамжихат эканлиги номаълумлиги, бундан ташқари кўзғолон чиқиши мумкинлиги ҳақида гапирди. Бобур мирзо бундай хабарга жиддий эътибор қилмай, одати бўйича ҳарамга қайтди. Шахсий хизматкорлари ва курулли кўрикчиларининг ўз вазифасини бажариш ўрнига шохдан рухсатсиз ўзини четга олишлари унинг учун қутилмаган воқеа бўлди. Унга таҳдид солиб турган хавфнинг жиддийлигин у кечроқ фаҳмлади. Бир куни хос кўрикчисиз ёлғиз қолганда, сал бўлмаса уни тутиб кетишлари мумкин эди.

Барча мўғул қавми унга қарши отланган эди. У ўзининг хатарли вазиятда қолганини энди англади ва беш юзга яқин содиқ кишилари билан уч мингта исёнчилар билан юзлашишга тўғри келди.

Бобур мирзо адир томонга чекиниш ўрнига ўзининг одатий ғайрат-шижоати билан тахти ва ҳаётини гаровга қўйиб рақиб билан очиқ жангга кирди. Бу унинг катта жанглардан бири бўлди, бу жанг тафсилотлари билан яқиндан танишиш учун биз унинг хотираномасидаги тафсилотларга мурожаат қилишимиз керак. Афсуски, 1508 йилнинг май ойига келиб, «Бобурнома»нинг деярли икки йиллик воқеаларни қамраб олган қисми қўлёзмадан тушиб қолган.

Аммо ўша даврда ёзилган тарихий манбаларга, айниқса, Ҳайдар мирзо дўғлатнинг «Тарихи Рашидий» ва Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарларида шу пайтда қандай воқеалар содир бергани ҳақида аниқ фикр ва мулоҳазалар баён этилган.

Уларда қайд этилишича, фитначиларнинг хатти-ҳаракатлари беклар ўртасида муҳокама қилинди ва ниҳоят, подшоҳнинг шахсан истагига биноан исёнчиларнинг таъзирини бериб қўйишга қарор қилинди.

Исён етакчиларидан нақд бештасини Бобур мирзо бирма-бир ўз қиличидан ўтказди. Бундай жасоратни кутмаган рақиблар ўз-ўзидан тумтарақай қочдилар. Подшоҳ жангда мутлак ғолиб бўлди. У ношукур Абдураззокни қўлга олиб, жанг тантанасини шу билан яқунлади. Ғолибият нашидаси Бобур мирзонинг одатдаги саховатини янада ошириб юборди: исёнчилар бошлиғига яхши муомала қилиниб, уни яна эркинликка қўйиб юборилди. (Муҳаммад Косим Фаришта исмли тарихнависнинг ёзишича, ўша исён ташаббускорлари Али Шабқўр, Али Сейистоний, Назар Баҳодир Ўзбек, Ваҳоб тез жанг ва Ўзбек баҳодир исмли беклар бўлган. Абдураззок кейинчалик яна исён кўтарган, лекин бу сафар унинг гуноҳи кечирилмаган ва қатл қилинган).

1508 йилнинг иккинчи ярми ва 1509 йил давомида Бобур мирзонинг ҳаётида рўй берган воқеалар ҳақида бизга унча кўп маълумот йўқ. Бу даврда у мўъжаз подшоҳлигининг ички ишларини тартибга келтириш билан банд бўлган ва тақдирига яна нималар битилганини кутиб яшаган кўринади. Навбатдаги юришлар учун зарурат йўқдек туюларди. Ҳиндистон ҳақида қанча ўйламасин, бу ишга жазм қилиш учун вазиёт ҳали пишиб етилмаган эди. Самарқандга ҳам умид

боғлаб бўлмас эди, чунки у ерда ҳали қудрати сусаймаган Шайбоний ҳукмрон эди.

1509 йилда Бобур мирзога ҳақиқатан ҳам қудратли душмани ҳали бери ҳам ўз шаштидан қайтмаганлигини эслатувчи бир нохуш воқеа бўлиб ўтди.

Шайбоний томонидан ўлимга буюрилган икки қочоқ ундан паноҳ сўраб келган эди. Уларнинг ҳар иккиси ҳам ўзининг қариндошларидан эди. Биттаси тоғаси Султон Аҳмадхоннинг йигирма бир ёшли ўғли Султон Саидхон Чигатой бўлса, иккинчиси кейинчалик «Тарихи Рашидий»нинг муаллифи сифатида танилган ўн бир ёшли Ҳайдар мирзо дўғлат эди.

Бобур мирзо уларни хушмуомалалик билан илик кутиб олди. Бобуршоҳ ҳузурида ўтказган фароғатли кунларини эслаб кейинчалик Ҳайдар мирзо ўз асарида шундай сатрлар битган:

«Менинг вазиятимни гадоликдан шоҳона ҳаётга ўтиб қолган кишининг ҳаётига таққослаш мумкин эди. Киши тасаввурига сизиши мумкин бўлган ҳамма нарса ҳузуримда муҳайё эди. Аллоҳ ундан ўз марҳаматини дариг тутмасин, шундай қилиб шоҳ ҳузурида яшай бошладим. У менинг тарбиям ҳақида гамхўрлик қилиб турди. Мени билим олишга чорлар, бу соҳада бирор ютуққа эришсам, уни бошқаларга намуна қилиб кўрсатар ва мени олқишларга кўмиб ташлар эди. Ўша пайтда у менга нисбатан меҳрибон ота ўзининг суюкли ўғли ёки меросхўрига қилгандек меҳр ва муҳаббат билан муомалада бўлар эди. Мени отамдан жудо қилган кун мен учун энг оғир кун бўлган бўлса ҳам, шоҳнинг менга қилган бегараз ва чексиз гамхўрликлари туфайли бу оғир жудоликни сезмадим».

Аммо тез орада Бобур мирзони саховатпешаликдан

кўра мухимрок ишлар билан шуғулланишини тақозо этувчи вазият юзага келди.

1509 йилнинг охирига келиб, Кобулдан кескин ҳаракатга чорловчи карнай овози сингари жарангдор янги бир хабар келди.

Имонсиз, ёвуз ва шафқатсиз Шайбоний ўз кудратининг чексиз эканидан ҳовликиб, такаббурлиги авжига чикканидан энди эронийлар салтанатининг ёш ҳукмдори ва шиа мазҳабининг етакчи намоёндаларидан бири Шоҳ Исмоил Сафавийнинг ғазабини кўзғотадиган хатти-ҳаракатлар бошлаган эди.

Бу икки кудратли ҳукмдор ўртасидаги жанжал шарқ халқлари тарихида афсоналарга айланган. Шайбоний лашкарларидан бир қисми Шоҳ Исмоил Сафавийга тегишли ерлар чегарасини тез-тез бузиб ўтиб, у ерларда талончилик қилишга одатланган эди. Шоҳ Исмоил талончилик билан тортиб олинган молларни эгаларига қайтаришни талаб қилиб, Шайбонийга чопар юборди. Шайбоний эса айнан шу чопар орқали унга ҳақоратомуз жавоб йўллайди.

У шоҳнинг аждодлари зоти паст кишилар бўлганига ишора қилиб, унга дарвешлар кўтариб юрадиган кашкул юборади. Шоҳ Исмоил кўчманчи даштилар сардорининг бу хурмача қилиқларини ясама босиклик билан қабул қилди ва унга авлиё Имом Ризо мақбарасини зиёрат қилишга бормокчи эканини, у ерда Шайбоний билан учрашиш имконияти бўлишини билдириб жавоб хати битди ва унинг «совга»сига жавобан одатда аёллар ип йигириш учун ишлатадиган урчук ва чархни кўшиб жўнатди. Хатда, жумладан, шундай дейилган эди:

«Мен жон чиққунча қурашиш учун белбогимни

маҳкам боғлаб, оёқларимни ишонч билан ғалаба узангисига қўйдим. Агар сен ориятли эркак сифатида мен билан жангда юзлашишга журъатинг етса, ўртадаги жанжал узил-кесил ҳал бўлади. Аммо бунга журъат қила олмай бурчакка беркиниб ўтирадиган бўлсанг, мен юборган нарсалар билан шугулланиб кун кўришингга тўғри келади».

Шоҳ Исмоил қатъиятли киши эди. У лашкарини оёққа турғазди, душманини саросимага солиб, Шайбонийни Хуросоннинг шимолидаги Марв шаҳригача кувиб бориб, уни қамал қилди. Аммо Шайбонийнинг руҳан тетик ҳолда жанг қилаётганини кўрган Шоҳ Исмоил бошқа йўл туриб, айёрлик ҳарбий тактикасини ишга солди.

У Шайбонийга яна хат ёзиб, унинг кудратини яхши чамалаб кўрмаганини ва ҳозир чекинишни маъқул кўргани, лекин қулай вазият пайдо бўлиши билан рақиби билан яна юзлашиши мумкинлигини айтиб, гўёки чекингандай бўлиб ўз кўшинини ортга қайтарди.

Бундан ҳовлиқиб қолган Шайбоний шиддат билан Марвдан чиқиб, 10–12 фарсахча масофага душман кўшинини таъқиб қилиб борди ва кутилмаганда бир томондан дарё, иккинчи томондан эронийлар кўшини куршовида қолди. Унинг орқа тарафидаги кўприк душман аскарлари томонидан эгалланган эди, олдинда эса Шоҳ Исмоилнинг 17 минглик жанговор ва тажрибали лашкари Шайбонийлар устига қуюндек ёпирилди. Икки йирик ҳукмдор ўртасидаги низога шу тарзда барҳам берилди. Куршовда қолган жойдан Шайбоний ва унинг одамлари бир саройга ҳайдаб келинди ва ўлимга маҳкум қилинди. Бу воқеа 1510 йил декабрь ойининг бошларида бўлиб ўтди.

Ой ниҳоясига етмай Шох Исмоил ва Шайбонийхон ўртасидаги жанг хабари ва барча тафсилотлари билан Бобур мирзога етиб келди. Бу воқеаларни Бобур мирзо Бадохшондаги амакиваччаси Воисхон орқали эшитган эди. Аввалги тафсилотлар унчалик аниқ эмасди.

«Шоҳибекхон ўлдирилдими ёки йўқми аниқ эмас, – деб ёзган эди ўшанда Воисхон, – унинг барча аскарлари Амударёни кечиб ўтдилар, Марвда улардан ажраб кетган тахминан 20000 тача мўғул қўшини Қундузга келишди. Мен ҳам у ерга келдим». Сўнгра Воис мирзо Бобур мирзонинг ота-боболарига тегишли бўлган ерларни қайтариб олиш учун биргаликда курашишга чорлади.

Бобур мирзо ёрдамга муҳтож эмас эди. Бу хабарни эшитиши биланоқ у Кобулга ўз ўрнига Носир мирзони қўйиб, тоғни кесиб ўтди. Ўзи билан бирга икки ўғли Ҳумоюн ва Комрон мирзоларни ҳам олган эди. Гарчи киш мавсуми бўлса-да, у 1511 йилнинг январида Қундузда турган Воис мирзонинг олдига етиб борди. Бу ерда вазият аксинча тарзда ўзгараётган эди.

Юқорида зикр этилган 20000 кишилиқ мўғул қўшини Бобур мирзонинг 5000 кишилиқ лашкарига қарши туриб, уни тахтдан ағдариш ва унинг ўрнига Султон Саидхонни ўтқозишни режалаштираётган эди. Аммо Султон Саидхон оғир кунларида бошпана бериб унга меҳр-оқибат кўрсатган Бобуршоҳнинг дилини ранжитишга журъат қила олмас эди ва бу таклифни рад этди. Чунки илгариде айтганимиздек, Султон Саидхон ҳам бир пайтлар Ҳайдар мирзо каби Шайбонийдан қочиб, Бобуршоҳ хузурига бош уриб келиб шу ерда жон сақлаган эди.

«Шоҳибек хоннинг шиддатли юриши натижа-

сида ҳосил бўлган тўфонли кунлардан бирида мўғул ҳоқонларининг тинчи бузилиб, ўзини қаёққа уришни билмай қолган кезларда мен Бобуршоҳ измидаги Кобул саройидан паноҳ топганман. Ана шу ерда Бобур подшоҳ менга катта ҳиммат ва саховат кўрсатган. Энди мен ўзим оёққа туриб олганим ҳолда у кишига нисбатан хоинлик қаддини қўйсам, инсофдан бўлмайди», деди. Султон Саидхон бу таклифга жавобан ўзининг илтимосига кўра, у икки ҳамроҳи билан Андижонга жўнатилди. У ерда Ҳайдар мирзонинг амакиси шайбонийларни қувиб чиқишга ҳаракат қилиб, ёрдам сўраётган эди.

Бобур мирзо эса Ҳисор томонга йўл олди. Амударёдан ўтиб, кўрдик, бу ердаги шайбонийлар Шоҳ Исмоилдан қаттиқ зарба еганига қарамай, унга нисбатан анча қудратли эди. Шу боис у иттифоқдош топиш мақсадида Қундузга кайтди ва у кутаётган имконият тез орада юзага чиқди.

У Қундузда турган пайтда кутилмаганда Шоҳ Исмоилнинг бир гуруҳ одамлари унинг ҳузурига келиб қолишди. Улар Шайбоний билан бўлган жанг якунида эронийлар қўлига тушиб қолган опаси Хонзода бегимга ҳамроҳлик қилиб уни укасининг қароргоҳига олиб келишган эди¹. Улар билан бирга Бобуршоҳга дўстлик қўлини узатаётган Шоҳ Исмоилнинг элчилари ҳам келишган эди.

¹ Бобур мирзо Самарқандни тарк этиб чиққач, Шайбоний Хонзода бегимни ўз никоҳига олган эди, бироқ кейинчалик унинг ўзидан ўч олишидан чўчиб, Хонзода бегимни талок қилиб, уни ўзининг Саид Ходи исмли бегига ҳадя қилган эди. Сўнгги жангда иккинчи эри ҳам ҳалок бўлган Хонзода бегим энди эронийлар қўлига тушган эди. У Бобуршоҳнинг опаси эканини билгач, Шоҳ Исмоилнинг буйруғига биноан унга хурмат ва эҳтиром кўрсатилди ва укаси Бобур мирзо ихтиёрига юборилган эди. (Тарж.)

Мана энди Бобуршоҳ ўзи интизорлик билан кутаётган иттифоқдош топилганини тушунди. У ҳам зудлик билан Воис мирзо орқали Эрон шоҳига совға-саломлар юбориб, унга ўз миннатдорчилигини билдирди. Бирок ўша пайтда эрон шоҳи саройидаги тарихчилар Хондамир, Мирзо Бархвардор Туркман ва Мирзо Искандарларнинг талқинича, бу тухфалар Бобуршоҳ энди Эрон шоҳига тобеликни тан олганидан далолат беради.

Шоҳ Исмоил Бобурнинг элчиларини яхши кутиб олди ҳамда сўралган мададни жўнатишга рози бўлди. Факат бир шарт қўйди. Шарт эса анча-мунча эмас, анча огир шартлардан эди. Унга кўра, Бобуршоҳ ўз номи ўрнига Шоҳ Исмоилнинг номини хутбага қўшиб ўқитиши, унинг номи билан пул зарб этиши ва энг мушуқли шуки, Самарқанд аҳолиси эътиқод қиладиган сунний мазҳаби ўрнига шиа мазҳаби таълимотини тарғиб қилиши лозим эди.

Айнан мана шу охирги шарт Бобуршоҳнинг кейинги пайтларда эришган ғалабалари ва эндигина қайта тикланган мавқеига қаттиқ салбий зарба бўлиши мумкин эди. Шартлар қанчалик оғир бўлмасин, хожасининг топширигига кўра, улар Воис мирзо томонидан қабул қилинган кўринади; аввалига унга озрок лашкар берилди ва битим имзоланиши биланоқ Бобуршоҳни қўллашга тайёр бўлишлари учун Аҳмадбек Сафавий, Алихон Истижлу ва Шоҳруҳ Султон Афшар бошчилигидаги улкан лашкарга отланишлари учун буйруқ берилди.

Бу орада Бобур мирзонинг ўзи ҳам ҳаракатга тушиб қолди. У яна бир бор Ҳисорга бориб, Вахш водийсидаги Сурҳоб деган жойга чодир тикди. У ердан уни дарё ортида шайбонийлар кузатиб туришарди. У

ерда Бобуршоҳ келадиган кўмакни кутиб, бир ой ётди. Кейинроқ Воис мирзо Эрон шоҳи берган бир гуруҳ аскар билан келиб, уларга қўшилди. Шоҳ Исмоил билан Бобуршоҳ ўртасида ўрнатилган иттифок ва ҳамкорлик ҳақидаги хабар тез орада шайбонийларга маълум бўлган кўринади. Шу боис улар Бобуршоҳга эронийлардан ёрдам кучи етиб келгунча ҳужум қилишга қарор қилдилар. Шунга биноан бир куни шайбонийлар дарёдан сузиб ўтиб, Обдара яқинида мустаҳкам жойлашиб олган Бобур мирзо қўшинига ҳужум қилишди. Улар қирга жойлашган чап қанотга ҳамла қилишди, аммо бир оз муваффақиятдан сўнг, ортиқча ҳаракат қилолмай қолишди. Шундан сўнг ортга қайтишга тушдилар, лекин сув йўқлигидан улар бир жойга қўнолмасдилар. Аммо тез орада шарқликлар ҳарбий тактикасида рўй берадиган ҳодиса бу ерда ҳам рўй берди: чекинганлар ортидан қувғин бошланди ва қочоқларнинг йўллари чалкашиб кетди. Бутун бошли қўшин пароканда бўлди, асосий беклар қўлга туширилди ва қатл этилди. Сўнгра Бобуршоҳ Ҳисор томон йўл олди.

Подшоҳ энди ўзининг энг яқин иттифокдоши ва ҳукмдори Шоҳ Исмоил ҳақида ўйлай бошлади. Таклиф қилинган битимни зудлик билан имзолаб, ҳамкоридан тезкор ёрдам сўради. Бобуршоҳ бутун Мовароуннаҳрни тез орада маҳв этишни кўзларди. Шу боис у шиа мазҳабининг 12 имоми тасвири туширилган танга зарб этишга ва ҳатто шиалар либосини кийишга ҳам ваъда берди. Бунга жавобан Шоҳ Исмоил шу мақсадда тайёрлаб қўйилган қудратли қўшинни унинг ҳузурига жўнатди.

Афтидан, Бобур «отамерос ҳудудларда», яъни ҳозир

Ўз кўл остида турган Фарғона ва Кобулда ўз номи билан танга зарб қилиб, Шоҳ Исмоил ёрдамида қўлга киритиладиган қолган ҳудудларда унинг номи билан танга зарб қилиш ҳақидаги таклифига эрон шоҳи рози бўлган кўринади. Бу ҳозирда шайбонийлар ҳукмронлик қилаётган ҳудудлар қайтариб олинганидан сўнг жойларда Бобуршоҳ Шоҳ Исмоилнинг вассали бўлади, дегани эди.

Англия қироли Жеймс II каби Бобур мирзонинг ҳам тобе иттифоқдошликнинг барча кўргуликларига чидашига тўғри келди. Эронийлар билан битим туфайли Бобур измига ўтган самарқандликларнинг унга бўлган муносабати тубдан ўзгарди. Бунинг устига Эрон шоҳининг юқори мартабали бекларидан бири Муҳаммад Жонга нисбатан кескин муносабатда бўлгани учун Бобуршоҳ билан Шоҳ Исмоил ўртасига совуқлик тушди. Танбеҳ олган Муҳаммад Жон ўз подшоҳи номига Самарқанднинг янги ҳукмдори қайсар, такаббур ва ёлғончи шахс, шунингдек, унга қарши фитна уюштириш пайида юрипти, деган мазмунда хабарлар жўнатди. Бу хабарлар Эрон шоҳига етиб келгач, у ғазаб отига минди ва бебош Бобуршоҳнинг таъзирини бериб қўйиш учун ўзининг машҳур кўмондони Амир Нажми Сонийни катта қўшин билан жўнатди.

Аммо эронийларнинг 11 минг кишилик жазо лашкари узоқ масофадан етиб келгунга қадар Самарқанддаги воқеалар бошқача тусда ривожланиб кетди. Шайбоний беклари, айниқса, Убайдуллоҳон бир томондан, эронийлар қўшинининг мамлакатдан чиқиб кетганлиги, самарқандликлар билан Бобуршоҳ орасидаги совуқлик, иккинчи томондан Шоҳ Исмоил билан Бобур мирзо ўртасидага зиддиятдан фойдаланиб, хужумларини ян-

гилашга киришди. Улар катта куч тўплаб, Бухоро томон кутилмаганда юриш бошлашди. Бобуршоҳни бир нечта содиқ бек ва йигитларидан ташқари ҳамма тарк этган эди. У билан қолганлар қарши ҳужум уюштириш кераклигини айтишди. Бу борада бир оз шошилмасликни таклиф қилган Муҳаммад Фарид Тархоннинг маслаҳати рад этилди. Бобуршоҳнинг ортиқ кутишга сабри чидамас эди. У шайбонийлар аскарини озчилик деб ўйлаб, Бухорога юришга отланди. Шаҳар яқинидаги Кўли Маликка етиб келганда, Бобуршоҳ душманнинг сон жиҳатидан кутилгандан кўра кўпрок эканига ишонч ҳосил қилди. Уларга Муҳаммад Темур Султон, Жонибек Султон ва Убайдуллоҳон бошчилик қиларди.

Бобуршоҳ ўз омадини яна бир бор синаб кўришга аҳд қилди. Бизда Кўли Маликда бўлиб ўтган жанг ҳақида етарлича маълумот йўқ. Шуниси маълумки, рақиб кучлари кўп бўлса ҳам Бобуршоҳ жон-жаҳди билан жанг қилиб, ғаним билан тенгма-тенг олишди, лекин бахт бу сафар унга кулиб боқмади ва орқага қайтишга мажбур бўлди. Энди нафақат Бухоро, балки Самарқанд ҳам бой берилган эди. Бир нечта содиқ тарафдорлари билан бирга Ҳисорга қайтди. У бу ерда мудофаани мустаҳкамлаб, соқчиларни кўпайтирди. Шаҳар атрофига хандақлар қазишни буюрди, шаҳарни бўлақларга ажратиб, ҳар бирининг мудофааси учун масъул шахсларни тайин қилди. Баҳромбек 300 тача аскарни Амир Султон Муҳаммад Шерозий раҳбарлигида Бобуршоҳ ихтиёрига мададга жўнатди.

Шайбонийлар унга ҳужум қилишмади, фақатгина Самарқандни қайтариб олиш билан кифояланишди.

Амир Нажми Соний Бобуршоҳни жазолаш учун келаётиб, Хуросон чегараларига етганда, Бобуршоҳ аллалақачон қочқинга айланиб ултурган эди. Шайбонийлар Бобуршоҳга қанчалик ганим бўлсалар, Шох Исмоилга ҳам шундай нафрат билан қарар эдилар. Натижада жазо лашкари энди мадад лашкарига айланган эди.

Иттифоқчилар бирлашиб, Бухоро томон юришди. Улар Ғузорни олишди. Эронийлар йўлда дуч келган шаҳар ва қишлоқларнинг бечора аҳолисини қирғин ва талондан ўтказишарди.

Навбатдаги шаҳар – Қаршига бостириб кириб, улар нафақат шайбонийларни, балки бутун маҳаллий аҳолини қатли ом қилишди. Бобуршоҳ эронийлар қўлида деярли тутқун ҳолатида бўлгани учун, ўзи хоҳламасада, бу қирғинга томошабин бўлиб туришдан бошқа иложи йўқ эди, содир бўлаётган воқеаларни кўриб, у афсус-надоматлар чекди, лекин на илож?!

Амир Нажми Соний жангнинг белгиланган иккинчи босқичига ўтиб, Бухоро томон илгарилади, аммо кичкина Ғиждувон шаҳри жангчиларининг қаттиқ қаршиликлари туфайли бир оз тўхтаб қолди. Шайбонийлар билан урушда анча тажрибага эга бўлган Хўжа Камолиддин Муҳаммаднинг маслаҳатига тесқари ўлароқ таъминотдан қийнала бошлаган Нажми Соний қалъани қамал қилишга қарор қилди. Қалъадагилар эса озиқ-овқат билан яхши таъминланган эди.

Орадан анчагина вақт ўтиб, яъни тўрт ойдан сўнг худди шу масалада Бобуршоҳ эронийлар қўмондонини билан гаплашиб, уни ортга қайтишга кўндирди. Эртаси кунни кетмоқчи бўлишди. Аммо улар йўлга тушишга улгурмасданок шайбонийларнинг катта қўшини улар-

нинг қаршисида пайдо бўлди. Убайдуллахон ўзининг камал қилинган кўрғонига ёрдам бериш учун Бухородан отланиб чиққан эди. Таваккал қилишдан бошқа илож йўқ эди, эронийлар қўшини ҳам каловланиб қолди. Манманлиги ва такаббурлиги туфайли Нажми Соний ўз амирларининг нафратига дуч бўлди, шу боис улар лашкарбошини қўллаб-қувватламай қўйишди. Натижада эронийлар лашкари саросима ва парокандаликка тушиб, қўмондони ҳалок бўлди. Омон қолган сарбозларга қўмондонлик қиларкан, Бобуршоҳ кўп машаққатлар билан ортга чекинишга муваффақ бўлди.

Эронийларнинг бу шармандали мағлубиятининг сабаби ҳақида гап кетганда, Эрон тарихчилари Бобуршоҳ томонидан хоинлик содир этилган, дея айюҳаннос соладилар. Ваҳоланки, Бобуршоҳ бу жангда умуман иштирок этмаган, у ўз қўл остидаги қўшини билан захира куч сифатида бир четга чиқариб қўйилган, қолаверса, у ўша дақиқаларда эронийлар қўлида тутқун эди-ку?! Наҳотки у ўша ҳаёт-мамот жангида ўзининг ашаддий душмани бўлмиш шайбонийларнинг муваффақиятини хоҳласа? Лекин Нажми Соний томонидан содир этилган қирғин-баротдан сўнг эронийларни ҳам у ўзига дўст деб ҳисобламас эди.

Бу ҳақдаги ривоятлардан бирида айтилишича, жанг бошланишидан бир кун аввал тунда у бир байт ёзиб, уни камон ўқига маҳкамлаб, шайбонийлар қароргоҳи томон отган эмиш. Байтнинг мазмуни:

«Мен шоҳнинг зафарли юришини шайбонийлар учун чиппақка чиқардим, Агар хато қилган бўлсам, уни ювиб, йўлни тозалаб қўйдим».

Бу ишда Бобуршоҳнинг хатти-ҳаракатини фақат лоқайдликка йўйиш мумкин, холос. Ғурури баланд

ва орияти кучли бўлишига карамай, ўша пайтда ва- зият унинг эронийлар ҳаракатига қарши бирон чора кўришига йўл қўймас эди.

1512 йилнинг ноябрь ойида бўлиб ўтган ўша дахшатли жангдан сўнг Бобуршоҳ яна бир бор Ҳисорга қайтиб борди. Бу ерда у мўғул бекларига очикдан-очик танбеҳ бергани учун улар томонидан фитна уюшти- рилиб, қатл этилишига сал қолди, тунда базўр кочи- б кутулди. Бу ҳол уни Ҳисорни тарк этиб, Қундуз томон чекинишга ва Воис мирзо билан бирлашишга ундади.

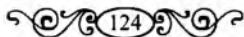
Бобуршоҳнинг 1513 йил давомида бошидан кечир- ган саргузаштлари ҳақида бизда маълумот кам.

Мирзо Ҳайдарнинг хабар беришича, у кўп вақтини Қундузда ёлғизликда ўтказарди. Тақдир унинг пешона- сига битган барча мушкулотларни сабр-бардош ва ода- тий матонати билан енгиб ўтди. Ҳисорни қайтиб олиш умидлари пучга чиққач, яна Кобулга қайтди.

Шундай қилиб, Бобуршоҳнинг буюк аждоди Соҳиб- кирон Амир Темур пойтахти бўлган Самарқандни қайтариб олиш учун қилган барча саъй-ҳаракатлари са- марасиз якун топди.

1510 йилда Кобулдан чиқиб кетгандан бери ўтган уч йиллик омадсизлик ва қатор бахтсизликлар унинг қаддини бука олмади, бироқ изсиз ҳам ўтмади. Улар- дан бири Самарқандни эгаллагани билан боғлиқ ғам- ташвишларнинг оқибати бўлса керак, у ичкиликка бе- рилиб кетди. Ўша пайтдан буён у бекларига ҳам ичиш- га рухсат бериб, зиёфатлар уюштирарди. Ичкилик унинг қаддини бука олмаган бўлса-да, умрини бир оз қисқартирган бўлса, ажаб эмас.

Лекин кўп ўтмай Бобур мирзо яна ҳушига келиб, ақлини йиғиб олди. Унинг эътиборини кўпроқ давлат

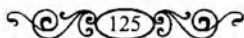

ишлари ва оила ташвишлари банд қила бошлади. 1516 йилда Аскарӣ мирзо ва 1519 йилда Ҳиндол мирзо дунёга келдилар.

Носир Мирзо акасига Кобулни мамнуният билан топшириб, ўз қароргоҳи Ғазнага қайтишга изн сўради. Ва орадан бир оз ўтгач, Носир мирзо вафот эди. Унинг вафотидан сўнг маҳаллий беклар Бобуршоҳга қарши фитна уюштирдилар, исёнчиларга Бобур мирзога узок йиллар садоқат билан хизмат қилган Мир Ширимдек беклар ҳам қўшилган эди. Бу воқеа тафсилотлари бизга у қадар маълум эмас, Ҳайдар мирзо, бу шайтоннинг васвасасига учган кимсаларнинг иши деб, исён сабабини чуқур изоҳлаб бермаган.

Иккинчи нохуш воқеа яна мўғуллар билан боғлиқ эди. У ўзининг одатий шижоати билан уларни бир зарб билан улоқтириб ташлади. Кейинги бир йил анча осойишта ўтди. 1516 йил воқеаларида диққатга молик бўлган воқеалар деярли юз бермади. Бунда эътиборни тортадиган бир муҳим масала бор.

Мўғуллар билан юз берган воқеалар сабабми, Бобуршоҳ ўз қўшинини қайта кўздан кечириб, ҳарбий соҳада тегишли ислоҳотлар ўтказиш, лашкар ҳаракатида фаолликни кучайтириш заруратини туйди. Сўнгги иттифоқдоши Шоҳ Исмоил навкарларининг жанг олиб бориш маҳоратини яқиндан кўриб-кузатган Бобуршоҳ анча ҳарбий тажриба тўплаган ва уларни энди амалда қўллаш имконига эга бўлган эди. Бу тажриба асосан ўт очувчи қуроолларни жангда қўллаш ва қуроолли қўшин ҳаракатда қўллайдиган тактикадан иборат эди. Лекин 1514 йили турклар билан бўлган жангда Шоҳ Исмоилнинг бу тажрибалари ўзига ҳам сезиларли ёрдам бера олмади.

Техрон ва Истанбул ўртасига тушган совуқчиликдан сўнг Шох Исмоил Султон Салимнинг чегарадаги кўшинларини ҳайдаб чиқариш учун йўлга отланди. Сон жихатидан бир-бирига деярли тенг бўлган кўшинлар Ғалдиронда учрашишди. Шох Исмоил отлик кўшинни ўз бошлаб кетди, аммо кўрдики, туркларнинг янги артиллерия кўшини олдида у кучсиз эди. Эронийлар базўр қочиб қутулишди, Шох Исмоил ҳаёти омон қолганига шуқур килди. Натижада бу янги ҳарбий услубни шох ўз кўшинига жорий этишга қарор килди ва аскарларини бунга ўргатиш учун турк артиллерияси офицерларини ҳамда қурол-яроғ бўйича мутахассисларни таклиф килди.

Бобуршоҳ ҳам Шох Исмоилдан ўрнак олиб, 1514 ва 1519 йиллар оралиғида усмонли турклардан Устод Али исмли ўточар қурол тайёрлаш бўйича мутахассисни таклиф килди. У Бобур кўшинида артиллерия бошлиғи бўлиб хизмат килди. Афсуски, Бобуршоҳнинг хотираномасида бу ҳақда тўлароқ маълумот йўқ.

Устод Алининг ташрифи Бобуршоҳ ҳаётида шон-шухратлар саҳифасини бошлаб берган кун деса ҳам бўлади. Бобур мирзонинг Ҳиндистонни забт этиш мақсадида олиб борган жангларида улкан муваффақиятлар гарови бўлган асосий омил ҳам унинг ўточар қуроллар билан таъминланган қудратли кўшини эди.

1520–1525 йиллар орасида Бобуршоҳ хизматида келган ўточар қуроллар бўйича яна бир турк мутахассиси Мустафонинг хизматлари ҳам Ҳиндистоннинг забт этилишида жуда катта ва ҳал қилувчи муҳим омиллардан бўлган эди.

Бобуршоҳ Кобулдан ташқарида ўз омадини си-

наб кўрадиган бўлса, энди уни ғарбдан эмас, балки шарқдан қидириши лозимлигини тушуниб етди.

Шу боис бўлса керак, 1517 йили у Қандаҳорга яна янги ҳужум уюштирди. Бирок бу режа унинг бетоблиги туфайли вақтинчалик қолдирилди, у арғунлардан туҳфа олгач, қайтиб кетди.

1518 йили у яна шарққа, Ҳиндистон томонга кўз тикди. Кобулнинг шимолий-ғарбидаги Чағонсаройга келиб ўрнашиб, бу ерда бир оз муддат афғон қабилаларнинг вақти-вақти билан уюштириладиган гала-мисликларини бартараф этиб турди.

Нақд 11 йилга узилиб қолган хотиранома 1519 йилнинг бошларида яна тилга кирди, аммо бу сафар афсуски, ўн уч ойлик муддатни қамраб олган эди, холос. Бу вақтда Бобуршоҳ Бажур қалъасини қамал қилиш билан банд эди. Унинг янги артиллерияси бунда ўзига хос муҳим роль ўйнади.

«Одина куну, муҳаррам ойининг бешида фарз вақтида фармон бўлдиким, уруш нақораси чалиб, ҳар қайси ерлик еридин юруб, қўрғонга ёпишқайлар, Жавонгор била гул ўз булжорларини якдаст тўра киюриб, шоту қўюб ёпиштилари. Халифа Шоҳ Ҳасан арғун ва Аҳмад Юсуф бошлиқ томон гулнинг сўл қўлига фармон бўлдиким, жавонгорга кўмак бўлғайлар. Қўрғоннинг шарқи-шимолий буржсининг тубига Дўстбек кишиси кириб, қазмоқ йўғмоққа машгул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам анда эди, ул кун ҳам яхшилар туфанг отти. Икки қатла фарангги отти. Валихизин ҳам бир кишини туфанг била йиқити. Гулнинг сўл қўлидин Малик Али Қутбий шотуга бурун чиқиб, муддате ҳарб ва зарбақа машгул эди, гул булжориде Муҳаммад Али жанг-жанг ва иниси Наврўз ҳар

қайсиси бирор шотуга чиқиб найза ва қилич тегурдилар, яна бир шотуга Бобо ясавул чиқиб, болту била кўргоннинг томини йиқмоқ ва бузмоққа машгул эди, аскар йигитлар анда яхши юриб, қалин шиба уруб, ганимни бош чиқаргали қўймадилар. Яна баъзи йигитлар ёғийнинг ҳарб ва зарбидин ҳеч парвой қилмай, ўқи била тошини зарра кўзга илмай, кўргон тешмак била бузмоққа машгул ва машғуф эдилар. Чошит бор эдиким, шарқи-шимолий буржиким, Дўстбекнинг кишиси қозадур эди, тештилиб Дўстбекнинг кишиси ганимни қочуруб, бурж устига чиқтилар, гулдин ул кўргонга чиқти. Тенгри таолонинг лутфу инояти била мундоқ мазбут ва мустаҳкам кўргон икки-уч соати нужумийда фатҳ бўлди. Йигит-яланг улча имкони жид ва эҳтимом эди, зоҳир эттилар ва баҳодурлуқ оти ва нек ном ҳосил айладилар».

Атрофдагилар юрагига кутку солиш учун асир олинганлар қатл қилинди. «Кўргон фатҳ бўлгондин сўнг, кириб кўргонни сайр қилилди. Томонларда ва уй ва кўчаларда ва кўйларда бениҳоят ўлук ётиб эди, ўтгувчи-кетгувчи ўлукларнинг устидин убур ва мурур қилурлар эди».

Бундай шафқатсизлик чораси бежиз қўлланилмаган эди. Фақат шу йўл билангина афғон қабилаларига сабоқ бериш мумкин эди. Бобуршоҳнинг ўзи Бажур қалъасининг фатҳ этилишини Ҳиндистон сари юришдаги илк қадам деб ҳисоблайди. «Тарих тўққуз юз ўндаким, Кобул вилояти мусаххар бўлди, ул тарихдин бу тарихқача Ҳиндустон ҳаваси қилилур эди. Гоҳи бекларнинг султ раъйлигидин, гоҳи ога-инининг ноҳампойлигидин Ҳиндустон юруши муяссар бўлмас эди. Охири мундоқ мавоний қолмади. Кичик-кирим

бек ва бекоттин ҳеч ким хилофи мақсуд сўз айта олмади.

Тарих тўққуз юз йигирма бешида черик тортиб, Бажурни зўр била икки-уч керрида олиб... Ушбу тарихдин тўққиз юз ўттиз иккигача Ҳиндустонга, бажид урушуб етти-саккиз йилда беш навбат Ҳиндустонга черик торттук. Бешинчи навбатта таоло ўз фазл ва карами била Султон Иброҳимдек ганимни мақхур ва абтар қилиб, Ҳиндустондек васеъ мамлакатни бизга муяссар ва мусаххар қилди».

Бу юришларнинг аввалги иккитаси 1519 йилда бўлиб ўтди, уларнинг иккаласи ҳам режасиз, тасодифан рўй берган эди. Февраль ойининг бошларидаёқ Бобуршоҳ Юсуфзай афғонларига қарши юриш қилади ва ўшанда афғон қабилаларининг бири билан сулҳ тузиш мақсадида афғон сардорларидан бирининг кизига уйланган эди. Эндиги режа эса афғонларнинг қолган қавмларини ҳам ўзига бўйсундириш эди.

Бобуршоҳ Қоракупа довонидан ошиб ўтиб, Савод вилояти худудини кесиб ўтди ва Ҳиндистон чегараларигача етиб келгач Синд дарёсини кечиб ўтишни мўлжаллади. Шу мақсадда Бҳира вилояти орқали Желум дарёси томон йўл олди. Йўлда ҳеч қандай қаршиликка учрамади ва маҳаллий аҳолига зарар етказилмади. Бу ҳақда у шундай ёзади:

«Ҳиндистонни олиш менинг доимий орзум бўлиб келгани боис унинг йўлидаги ўлкалар ҳамини туркларнинг мулки бўлганини эътиборга олиб маҳаллий аҳолига озор бермаслик ва уларнинг мол-мулкани таламаслик ҳақида буйруқ берилди. Мен уларни ўз мулким қаторида ҳисоблар ва уларни ёки тинч йўл билан ёхуд қуч билан олиш ниятида эдим. Шу сабабдан тоғликларга нисба-

тан яхши муомалада бўлишларини талаб қилиб аскарларга шундай фармон берилди: Маҳаллий аҳоли мулкига ва чорва молларига озор етказилмасин, уларнинг игна ипигача шикаст етказилмасин».

Гап шундаки, Бобуршоҳ буюк Темурнинг авлоди сифатида ўзини Панжоб мулкига ҳақдор деб биларди. Шу муносабат билан у Бҳирага кўшинини жўнатишдан олдин уларни огоҳлантириб қўйди: *«Бҳира элига исти-молат бериб дегайким, бу вилоятлар қадимдин туркка тааллуқ бўла келгандур, зинҳор таваҳҳум ва дағдага ўзларига йўл бериб, бу вилоят ва эл била ёқимиз бор-дур, талон ва тарож бўлмагусидур...*

...Чун турк ўлтурушлуқ вилоятларни ўзимизнинг тасаввур қилиб эдук. Ул жиҳаттин талон-тарож бўлмади».

Бҳира билан Хушоб вилоятлари тез орада таслим бўлди ва ўз эҳтиромларини изҳор қилиш учун Бобуршоҳ хузурига элчиларини жўнатди. Бу вилоятларнинг Бобуршоҳга бўйсунуши аниқ эди шекилли, шунинг учун у дадил ҳаракат қилган бўлса керак. Унинг ўз сўзлари билан айтганда: *«Ҳамиша элнинг сўзи бу эдиким, агар мусолаҳа жиҳатидин элчи борса, туркка тааллуқ вилоятларга музояқа қилмогуларидур».*

Шу боис бўлса керак, Бобур мирзо Мулла Муршиднинг бир ўзини Дехли саройига жўнатиб, у сўраётган жойларни беришларини талаб қилди. Дехлидаги Иброҳим Лўдий бу элчи ва унинг ғаройиб хабарини қандай кутиб олишини фақат тахмин қилиш мумкин. Чунки Панжоб ҳокими Давлатхон ҳали Дехлига бориб улгурмаган Мулла Муршидни ҳисобга олади. Бу ҳам бир томонлама яхши бўлди, шекилли.

Бу борада Бобур мирзо Бҳирани Ҳиндубек ихтиёрида қолдириб, юришни давом эттиришга тайёрланарди. У кунни бу янги жойларни томоша қилиб, сайр қилиш билан ўтказарди, кечалари эса чоғир базмлари уюштирар, улардан ниҳоят хузурланар эди. Бу ҳақида қуйидаги сатрлардан хабар топишимиз мумкин:

«Намоз пешин сайрга отланиб, кемага кириб, арақ ичилди... Рамазон лўли намози хуфтонгача Кемада ичиб, намози хуфтан кемадин маст тоғиҳ чиқиб отланиб, машъални илгимга олиб, дарё ёқасидин ўрдугача отнинг бу юзига эгилиб, гоҳ ул юзига эгилиб, ўрдугача якжилов чотиб кечиб турмен, гариб маст экандурмен. Тонгласига мундоқ машъал очиб, ўрдугача якжилов келганимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримга келмади. Уйга келганимда хейли истифроғ қилубтурмен».

Мана шу зиёфатдан бир оз ўтиб, Бобуршоҳ Кобулга қайтди. Йўлда у афғонларнинг қақар қавмини ҳам бўйсундирди, Синд дарёсини кесиб ўтгач, Али Масжид йўли орқали юриб, пойтахтга эсон-омон етиб келди. Юриш муваффақиятли якунланди.

Бироқ у нафасини ростлаб олишга улгурмасданок бўйсундирилган вилоятлар бирлашиб, вакил сифатида қолдириб келган ишончли беги Ҳиндубекни у ҳудуддан қувиб чиқаришди. Аввалига Бобуршоҳ уларга қарши ҳеч қандай чора кўрмади. Аммо келаси июль ойида бу барча тартиббузарларга ҳам жазо, ҳам ўрнак бўлиши учун Гирдиз чегарасидаги Абдурахмон афғонлари устига юриш қилди ва йўл-йўлакай бўйсуннишни истамаганларни қаттиқ жазолади.

Худди шу 1519 йилнинг сентябрида Бобуршоҳ ўз эътиборини яна бир бор Юсуфзай афғонларига қаратди. У Ҳайбар довони орқали Али Масжид до-

вонидан ҳам ўтди, Пешовар қалъасини келажакдаги ҳарбий ҳаракатларни амалга оширишда асосий таянч ва таъминот кўрғони бўлишини кўзлаб турган бир пайтда Бадахшонда кўтарилган исён туфайли яна орқага қайтишга мажбур бўлди. Шунинг учун у Кобулга қайтиб, йўл-йўлакай афғонларнинг қайсар Хизраҳайл қабиласини жазолаш учун тўхтаб ўтди. Афтидан бу унинг Ҳиндистонга уюштирган иккинчи сафари эди.

Кейинги икки-уч ой ичида Бобуршоҳ ён-атрофидаги давлатлар билан муносабатларни мустаҳкамлаш, чоғир базмлари уюштириш ва шеърлар битиш билан банд бўлганди. «Бобурнома»да кейинги беш йиллик муддат ичида бўлиб ўтган воқеалар баёни яна узилишдан олдин, муаллифнинг ўша кезлардаги ҳаётидан ҳикоя қиладиган қисқа-қисқа маълумотлар берилган. Улар орасида ҳатто шундайлари ҳам учрайди: *«Озиқ тишларимдан бирининг ярми синиб тушиб кетди; ярмиси қолди; бу ярми бугун овқатланаётганда тушиб қолди»*.

Қалбидаги улкан мақсад ва орзуларини қанчалик яширишга уринмасин, бир иштиёқ унга тинчлик бермас эди. Бобокалони Соҳибқирон Амир Темурнинг Ҳиндистонни забт этиш манзараси доимо кўз олдида гавдаланар ва ана шундай ғолибона юришни яна бир бор такрорлашга интиларди.

Бу борада барча ҳарбий тайёргарликни кўриб, эҳтиёткорлик чораларини қўллаб, Бобуршоҳ навбатдаги юриш учун захира ҳозирлаётган эди. Унинг Иброҳим Лўдий билан жанг қилиши турган гап эди. Аммо у аввал Панжобни қўлга киритмоқчи бўлди, бироқ Дехлини ишғол этмасдан туриб, Панжобни

эгаллашга кўзи етмади. Биринчи навбатда Дехлида ҳукмдорлик қилаётган сулола вакиллари билан ҳаёт-мамот жангига кириб, уларни тубдан қўпориб ташлаш зарур эканини англади.

1520 йили Бобур мирзо Ҳиндистонга учинчи маротаба юриш қилди. У Кобулдан чиқиб, ўз ишончли кишилари бошқараётган Бажур вилояти ҳудуди ора-лаб юриди, тоғлар оша Инд дарёсини кечиб ўтиб, тўғри Бхирага етиб келди. Бу ерда илгари унга бўйсуниб, подшоҳ кетгандан кейин яна ўзбошимчалик қилаётган исёнчиларнинг таъзирини берди, кишлокларда талончилик қилаётган бир неча афғонларни ҳам чегарадан қувғин қилди. Сўнгра Бобур подшоҳнинг сиёсатидан беҳабар бўлган вилоятларда ҳам бўлиб, ниҳоят, Силкотга етиб келди. Шаҳар дарҳол таслим бўлди ва Бобуршоҳ уларга ҳеч қандай озор бермади.

Навбатдаги вилоят Саидпур Бобуршоҳга таслим бўлишни сира хоҳламади. Саидпурга тўғридан-тўғри ҳужум қилишга, қон тўкишга, кўплаб одамларни асирга олишга тўғри келди.

Бобуршоҳнинг Панжоб ҳудудига қанчалик чуқур кириб бориш нияти борлиги бизга маълум эмас, лекин Лахўрни забт этиш режаси бўлган бўлиши мумкин. Аммо режалаштирган ишлари, нима бўлганда ҳам, ҳозирча амалга ошмади. Айни пайтда Қандаҳор ҳокими Шоҳибек Аргун кўккисдан унинг ҳудудига бостириб келаётгани ҳақида хабар келиб қолди.

Қандаҳор унинг кўксида тиканак бўлиб турган бундай вазиятда Бобуршоҳ жангни тўхтатишни маъқул кўрди, чунки Қандаҳор унинг измида бўлмас экан, Ҳиндистон сари юришда бирор муваффақиятга эришиш ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

Бобуршоҳ ўзига хос зийраклик билан кейинги икки йилни арғунлар ҳужумидан ҳимояланиш чораларини кўриш ишига сарфлади. Вазият етилгач, у дарҳол ишни Шоҳибекни майдондан чиқаришдан бошлади ва уни Қандаҳор қалъасига яширинишга мажбур қилди. Шунда Бобуршоҳ қалъа қамали учун янги тайёрланган тўпларни ишга солди. Уч қават девор билан ҳимояланган қалъа имкони борича қаршилиқ кўрсатди. Бобуршоҳ кўрғон ичидагиларнинг юрагига даҳшат солиб турган бир пайтда кўшини ичида вабо касаллиги тарқала бошлади ва қамалдан воз кечиб, Кобулга қайтишга тўғри келди.

Шоҳибек бу қиска имкониятдан Бобуршоҳнинг қўли етмайдиган масофага қочиб кетиш учун фойдаланиб қолди. Қандаҳорнинг оз фурсат ичида Кобул ҳукмдорининг қўлига ўтишини у сезиб турарди. Шу боис у ўзи анчадан буён кўзлаб юрган Синд воҳасини эгаллашни юрагига тутиб қўйди.

1521 йилда Бобуршоҳ яна Қандаҳор худудига кирди ва аҳоли бошига фалокат ёғилиб, кўп зиён етказилди. Ўшанда у Қандаҳорни яна қамал қилиб, кўрғондагиларни қаттиқ сиқувга олди. Бироқ бу сафар ҳам Қандаҳорни забт этиш Бобуршоҳга насиб қилмаган экан у ниятига ета олмай яна ортга қайтишга мажбур бўлди.

Шоҳибек Арғун Эрон ҳукмдори Шоҳ Исмоилни бу ишга аралаштириш учун роса ҳаракат қилади. Бу найранг яхши натижа бериши мумкин эди, чунки бу пайтда Бобуршоҳ билан эронийлар подшоҳи ўртасидаги муносабатларга совуқчилик тушган эди. Аниқроғи, эроний аъёнлардан бири Амир Юсуфнинг ўғли Ғиёсиддин Муҳаммадни Бобурнинг айғокчиси

сифатида ноҳақ айблаб, ҳибсга олишган эди. Аммо Кобул ҳукмдорининг бахтига, Шоҳ Исмоил бунга кўп эътибор бермади. Ҳиротдаги бекларнинг арғунларни қўллаб-қувватлаш керак, деган қайта-қайта ундовларига қарамай, Қандаҳор ҳукмдорига Бобуршоҳ хизматига ўтинг, деган мазмунда хат йўллаш билан кифояланди.

Бобуршоҳ ҳам бунга жавобан Шоҳибек Арғуннинг Шоҳ Исмоилга бош эгиб бориши унинг учун заруратдан бошқа нарса эмаслигини, агар бордию Шоҳибек Бобуршоҳ қўлига тушганда ҳам унга ана шундай муомала қилиниб, уни эронийлар ихтиёрига жўнатилиши аниқ эканини билдириб қўйди. Албатта, Эрон шоҳининг Ҳиротдаги амирларини бу ҳол қониқтирмас, лекин айни пайтда уларнинг ҳам қўлларидан ҳеч нарса келмас эди.

1522 йилнинг охирига бориб, Бобуршоҳ яна Қандаҳорни қамал қилиш режаси билан йўлга отланди. Бироқ жанг бошланишидан олдин, Бобуршоҳ Эрон шоҳининг ўғли шаҳзода Тахмаспнинг аъёнларидан бири бўлган Дурмешхоннинг мактубини олди. Унда ёзилишича, Тахмасп Қандаҳорни забт этишни режалаштираётган бир пайтда Бобуршоҳнинг Қандаҳорни олиш ниятида эканлигини билиб, шаҳзода ўз ниятидан қайтган эмиш ва Бобуршоҳни ҳам бу режадан воз кечишига умид боғлаганини баён қилибди.

Ушбу вазиятни назарда тутиб, Бобуршоҳ ҳам ўз ниятидан қайтди ва яна бошқа қулай имконият келишини кутишга қарор қилди. У чекиниши биланок Шоҳибек Қандаҳор тез орада қўлидан кетишини тушуниб, шаҳарни Мавлоно Абдулбоқига топширди, ўзи эса барча кўч-кўронини йиғиштириб, Синд воҳаси томон йўл олди.

Мавлоно Абдулбоки бўлса, билдирилган ишонч-ни виждонсизларча суиистеъмол қилиб, шаҳарни Бобуршоҳга топшириш учун зудлик билан Кобулга чопар жўнатди. Чопар келиши биланок, Бобуршоҳ яна изига қайтди ва қалъани қабул қилиб, Ҳумоюндан бир неча ойлик кичик бўлган ўғли Комрон мирзо ихтиёрига берди. Бобуршоҳ юборган бу хабарни эронийлар мамнуният билан қабул қилдилар. Бу ғалабадан кўп ўтмай Гармсир вилоятини олганлиги ҳақида ҳам элчи жўнатди.

Қандаҳор томонидан келиши мумкин бўлган хавфдан бутунлай хотиржам бўлгач, Бобуршоҳ ўз эътиборини яна Ҳиндистон томон қаратди. Ҳинд мамлакати айни чоғда ўзаро жангу жадаллар натижасида пароканда бўлган эди. Бизга маълумки, Дехли султонлари ўз ерларини неча йиллардан буён ражпутлардан қийинчилик билан Ҳимоя қилиб келишарди. Иброҳим Лўдийнинг такаббурлиги унинг салтанатини ушлаб турган афғон мулкдорларини жонларидан тўйдириб, исён кўтариш даражасига етказган эди.

Панжоб ҳокими Давлатхоннинг қудратидан чўчиб Иброҳим Лўдий уни Дехлига чақиртирди. Агар Дехлига борса, ҳаёти хавф остида қолишидан гумонсирарган Давлатхон султоннинг чақириғига жавобан ўғли Диловархонни жўнатди. Иброҳим Лўдий ҳаддидан ошиб кетган эди. У ота билан ўғилга ўлим билан таҳдид қилади. Бундай муомаладан хабар топган Давлатхон Иброҳим Лўдий билан иттифоқ тузишдан воз кечди ва ўғлини Кобулга, Бобуршоҳ хузурига жўнатиб, унинг Дехли султониға қарши юришида ўз ёрдамини таклиф қилди. Бу режадан Давлатхоннинг айнан нима кутаётгани кейинроқ маълум бўлди. У бирон сиёсий

хукмдорнинг назоратисиз Панжобни эркин ҳолда ўз хоҳишича бошқармоқчи эди. Бу режани у албатта бошқа турли баҳоналар билан яширишга ҳаракат қиларди. Афтидан, Иброҳим Лўдийни тахтидан ағдариб, унинг ўрнига амакиси Оламхонни ўтказиш режа-лаштирилган эди.

Бобуршоҳ бу таклифни Ҳиндистон сиёсатига ара-лашиш учун яхши имконият деб билди ва 1524 йили Иброҳим Лўдийга қарши курашда Оламхонни қўллаб-қувватлаш ниятини очиқ намоён этган ҳолда тўртинчи маротаба юришга отланди.

Ҳайбар довонидан ошиб ўтгач, Гаккарлар мул-ки худуди оралаб юрди ва бу жангари урушқоқ қабилаларнинг таъзирини берди. Желум ва Ченоб дарёларини кечиб ўтгач, у Лоҳур томон анчагина ма-софа йўл босди. Шунда Бобуршоҳ кўрдик, шу яқин атрофда Иброҳим Лўдий кўшини Баҳорхон Лўдий, Муборақхон Лўдий ва яна бошқа бир неча афгон амирлари бошчилигида уни кутаётган экан. Шунинг-дек, иттифокдоши Давлатхон эса Лоҳурдан қувилиб, белужлар орасидан паноҳ топгани ҳам маълум бўлди. Бобуршоҳ зудлик билан ҳужум уюштириб, Дехли султонининг кўшинини ҳар тарафга сочиб юборди. Бир нечталари Лоҳурга қочиб кетдилар, шаҳар эса Бобуршоҳ ихтиёрига ўтди... Тўрт кунлик ҳордиқдан сўнг Кобул кўшини жанубга, Диболпур томон йўл олди ва бир зарба билан шаҳар қалъаси қўлга киритилди.

Диболпурда Бобуршоҳга Давлатхон ва унинг ўғил-лари кўшилишди. Давлатхон Бобуршоҳ Лоҳурни ўз кўлида сақлаб колганидан ниҳоятда ранжиган эди. Унинг Кобул подшоҳига бўлган садоқати ва у билан

тузган иттифоқдан кутган манфаати бор эди. Давлатхон Бобуршоҳдан курул сифатида фойдаланаман, деб тахмин қилган бўлса керак. Афтидан, у ўзи мустақил бошқаришни орзу қилган Панжоб волийлиги ҳам Бобуршоҳ эгаллик қилишга интилаётган Ҳиндистоннинг бир қисми эканлигини унутган кўринади.

Бобур мирзо бу афгон амалдорини ўзига бўйсундириб, унга Лоҳур ўрнига Жаллондор ва Султонпурни инъом этди. Шунда Давлатхон Бобуршоҳга сурбетларча қўшинни бўлиб олишни, бир қисмини Мўлтонга жўнатиб, бошқа бир қисмини ўзи билан олиб қолишни таклиф қилди. Аммо отасининг хиёнатини маъқулламаган Диловархон Давлатхон билан укаси Ғозихонни ҳибсга олинганлиги учун Бобуршоҳни эҳтиёт бўлиб туришга чақириб огоҳлантирди. Орадан қисқа вақт ўтгач, улар озод этилди ва қочиб кетишди. Уларга инъом этилган ерлар Диловархонга берилди.

Янада илгарилаш учун тўла таъминотга эга бўлиш кераклигини тушунган Бобуршоҳ Лоҳурга келди, ундан Кобулга қайтди. Диболпур ишончли Бобо Қашқа назорати остида унга талабгор Оламхонга топширилди. Улкан кўрғон бўлган Лоҳур анчагина қўшин билан Мир Абдулазизга, Сиалкот эса Хисрав Кўкалдошга берилди.

Бобуршоҳ кетиши билан Давлатхон яна пайдо бўлди. Катта қўшин тўплаб, ўғли Диловарни ҳибсга олди ва Султонпурни эгаллади. Сўнгра Диболпур томон юриб, Оламхонни у ердан кувиб чиқарди.

Давлатхон биринчи зарбага Сиалкотга киришдан олдин дуч келди. Бобуршоҳ Лоҳурда қолдирган 5000 кишилиқ лашкар уни мағлуб этди. Аммо кўп ўтмай Давлатхон яна муваффақият қозонди. Уни из-

мига бўйсундириш учун Иброҳим Лўдий лашкар жўнатди. Бирок Давлатхон бу қўшинни бир зарб билан тумтарақай қилди: унинг бир қисми жангда енгилди, бир қисми эса жанг қилмасданок қочиб қолди.

Бу орада Оламхон Кобулга келиб, Бобуршоҳни ўз омадсизликларидан огоҳ этди. Бобуршоҳ Лоҳур ва мамлакат шаркидаги барча ҳудудлар ўзи томонидан бошқарилиши шарти билан Оламхонни Дехли тахтига ўтказишга ваъда берди. Оламхон Бобуршоҳнинг буйруқларини Лоҳурдаги саркардаларга етказиш учун Ҳиндистонга жўнатилди. Бобуршоҳ ўзи бу ерни тарк эта олмас эди. Чунки у Балхга бориши зарур эди. У ердаги шайбонийлар қалъани қамал қилишган эди.

Ҳиндистонга боргач, Оламхон аклини йўқотиб қўйди. Давлатхон унга катта ваъдалар бериб, ўзи томонга усталик билан оғдириб олди. Натижада Оламхон Бобуршоҳ билан ўрталаридаги иттифокни бузиб, Бобуршоҳ жангчиларининг эътирозларидан ҳам қутулиб, Панжобни Давлатхонга топширди. Сўнгра янги иттифокдоши билан бирга Дехли томон юриш бошлади. Аммо Иброҳим ўз шижоати ва жасурлиги билан душмандан сон жиҳатдан оз бўлишига қарамасдан уларни енгди. Оламхон қўшини енгилди, ўзи саросимада қолди.

Бобур мирзо Балхдаги ишларини бартараф қилиб, Ҳиндистон томон бешинчи ва энг сўнги юришга отланди. Кейинги бобда Ҳиндистонда буюк бобурийлар салтанатига асос солиниши ва унинг тафсилотлари ҳақида мулоҳаза юритамиз.

ҲИНДИСТОННИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Бобуршоҳ Балхдан шайбонийларни қувиб чиқаргач, узини ташвишга солиб турган масалалардан холи бўлиб, энди бутун эътиборини Ҳиндистонга қаратди. Қундуз ва Қандаҳор мудофааси учун қўшиннинг бир қисми жўнатилгани боис, асосий қўшини ҳозирги туришда етарли қудратга эга эмас эди.

Табиатан ўз қарорини ижро этишда иккиланмайдиган шахс бўлгани учун подшоҳ ҳижрий 932 йилнинг сафар ойининг биринчи куни (милодий 1525 йилда) Ҳиндистонни забт этиш ниятида йўлга отланди. Орадан икки ҳафта ўтгач, Ҳумоюн мирзо орқадан етиб келди ва унга сусткашлиги учун қаттиқ танбех берилди. Ниҳоят, барча кучлар бирлаштирилиб, тоғлар оша узок ҳарбий юришга жўнадилар.

Бироқ кейинги кунларда бўлиб ўтган воқеалар туфайли Бобуршоҳ ўз режаларини бир оз ўзгартиришга мажбур бўлди. Дехли султонини бўйсундирмай туриб унинг дастлаб Панжобни эгаллаш нияти амалга ошиши мушкулдай туюларди. Шу боис у аввал Дехли тахтидан Султон Иброҳимни кўтариб ташлаб ўрнига Оламхонни ўтказишни мўлжаллаганди. Шу тариқа у бир ўк билан икки куённи уриши мумкиндай туюларди. Шундай қилинганида Панжоб ўз-ўзидан Бобуршоҳ измига ўтиб, Дехли тахтига ўтказилган кекса ҳукмдорни бошқариш унчалик қийин бўлмаслиги мумкин эди.

Бироқ Давлатхоннинг найранглари ва Оламхоннинг тутуриксизлиги бутун вазиятни ўзгартириб юборди.

Энди аслзодаларгагина мансуб бўлиши мумкин бўлган тахтга Лўдийларнинг даъво қилишига мутлақо асос йўқ эди. Бобуршоҳ барча келгиндиларга қарши курашга енг шимариши лозим эди, чунки Панжоб унинг бобоме-рос мулки эди. Панжобда ўз ҳукмини ўрнатгач, Деҳли ўз-ўзидан подшоҳ тасарруфига ўтишга мойил бўлиши турган гап эди. Сиёсий вазият эса олдинда жиддий ва қаттиқ тайёргарликни талаб қиладиган жанг бўлишини тақозо этиб турарди. Бобуршоҳнинг эса бутун вужуди ана шундай жанглarda тобланган эди.

Тог довларидан энди ошиб ўтишган ҳам эдики, подшоҳни безгак тутди ва тинимсиз йўтал қон аралаш тупуришга мажбур қиларди. Бу давр жуда бемаврид келган эди. Бобуршоҳ бу ҳолни ўз қилмишларининг қайсидир бир қисми, яъни ичкиликка ружу қўйгани Худоба хуш келмаганлигида, деб тушунди ва май ичишдан буткул воз кечишга қарор қилди. Бироқ у ҳали ўз аҳдини охирига етказмай туриб, уни таъқиб қилаётган ичбуруғ хуружи барҳам топди. Хайриятки, ишлар юришиб кетди. Чунки унинг олдида ўта жиддий масала, яъни Деҳли тахтини эгаллаш вазифаси турган эди ва юмушни ижобатига етказиш учун у бутун вужуди ва ақл-заковати билан фаол ишга киришиши лозим эди.

Улар Кобул дарёси қирғоғига етиб келганларида Давлатхон ва Ғозихонлар ўз кучларини бирлаштириб, 20–30 минг кишилик қўшин билан Лоҳур томонга шиддат билан кетаётганлиги ҳақида хабар келди. Ҳозирги нозик вазиятда зудлик билан уларни тўхтатиш ва шаштидан қайтариш зарур. Шу боис подшоҳ дарҳол чопар юбориб, шаҳардаги ўзига қарашли амир ва бекларни ўзининг яқин орада етиб

бориши ҳақида огоҳлантирди ва уларни жангга шай бўлиб туришга, бироқ ўзи етиб бормагунча ҳеч қандай тадбир қўлламасликка чорлаб фармон берди. Ўзи қўшин билан шитоб йўлга отланди. Улар Синд дарёсини кечиб ўтишдан олдин бундай жиддий вазиятда подшоҳ қўл остидаги аскарлар миқдорини аниқлаб олмоқчи бўлиб саноқ ўтказди. Буни қарангки, у Ҳиндистонни забт этмоқчи бўлган қўшин сони яхши ва ёмон, катта ва кичик, жангчи ва жанг орқасида хизмат қиладиганлар жаъми бўлиб ўн икки минг киши экан. Шунга қарамай, Бобуршоҳ хавф остида қолган беқларини кутқариш учун ҳеч қандай хатарни назар-писанд қилмай шиддат билан олға интилди.

Улар Желум дарёсини кечиб ўтганларида яна янги миш-мишлар етиб келди. Унга кўра Давлатхон Султон Иброҳимдан қутулиш учун қурол сифатида фойдаланмоқчи бўлган Бобуршоҳдан юз ўгириб, белига иккита қилични боғлаб ҳаёт-мамот жангига отланган эмиш. Бироқ Бобуршоҳнинг қўшини яқинлашиб келаётганидан хабар топгач, унда ўша айтилган шижоатдан ном-нишон қолмади ва унда қўл остидагиларни бошқариш учун мадор ҳам топилмади. Кобул шоҳи эндигина Биас кечувидан ўтган ҳам эдики, отаси ва акаси билан муроса қила олмай, икки марта улардан юз ўгириб, подшоҳ хизматига келган Диловархон келиб Бобуршоҳга қўшилди. Шундагина рақиб кучларининг аҳволи ҳақида аниқ маълумотлар олинди ва Бобуршоҳ қўл остидагиларга янада илдамроқ ҳаракат қилишга фармон берди. Маълум бўлишича, рақибининг шиддат билан келаётганидан хабар топган Давлатхоннинг қўшини душман билан юзлашиш ўрнига ҳар томонга тумтарақай сочилиб

кетибди. Унинг эса содик кишилари билан ноилож таслим бўлишдан бошқа чораси қолмади. Бу ҳол куйидагича тасвирланади:

«Давлатхон менинг ҳузуримга одам юбориб, Ғозихоннинг қир оша қочиб кетгани, агар бордию мен унинг гуноҳидан ўтиб омон қолдирсам, у менга қул сифатида хизмат қилиши ва Ғозихон яширинган жойга олиб боришини маълум қилди. Шунга кўра мен Хожжа Мир Миронни унинг қасами қанчалик тўғри эканини аниқлаш ва ўзини ҳузуримга олиб келишини тайинлаб жўнатдим. Ўғли Алихон унга ҳамроҳ бўлиб борди. Бу қари эшакнинг тентаклиги ва дағаллигини фош қилиш мақсадида мен Хожжага, Давлатхон мен билан жанг қилиш учун белига боғлаган икки қиличини бўйнига осиб келиши лозимлигини тайинладим. Бу шармандаликни бўйнига олмаслик мақсадида Давлатхон турли найрангларни ишга солдию, лекин охирида мен айтгандек, белидаги икки қилични бўйнига осганча ҳузуримга олиб келдилар. Мен ўша икки қиличларни унинг бўйнидан олишларни буюрдим.

Таслим бўлганини билдириши учун ҳузуримга кирганда у менга таъзим қилишдан бош тортди. Мен унинг оёқларини букиб, таъзим қилишга мажбур қилишларини буюрдим. Ўшандан кейингина мен уни рўпарамга ўтқазиб, менинг гапларимни биттама-битта таржима қилиб, унга уқтиришлари учун Ҳиндистон тилини тушунадиган одам чақиртирдим.

Мен сизни отам дедим, сиз сазовор бўлмаган ҳурмат–эҳтиром кўрсатдим. Сизни ва ўғилларингизни белужларнинг таҳқирлаши ва ҳақоратларидан ҳимоя қилдим. Сизнинг қавмингиз, оила аъзоларингиз, аҳлу аёлингизни Иброҳимнинг зулмидан ҳимоя қилдим.

Отангиз Тоторхон измидаги йилига уч курор даромад берадиган ҳудудни сизнинг ихтиёрингизга бердим. Мен сизга нима ёмонлик қилдимки, сиз белингизга иккита қилич осиб мен билан жанг қилишга аҳд қилдингиз? Бунинг устига, менинг мулким бўлган ҳудудга ҳужум қилиб, у ерларни талон-тароҷ қилиб халқига озор етказасиз?

У нималарнидир талмовсираб гапирди, ҳақиқат олдида нима дейишини билмай ақлдан озган киши қиёфасидаги бу ножинсдан нима ҳам кутиши мумкин эди. Унга ўз қавми билан яшашга ва оиласига тегишли бўлган мол-мулкани унинг ихтиёрида қолдириб, қолган мулкани мусодара этишга ва Хожса Мир Миронга тегишли ҳудудга яқин жойда истиқомат қилишга рухсат берилди».

Шундай қилиб, Бобуршоҳнинг Панжобдаги рақибларини бўйсундириш иши якунига еткандай бўлди. Лекин майда хонликлардан иборат бўлган, халки бесаранжом ва бошбошдоклик ҳукм сураётган Ҳиндистондек мамлакатни бўйсундириш ташвиши олдида бу ишлар ёш боланинг ўйинидай бир гап эди.

Бобуршоҳ Ҳиндистон тахтини забт этиш йўлида қандай қийинчиликлар турганини тасаввур қила олганми-йўқми бизга номаълум, лекин ҳозирги вазиятда кескин, аниқ ва узокни кўзлаб қилинадиган ҳаракатлар даври келгани аниқ эди. «*Оёқларимни ишонч узангисига маҳкам қўйиб, Яратганнинг саховатига умид боғлаб, афгон султони Баҳлул Лўдийнинг невараси, Султон Искандарнинг ўғли Иброҳим Лўдий измидаги Деҳли шаҳри ва Ҳиндистон подшоҳлиги устига юриш бошладим*», деб ёзади бу ҳақда Бобуршоҳ.

Кўзланган мақсад сари илдам борар экан, Бобуршоҳ ўзининг кўзлаган мақсадларига эришиш йўлида ёлғиз эмаслигини, атрофида унга хайрихоҳ бўлган кишилар анчагина эканига ишонч ҳосил қила борди. Сарой аёнларидан Оройишхон ва Мулла Муҳаммад Мазҳаб хат йўллаб, ўз хайрихоҳлигини билдирдилар. Бунинг устига, Оламхон ҳам собиқ иттифокдошига ўз садоқатини изҳор қилди. Тахминан шу пайтда ражпутлар сардори Санграм Сингхдан ҳам хабар келиб, унда Султон Иброҳимга қарши биргаликда хужум қилиш ҳақида таклиф билдирилган бўлиши керак. Лекин подшоҳ бундай хушомаднамо таклифларга унчалик ихлос қилмас, ўз куч-қудратига таянар эди. Санграм Сингхдан келган таклифга Бобуршоҳ қандай жавоб бергани бизга қоронғи. Лекин ҳал қилувчи жангда ўзини чеккага тортиб, ҳеч қандай ёрдам кўрсатмаганлиги учун Бобуршоҳ уни хоинликда айблашига қараганда, унинг дастлабки таклифига подшоҳ ижобий жавоб берган бўлиши керак.

Подшоҳ шуни ҳам назарда тутган бўлиши керакки, бордию Дехли салтанатига бирор фалокат юз берадиган бўлса, ражпутлар ҳамжамият ҳокимиятни қўлга олиш учун интилиши ва Бобуршоҳнинг Ҳиндистонни эгаллаш режаларини барбод қилиши турган гап эди.

Вазият борган сари таранглашиб бораётган эди. Султон Иброҳим юз минг кишилиқ кўшин билан бостириб келаётган ғанимларга қарши отланган эди. Ҳамидхон бошчилигидаги бир гуруҳ ҳамда Довудхон ва Ҳайитхон бошчилигидаги икки илғор гуруҳлар Бобуршоҳнинг кичикроқ гуруҳига хужум қилди. 26 февраль куни уларнинг бирига Ҳумоюн қўл остидаги ўнг қанот кўшини қаршилиқ кўрсатиб, яхшигина

Ўлжа – юзта асир ва саккизта фил билан қайтиб келдилар. Бобуршоҳ армиясининг ҳажман кичиклиги эътиборга олинса, бу натижа ёмон эмас эди. Иккинчи гуруҳ эса 2 апрель куни хужумга жўнатилиб, улар рақиб қўшинини Султон Иброҳимнинг қароргоҳи деворларигача қувиб бордилар. Бу пайтда Бобуршоҳ Жамна дарёси қиргоқларига етиб келиб, Сирсава қишлоғи рўпарасида турар эди.

Афғонларнинг асосий кучлари билан юзлашишдан аввал вазиятни чуқур таҳлил қилиб олиш ва бир қарорга келиш учун у шу ерга қароргоҳ қуриб жойлашди. Бобуршоҳнинг асосий қўшини етиб келгач, маълум бўлдики, жанг олиб бориладиган майдонни қоплаш учун унинг қўшини камлик қилади. Чунки Панжобдан чиққан пайтда ҳаракатдаги 8000 кишилик армиянинг анчагина қисми қўшин таркибида алоқа ўрнатиш ва бошқа хил урушга тайёргарлик ишларига жалб қилинган эди. Вазиятни тўғри баҳолаш ва зарур чоралар кўриш муҳим аҳамиятга эга. Агар Бобуршоҳ рақиб устидан ғолиб келишни истайдиган бўлса, у яхши тайёргарлик кўрган сарбозлар билан тўпчилар ҳаракатини биргаликда қўшиб олиб бориши лозим эди. Қудратли рақиб қўшини билан юзлашадиган пайтда Устод Али ва Мустафонинг қиладиган ишлари кўпайгандан кўпайиб, бирмунча шошиб ҳам қолдилар. Пиёда аскарлар ва сарбозлар ҳаракати учун йўл очиб беришда тўпчилар ва милтиқчиларнинг ҳаракати хал қилувчи аҳамият касб этарди. Устод Али ва Мустафо қўл остидаги тўпчилар ва милтиқчиларнинг кескин ҳаракати билангина қудратли рақиб қўшинига бас келиш мумкин эди. Жанг масаласига бағишланган кенгашда ана шу масалалар муҳокама қилиниб, барча зарур чора-гадбирлар кўрилди.

Султон Иброҳим қароргоҳининг атрофи яхшилаб кўздан кечирилди. Муваффақиятга эришиш учун мавжуд вазиятдан ҳам фойдаланиш мумкиндек кўринди. Иброҳимнинг кучлари Деҳлига борадиган йўл бўйида, ўша пайтда анчагина қалин аҳоли яшайдиган Понипат деб аталган каттагина қишлоқ ёнида жойлашган эди. Йўл қишлоқнинг шимол томонидан ўтар, шаҳар атрофи эса очиқ текисликдан иборат бўлиб, деярли дарахт йўқ эди. Бу ер отлик сарбозларнинг жанговар ҳаракатлари учун қулай жой эди. Бир-икки кескин ҳаракат билан қишлоққа яқин келиб олиш ва жанговар вазиятга кириш мумкин эди. Бунда қишлоқдаги уйлар ва бошқа қурилмаларнинг деворлари Бобуршоҳ кўшинининг ўнг қанотини душман ўқларидан ҳимоя қилиши мумкин эди. Чап қанотни эса кесилган дарахтларнинг шох-шаббалари билан ҳимоя қилиш мумкин эди. Қуюндек бостириб келаётган рақибнинг кўп сонли кўшинига қарши юзма-юз тура оладиган ва уларга қарши дадил ҳаракат қилиб, уларни даҳшатга соладиган ва асосий кўшинни ишончли ҳимоя қила оладиган асосий восита тўпчилар ва милтиқчилар эди. Бобуршоҳ ана шуларга таяниб иш кўрарди.

1514 йилда Шоҳ Исмоил билан турк султони Салим Қайсар ўртасида Ғалдиронда бўлиб ўтган жанг да кўрганларини эслаб, Бобуршоҳ ундан ўртак олди ва кучсизроқ орқа қанотга бир нечта араваларни бириктирди. Мамлакатнинг у ер-бу ерини яхшилаб қидиртириб, шунингдек, ўзининг юклари ортилган аравалар қарвонини ҳам жамлаб, ҳаммаси бўлиб етти юзта арава тўпланди. Усмонли турклар тактикасида фойдаланилганидек, араваларни сигир терисидан ишланган қайишлар билан бир-бирига маҳкам боғладилар (турк-

лар араваларни темир сим билан боғлаган эдилар). араваларнинг катта-кичиклигига қараб, улар устига тупроқ тўлдирилган қоплар қўйилди ва зарур жойларга тақсимланди. Бу нарса милтиқчи ва тўпчиларни химоя қилиш учун махсус химоя қобиғи бўлиб хизмат қилиши ва уларнинг қаторини Устод Али ва Мустафолар бошқариб бориши кўзда тутилган эди.

Барча нарсалар тайёр бўлгач, 1526 йилнинг 12 апрелида Бобуршоҳ қўшини билан Понипат қишлоғи яқинига келиб, унинг ўнг қанотига жойлашди. Жанг майдонининг чап қанотига эса чуқур хандақлар қаздириб, душман сезмаслиги учун уларнинг устига шох-шаббалар ташлаттирди. Иккала қанот мустаҳкамлангач, энди у марказий қисмни мустаҳкамлашга киришди. Аравалар қатори бир-биридан бир камон ўқи отими масофасида ажралиб турарди. Бу очик жойни 500–600 отлик сарбозлар тўлдиришди. Шу тариқа жангчиларнинг жойлашуви мукамал тус олган эди.

Шуни эслатиб ўтиш жоизки, Понипат жангининг ташкил этилиши, жанговар ҳаракатлар ва жанг натижаси ўлароқ олинган ҳосил моҳиятини ҳали ҳеч ким диққат билан ўрганиб чиққан эмас. Кўп сайёҳлар Бобуршоҳнинг бу ҳарбий тактикаси моҳиятини жангда қай тарзда ижобий натижаларга эришилганини тасаввур ҳам қила олмайдилар. Бу ерга жойлаштирилган аравалардан иборат тизмани ёриб киришнинг сира иложи йўқ эди. Кейинча бу тизмани «ўзи юрар химоя қалъаси» деб аташ одат тусига кириб қолди. Бу қалъа ортидан келаётган аскарларни душман ўқидан асраб қолар эди. Бу қалъани химоя воситаси деб эмас, балки ҳужум воситаси деб аташ мумкин, чунки у жанг

майдонидаги душманнинг қочиш йўлини тўсиб турар, уларни ўнг ва сўл қанот ҳужумчиларининг ўкига тутиб берар эди.

Бобур мирзо эгаллаб турган ҳарбий вазият катта кучга эга, деб айтса бўларди. Унинг қўшини душман устига шунчалик қудрат билан даҳшат солардики, унинг важоҳатидан қаловланиб қолган рақиб аскарлари ўз султонлари Иброҳим Лўдийга бу ҳимоя воситасини ҳеч қандай йўл билан ёриб кириш мумкин эмаслигини айтиб ғудранишарди.

Бобуршоҳнинг назарида афғонлар султонининг шижоатини шайбонийлар билан таққослаб бўлмасди. Иброҳим Лўдий нисбатан ёш, тажрибасиз ва уқувсиз эди. Бу жангга у ҳеч бир режасиз, пала-партиш тайёргарлик кўрган, бунинг устига, бирданига барча кучини майдонга ташлаган эди. Жанг натижалари кўрсатиб турганидек, Бобуршоҳ бўлса, ўз хатти-ҳаракатларини, кўйингки, ҳар бир қадамини пухта ўйлаб, аниқ режалаштирган эди.

Иброҳим Лўдийда шахсий жасоратдан бошқа лашкарбошидан талаб қилинадиган кўплаб хусусиятлар етишмаслиги мазкур жангда Бобуршоҳнинг муваффақиятини таъминлаган омиллардан бири бўлди. Ваҳоланки, афғон қўшинининг сони бобурийлар лашқаридан сон жиҳатидан анчагина юкори эди. Бобуршоҳнинг ҳисоблашича, Лўдий армиясида 100000 дан ортиқ аскар бор эди. Лашкар ортидан унинг таъминоти билан шуғулланувчи ёрдамчи кучларни, яъни жанг иштирокчилари ва жангчиларнинг эҳтиёжи учун хизмат қиладиганларни ҳам ҳисобга олинадиган бўлса, бу жуда катта миқдорни ташкил қилади. Чауза дарёси бўйидаги жангда иштирок этганларни Ҳайдар мир-

зо ҳисобга олиб, Иброҳимнинг қўшини 40000дан кам бўлмаганини таъкидлайди. Бобуршоҳ, агар хазинасидаги бор бойлигини аскар ёллашга сарфлаганида ҳам, аскарлар сонини 20000 га етказиши мумкинлигини эслатиб ўтади. Бирок хазинани тўлдириш учун солиқлар ҳажмини кескин ошириш лозим бўлар эди. Бу чора эса, Иброҳим Лўдий мисолида кўрилганидек, ҳукмдорнинг солиқ тўловчилар нафратига дучор бўлиши, жанг оқибати эса ҳалокатли бўлишига олиб келиши муқаррар эди. Бизнингча, Бобуршоҳнинг жангда фаол иштирок этган кишилари 8000 дан ортиқ бўлиши мумкин эмас, эҳтимол, ундан ҳам кам бўлиши мумкин. Рақиблар қўшинининг сони нисбатан афғонлар фойдасига тахминан 1:5 бўлгани аниқ. Бунинг устига, афғонларда душман устига даҳшат солиб, жангнинг якунини улар фойдасига ҳал қилиши кутилган 1000 та жангчи фил ҳам бор эди. Лекин уларнинг умиди пучга чиқди: Бобуршоҳ қўшини таркибидаги тўпларнинг гумбурлашидан даҳшатга тушган жангчи филлар ҳар томонга тумтарақай қочиб, ён-веридаги аскарларни топтаб ташладилар.

Шу тарзда 12 апрелдан 19 апрелгача рақиблар ўзаро юзлашиб туравердилар. Афғонлар қўшини томонидан ҳужум ҳаракати сезилмас эди. Бобуршоҳ қўшинидаги кичик-кичик сарбозлар гуруҳи кўкқисдан рақиб қароргоҳига ҳужум уюштириб, камондан ўк ёмғирини ёғдирар ва қарши ҳужумни қутмасдан, тезда панага чекинара эди. Афғонлар эса бу ҳужумларга суст жавоб қайтаришдан нари ўтмасди.

Ҳарқалай, 19 апрель куни Бобуршоҳ таваккал қилиб умумий ҳужумни бошлади. Чунки шунча тайёргарлик билан ҳосил қилинган мукаммал қўшинни бун-

дан ортиқ ҳаракатсиз сақлаб туришдан наф йўқ эди. Ҳарбий юришга отланган улкан қўшиннинг тақдирини жангда эришилажак ғалаба ҳал қилиши аниқ эди. Бу борада йўл қўйилган сусткашлик ва журъатсиз ташланган қадам талафотга олиб келиши муқаррар. Омонлик фақат ва фақат ғалабададир.

Шундай қилиб, 19 апрель куни кечкурун жангларда синалган ва аввалги юришлардан кейин Ҳиндистонда қолдирилган беклардан Ҳиндубек, Абдулазиз, Муҳаммадали жанг-жанг ва Хусравларнинг маслаҳатлари билан тунда душман кутмаган пайтда хужум уюштиришга келишилди. Маҳди Хўжа Муҳаммад Султон мирзо, Султон Жўнаид Барлос ва бошқалар раҳбарлигида тўрт-беш минг кишилик қўшин хужумга отланди. Бобуршоҳ ва шаҳзода Хумоюн мирзо ўз қўшинлари билан уларнинг ортида тайёр туришди. Бордию, хужум муваффақиятли чиқса, тўла ғалабани таъминлаш учун ёхуд хужум муваффақиятсизлик билан тугаса, чекиниш жараёнида уларга ёрдам кўрсатиш мўлжалланган эди.

Бироқ ёлланган қўшиннинг лоқайдлиги туфайли тўсатдан уюштирилган хужум қутилган натижани бермади. Тунда навқарлар йўлидан адашиб, сардорлар эса аниқ ҳаракат қила олмадилар. Тонг ёришганда эса душман қароргоҳининг яқин келиб қолгани ва унга ҳеч қандай шикаст етказмаган ҳолда катта хавф билан юзлашиб турганликлари аён бўлди.

Бобуршоҳ лашкарининг яқин келиб қолганини кўрган Султон Иброҳим душман хужум қилишидан олдин ўз қўшинини дарҳол оёққа тургизди ва жангта шайлантирди.

Бу орада Бобуршоҳ жўнатган нисбатан оз сонли сарбозлар гуруҳи қутулиб қолди ва бу хавfli вазиятдан чиқиб, ўз ҳукмдорларига келиб қўшилишди. Бобуршоҳнинг елкасидан гўёки тоғ ағдарилди, чунки унинг режалари бутунлай издан чиқиши мумкин эди. У Ҳумоюннинг қўшинини чекинаётганларга мадад сифатида юбориб, энди асосий қўшинни ўзи бошқарган ҳолда чекинаётганларни қўллаш учун отланиб турганда аскарлар қайтиб келди ва ҳамма тинчланди.

20 апрель куни тунда қўшинга ҳужум қилинди, деб ёлғондан ваҳима кўтарилди, бу ҳол бобурийлар лашкарининг чарчаган асабларини таранг қилганди. Улар бир оз қарахт бўлиб туришди. Ва ниҳоят тартиб ўрнатилди ва қўшин анчадан буён муҳтож бўлган ширин уйқуга кетди.

21 апрелнинг тонгида бевақт қилинган ҳаракат натижасида юзага келган вазият бир оз тинчигандай бўлди. Бобуршоҳга, афғонлар ҳаракатсиз ётган жойидан қўзғолиб жанг майдониغا яқинлашаётгани ҳақида хабар келди. Бобуршоҳ лашкари зудлик билан қурол-аслаҳаларни олиб, отларига минишди. Аста оқариб келаётган уфқдан афғонлар шарпаси кўринганда, улар ўз жойларида тайёр туришарди.

Бобуршоҳ қўшини анъанавий тарзда ўз жойларини эгаллади. Жанг майдонида бундай тартиб билан жойлашиш Амир Темурдан мерос қолган деб ҳисобланса-да, бу услуб қадимги хитойларнинг ҳарбий анъаналарига бориб тақалади. Милоддан аввалги VI асрда хитойда яратилган «Сун Цзу» асарининг муаллифи ўнг қанот, марказ, чап қанот ҳамда илғор гуруҳлари ҳақида маълумот беради.

Лашкарни бу тарзда тақсимлаб жойлаштириш шунчалик муҳим эдики, Амир Темур юришларида эришган муваффақиятлар, авваламбор, ана шундай ҳарбий тактиканинг маҳсули бўлган эди.

Бобуршоҳ кўшинида ўнгдан чап қанотга томон етакчи бекларнинг жойлашиши куйидаги тарзда тақсимланди: ўнг қанотнинг энг олдинги қисмида (яъни, тўлғама учун мўлжалланган қисм)да Вали Хазиначи, Малик Қосим ва Бобо Кашқалар мўғуллар қисмига раҳбар этиб тайинланди. Понипат кишлоғидаги уйлар уларни ҳимоя қилиб турарди. Ундан кейин асосий ўнг қанот қисмида Ҳумоюн кўмондонлигидаги қисм жойлаштирилди. Унга мадад сифатида Хўжа Калон, Султон Муҳаммад Дўлдой, Ҳиндубек, Али хазиначи ва Пир Қули Сейистоний каби ишончли беклар бириктирилди.

Чап томондаги кейинги ўрин марказида Чин Темур Султон, Султон Салим мирзо, Муҳаммад Кўкалдош, Шох Мансур Барлос, Юнус Али, Дарвеш Муҳаммад Сарбон, Абдулла Китобдорлар жойлаштирилди.

Чап қанотнинг марказий қисмига ишончли беклардан Халифа, Хўжа Мир Мирон, Аҳмад Парвоначи, Турдибек, Қўчбек, Муҳиб Али Қўрчи ва Мирзобек Гархонлар тайинланди. Уларнинг ўнг томониغا чап қанотнинг асосий жангчилари жойлаштирилди ва уларга Муҳаммад Султон мирзо, Маҳди Хўжа, Одил Султон, Шох Мир Хусайн, Султон Жўнаид Барлос, Қутлуқ Қадам, Жонибек, Муҳаммад бахши, Шох Хусайн Барги, Мўғул Ганжилар раҳбар этиб тайинланди.

Чап қанотнинг чоҳлар қазилиб устига шох-шаббалар ташлаб душман учун қопқон кўйилган (тўлғама

учун мўлжалланган) энг чекка қисмига Қора Кўзи, Абул Муҳаммад мирзо боз, Шайх Али, Шайх Жамол Борин, Маҳди ва Тангрикули Мўғуллар тайинланди. Энди илғор, захира ва энг муҳими тўпчилар гуруҳи қолди: илғор гуруҳини Хусрав Кўкалдош билан Муҳаммад Али жанг-жанг бошқарадиган бўлди. Али жанг-жанг бир кун аввал бўлиб ўтган муваффақиятсиз тўқнашувда бир оёғи рақиб камони ўқидан жиддий жароҳат олган бўлса-да, унинг обрў-мартабаси кўшинда айнан ана шундай масъулиятли жойда бўлишни тақозо этарди.

Захирадаги кўшинга моҳир чавандоз Абдулазиз тайинланди. Жанг майдонига бошдан-оёқ бир чизик бўйлаб бир-бирига маҳкам боғланган аравалар, улар устига тупроқ тўлдирилган қоплар ва уларнинг ораларига тўпчи ва милтиқчилар жойлаштирилди.

Марказий кўшиннинг ўнг томонига тўпчилари билан Устод Али жойлаштирилди. Милтиқчиларга раҳбар этиб тайинланган Мустафо эса марказий кўшиннинг чап томонидан жой олди.

Бобуршоҳ эса марказий қисм таркибидан, жанг майдони ва унинг бориши жараёни аниқ кўзга кўриниб турадиган ва зарур бўлса, муҳтож қисмларга кўшимча куч жўнатиб турадиган жойдан ўрин олди. У рақибига биринчи бўлиб жанг бошлаш ташаббусини бериш ниятида эмас эди ва ҳар иккала қанотдаги амир ва бекларга душман қўл етадиган масофага яқинлашиши биланоқ дарҳол хужум бошлаш зарурлигини қаттиқ тайинлаган эди.

Афғонлар кўшинининг юришига қараганда, улар бобурийлар лашкарининг ўнг қанотига дохил бўладиган кўринди. Афғондан, Иброҳим Лўдий ўз кўшинининг

чап канотини илдамлатиб, Бобуршоҳ қўшинининг ўнг каноти жойлашган Понипат қишлоғидан нарироқда бўлишни режалаштирган эди. Душман билан марказдан туриб жанг қилиш имконияти кўринмас эди, бобурийларнинг асосий қудрати марказда эди. Бобуршоҳ жанг майдони учун зийраклик билан танлаган жой уларнинг чап канотига кутилмаган зарбани беришини англагунларича афғонлар шиддат билан яқинлашиб келдилар, бироқ ўзлари кириб қолган вазият улар кутганидан бошқача эканини англагач, иккилана бошладилар. Уларнинг олдинги қаторларида турганлар сиқилиб, бир-бирининг эркин ҳаракат қилишига халақит бера бошлади. Уларнинг чап каноти анча илгарилаб келган бўлса ҳам, кўп сонли қўшинни сиғдирадиган жой торлик қиларди. Қўшин сонининг кўплиги уларга фойда келтиришдан кўра, ҳалокат сари етаклар эди.

Бобуршоҳ ўз қўшинининг ўнг каноти рақибнинг чап каноти билан тўкнашиши муқаррарлигини англаб етгач, кўп сонли рақиблар ўртани ёриб ўта олмаслиги учун, захирадаги аскарларни хавф таҳдид солиб турган жойни мустақкамлашга жўнатди. Афғонлар тобора яқинлашиб келган сари жанг майдони торайиб борар ва уларнинг ҳаракати учун ноқулай вазият ҳосил бўлаётган эди. Олдинги сафларни бошқариб бораётган кўмондонлар ана шу ноқулай вазиятда ҳаракат бошлашни ёки яхшиси вақт борида орқага чекиниб, сафларни тартибга келтириб олишни билмай иккилана бошладилар. Орқа сафдагилар эса борган сари илгарилаб, олдинги сафда тўхтаб турганларни сиқиб кела бошлади ва бутун қўшин сафида бошбошдоқлик юзга келди. Рақибининг бундай пароканда ҳолатидан унумли фойдаланган Бобуршоҳ ўзининг лашкарбо-

шилик маҳоратини ишга солиб, ҳар иккала қанотдаги кўшинни шиддат билан душманни ўраб олишга ва орқадан зарба беришга чорлади. Шу билан бир қаторда чап ва ўнг қанотлар марказидаги кучлар ҳам ҳаракатга келтирилди, марказдан эса тўпчилар ва милтиқчилар душман устига олов ёғдирдилар.

Ҳар иккала қанотда жанг шиддатли тус олди. Вазиятни ҳисобга олиб, Бобуршоҳ чап қанот марказидаги кучларни унинг энг чекка қисмига жўнатиб марказни бир оз кучсизлантириб қўйишига тўғри келди. Ўнг қанотга эса Абдулазиз бошқарувидаги қисм ёрдамга келди. Марказдаги кучларнинг ўнг қисми ҳали ҳаракатга тушмаган эди. Шу боис Бобуршоҳ уларни душманга рўпарадан ҳужум қилишга йўллади.

Афғон кўшинининг ҳар иккала қаноти ва орқадан келаётган кучлар аралашиб, марказий қисмдаги аскарлар билан аралашиб кетди ва тартибсиз тўполон ҳосил бўлди. Тўрт томондан ўраб олинган Иброҳимнинг кўшини ҳеч нарса қила олмай қолди. Тикилинчда афғонлар қуролларини ишга сола олмас, уларнинг ҳаракатлари беҳуда кетар эди. Устод Али билан Мустафонинг ўт очар қуроллари душман устига олов ёғдирар, минглаб омадсиз афғонлар эса бобурий сарбозлар қиличи ва камонлари зарбидан жон берарди. Сиқувда қолган Иброҳимнинг аскарлари на олдинга боса олар ва на ортга чекиниш чорасини топа оларди.

Қирғин-барот бир неча соат давом этди. Жанг эрталаб соат 6 да бошланган бўлиб, пешинга бориб афғонларнинг улкан лашкари узил-кесил тор-мор қилингани аниқ бўлиб қолди. Жони омон қолганлар жанг майдонидан қочиб чиқиб ҳар томонга тумтарақай қочдилар. Иброҳим кўшинидаги йўқотишларнинг чеки-

чегараси йўқ эди. Жанг майдони мурдаларга тўлиб кетди. Иброҳимга ҳам қолган афгонларнинг тақдири насиб этди. Унинг жасади 5–6 минг энг шижоатли жангчиларининг мурдалари билан ўралган ҳолда ётар эди. Жанг майдонининг қолган қисмида эса яна 15–16 мингдан ортиқ жасад саналди. Демак, жами қурбонлар сони 20 минг кишидан ортиқ эди.

Шундай қилиб, лашкарбошининг ҳарбий маҳорати ва сарбозлар билан тўпчилар ҳаракатини оқилона уйғунлаштириши натижасида Бобуршоҳнинг унча катта бўлмаган қўшини сон жиҳатидан ўзидан уч баравар кўп бўлган афгон лашкарининг кулини кўкка совурди. Ўз сафларидан бой берилган қурбонлар сони эса унчалик кўп бўлмади.

Понипат жангининг моҳияти унда қурбон бўлганларнинг сони билан ўлчанмаслиги лозим. Бу жанг сиёсий жиҳатдан қараганда энг олий мақомдаги ҳал қилувчи воқеа бўлди. Узоқ йиллар давомида ўз халқини таҳқирлаб келаётган золим лўдийлар ҳукмронлик қилиб келган салтанат таг-туғи билан қўпориб ташланди, унинг қўлидаги ҳокимият ғолиб бобурийлар қўлига ўтди. Шу билан Ҳиндистонда афгонлар ҳокимиятига барҳам берилди.

Кейинчалик Дуобда тарқалган миш–мишларга қараганда, жанг қурбонларининг сони 40–50 мингдан ортиқ бўлган экан, жанг майдонини эса узоқ йиллар «қарғиш теккан жой» деб аташган экан. Жанг майдонидан анчагача ўлганлар арвоҳларининг «Ур, хо, ур!», «Маҳкам ушла!», «Чоп!», «Ўлдир!» деган кичқириқлари ва қиличларнинг жаранлаган овози эшитилиб, майдон ёнидан бемаҳалда ўтган йўловчиларнинг юрагига қўрқув солиб турган экан.

Бу даҳшатли жанг ҳақиқатан ҳам ҳиндларга каттик таъсир қилди. Шу билан ҳиндлар узоқ йиллар ҳукмронлик қилган афғонлар сулоласи бутунлай барҳам топди, деган хулосага келган бўлишлари мумкин. Бироқ кейинчалик Хумоюншоҳдан ҳокимиятни вақтинчалик тортиб олган Шершоҳ фаолияти бу фикрнинг узил-кесил эмаслигидан далолат беради.

Понипат жанги Бобуршоҳнинг Ҳиндистонни забт этиш режасининг иккинчи босқичи амалга ошганидан далолат беради. Албатта, узоқ йиллар мамлакатда ҳукмрон бўлиб келган лўдийлар сулоласи жуда катта талафот кўрди. Энди бу талафотни қайта тиклаб бўлмайди. Лекин бўшаган тахтни эгаллаб, у ерда мустаҳкам ўрнашиб олиш учун Бобуршоҳни ҳал қилиниши лозим бўлган катта муаммолар кутиб турарди. Бу масъулиятни яхши англаган Бобуршоҳ ўз ғалабасидан мағрурланиб кетмади.

Кўшин катта жангдан сўнг бир оз ўзини тиклаб олиш билан банд бўлиб турган бир пайтда, у Хумоюн мирзо ҳамда Хўжа Калонни қўл остидагилари билан Иброҳимнинг асосий тахти жойлашган Аграни қўлга олишни тайинлаб, у ерга жўнатди. Яна бир гуруҳни эса Муҳаммад Хўжа, Муҳаммад Султон ва Одил Султонлар бошчилигида Деҳли қалъасини ва унинг хазинасини эгаллаш учун юборди.

Уч кунлик юришдан кейин у қолган кўшин билан Жамна дарёси бўйида Деҳли рўпарасида пайдо бўлди ва ўзининг улуғларга бўлган самимий эътиқоди бўйича ундан аввал Ҳиндистонни забт этган Ғиёсиддин ва Аловиддин Хилжийлар мақбарасини зиёрат қилди. Сўнгра шаҳар ҳокимиятини бошқариб туриш учун Вали хазиначини шикдор (ҳарбий комендант) ва Дўст

Алини девонбеги лавозимларига тайинлаб, ўзи Агра томон отланди. У ерда уни ўғли Ҳумоюн мирзо мисли кўрилмаган кимматга эга бўлган совға билан кутиб олди. Ўшанда дунё аҳлини икки ярим кун боқиш учун етадиган кимматга эга бўлган машҳур олмосни отасига тақдим этди. Ўзининг юксак саховатпеша эканини яна бир бор намойиш этиб, Бобуршоҳ бу олмосни ўша ондаёқ ўғлига тухфа қилди.

Агра эгаллангач, жангда ҳалок бўлган Гувалёр ҳокимининг бева хотини бу олмосни Ҳумоюн мирзога ҳадя этган эди. Чунки Ҳумоюн мирзо бу аёлнинг хурматини жойига қўйиб, унинг болаларига шафқат кўрсатган эди.

«Бобурнома»да муаллиф ўз режасига биноан Ҳиндистоннинг энг муҳим аҳамиятга молик жойларини бирма-бир қўлга киритгани ва забт этилган бу янги ўлка ҳақидаги таассуротларини баён қилади. У одатига кўра янги манзарани Кобулнинг иклими ва табиати билан киёслаб, бу ўлка унинг акси эканини таъкидлайди. Бобуршоҳ тасвирларидан мамлакатда ўша пайтда мавжуд бўлган муҳит ҳақида тўла таассурот олиш мумкин. Унинг қайд этишича, бу юртдаги шаҳар ва қишлоқлар лоқайдлик ва дидсизлик билан бунёд этилган бўлиб каровсизликдан чўкиб бораётган эди, экин экиладиган майдонларга эса зарур эътибор берилмасди.

Маҳаллий аҳолидан солиқ талаб қилинса, улар уй-жойларини ташлаб инсон оёғи етмайдиган жунгли ўрмонларига кўчиб кетишни одат қилган. Муаллиф шу ўринда бу ҳолат мамлакатда кейинги ярим аср давомида муттасил ҳукм суриб келаётган бошбошдоқликнинг оқибати эканини яхши англамаган кўринади. Ўзининг Кобулдаги одамлари билан Ҳиндистон аҳолисини

киёслар экан, муаллиф хиндларнинг турмуш тарзи ва урф-одатлари паст даражада эканига урғу беради:

«Ҳиндустон кам латофат ер воқиъ бўлубтур. Элида ҳусн йўқ ва ҳусни эхтилот ва ва омаду рафт йўқ ва идрок ва адаб йўқ ва карам ва мурувват йўқ ва ҳунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва ража ва гўния йўқ ва яхши от ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бо-зорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва машъал йўқ, шамъдон йўқ».

Шу билан бир каторда у Ҳиндистонга оид баъзи бир афзалликларни ҳам қайд этади: *«Латофатеким, Ҳиндустонда бор – улуқ вилоятдур. Ва олтун ва ярмоғи қалин бўладур ва пашаакал ҳаволари бисёр кўп бўладур. Гоҳи қуни кўп бўладурким, ўн-ўн беш йигирма қатла ёмғур ёғадур. Ёгинларида бир замонда селлар келадур, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёғар маҳалида ва ёғиб тургон маҳалларида гариб яхши ҳаволар бўладур, андоққим, давонинг эътидоли ва латофати андин ўтмас. Айби будурким, ҳаво кўп пурнам бўладур...*

Яна бир латофати будурким, ҳар синфдин ва ҳар ҳирфагардин бедад ва бениҳоят кўптур. Ҳар иш учун ва ҳар нима жамиъ муқаррар ва муайяндурким, оналардин бери ул иш ва ул нимани қила келгандурлар».

Қарама-қаршиликларга тўла бўлган бу ажабтовур мамлакат тўлалигича забт этилиши лозим эди. Бобуршоҳ ўзи тилга олган олтиннинг кўп қисмини аллақачон эгаллаб бўлган эди ва у бу бойликларни бениҳоя саҳийлик билан сарфлади. Унинг деярли барча ўғиллари, қариндошлари ва дўстлари, амир ва

беклари, навкарлари эришилган галабадаги иштироки ва садокатига яраша ўз улушларини олдилар. Бунинг устига, муқаддас қадамжолар бўлмиш Макка ва Мадинага ҳам тортиқ ва инъомлар жўнатилди. Кобулдаги ҳар бир тирик жон борки, бир кумуш тангадан олди. Олдинда бўлажак воқеалар ҳақида аниқ тасаввур бўлмай иккиланиб турган бир пайтда, хизматга яраша улуш олиш ёқимли бўлиб кўнгилга бир оз тасалли беради, албатта.

Бобуршоҳ ғалаба нашидасини суришга ҳам улгурмай ўз олдида турган вазифаларнинг нақадар улканлигини яққол тасаввур қилиб кўрди. Афғон кавмлари ўзлари алоҳида-алоҳида мустақил тарзда вилоятларини идора этишарди. Қосим Самболий Самболда, Нозимхон Боёнада, Ҳасанхон Мевотий Мевотда, Муҳаммад Зайтун Дўлпурда, Тоторхон Сарангхоний Гувалёрда, Ҳусайнхон Лоханий Робирийда, Қутбхон Атовада, Оламхон Колпийда ўрнашиб олгандилар.

«Бу ярамас имонсизлар, – деб ҳикоя қилади Бобуршоҳ, – атрофимиздаги нотинчликларнинг асосий ташкилотчилари ва ташвиқотчилари эди». Лекин бу ҳам ҳаммаси эмас эди. Қанауж ва Ганг дарёси ёқалаб бутун бошли мамлакат Носирхон Лоханий ва Маъруфхон Фармулий каби наҳанглар қўл остида эди. Шу атрофдаги афғон кавмлари бирлашиб, Дарёхон деган бир кимсанинг Баҳодирхон исмли ўғлини подшоҳ қилиб кўтариб, Бобуршоҳга қарши гиж-гижлаётган эди.

Бобуршоҳ эса аскарларни боқиш ва қурол-аслаҳа билан таъминлаш чораларини топиш билан овора эди. Қишлоқ аҳолиси ундан чўчиб ўзларини четга олаётган эдилар. Йўллар қароқчилар билан тўлиб-тошган, озуқа ва ем-ҳашак топишнинг иложи йўқ эди. Ҳавонинг ўта

иссиқлиги навкарлар ва сардорларнинг тинқасини куригаётган эди; уларнинг «Кобулга қайтиб кетамиз», деб тўтидек такрорлаши подшоҳнинг жонига теккан эди.

Ана шундай зиддиятли бир вазиятда Бобуршоҳ ўзининг матонати ва қатъиятлигини яна бир бор намоиш этди. Айнан мана шу ҳолатда подшоҳнинг бутун ички дунёси, унинг кечинмалари ва ниятлари қанчалик соф ва бегараз экани ёрқин намоён бўлган эди. Ўшанда у аҳлу аёнлари, амир ва бекларини мажлисга чорлаб, улардан наҳотки бачкана инжиқликлар ва эътирозларга таяниб, шундай буюк имкониятни бой беришга рози эканликларини сўради.

«Мен дедимким: «Салтанат ва жаҳонгирлиг беасбоб ва олот даст бермас. Подшоҳлиқ ва амирлиқ бенавкар ва вилоятсиз мумкин эрмас. Неча йил саъйлар қилиб, машаққатлар кўриб, узоқ ерлар қатъ этиб чериклар юриб, ўзумузни ва черикни ҳарб ва қитол ўқ отараларигига солгайбиз. Тенгри инояти била бу навъ қалин ёғийларни босиб, мундоқ кенг мамлакатни олгаймиз. Ҳоло не зўр келибтур ва не зарур қилибтурким, мундоқ жонлар тортиб олгон вилоятларни бежисҳат солгайбиз. Ҳар ким давлатхоҳдур, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасун, ҳар ким тоқат келтура олмай кетарга юз қўйса, боргонидин қайтмасун. Мундоқ маъқул ва муважжса сўзларни хотирнишон қилиб, хоҳи ва нохоҳи элин бу дағдағалардин ўткардук».

Бу мурожаат худди қутилган натижани берди. Соғлиги ёмонлашган бир-иккита беклардан ташқари қолган ҳамма навкарлар ўз ҳукмдорларини қўллаб-қувватлашга рози бўлдилар.

Бобуршоҳнинг мамлакатда муқим қолиши ҳақидаги хабар мавжуд вазиятни кескин ўзгартириб юборди. Унинг лўдийлар сулоласи қудратини ер билан яқсон қилгач, ҳазинадан оладиганини олиб, тахтни ражпутлар учун бўшатиб беради ва юртига қайтиб кетади, деб умид қилаётганларнинг биринчиси ражпутлар сардори Санграм Сингх эди. Кобул шоҳини энди у унчалик кўнгилга хуш келмайдиган дўст деб эмас, балки ўта ақлли ва жиддий душман деб қабул қила бошлади.

Шу пайтдан бошлаб ражпут хонларининг ҳамжамияти анчадан буён режалаштирилаётган ҳокимият учун узил-кесил курашга тайёрлана бошлади. Аммо бу кураш улар кутганчалик осонлик билан амалга ошмаслигига тез орада амин бўлдилар. Бунинг устига, ўз мавқеларини йўқотишни истамаган хонлар ва ҳокимлар мамлакатда ҳукм сураётган бошбошдоклик уларнинг мулкига ҳам дахлдор бўлиб қолишидан чўчиб Бобуршоҳни шунчаки босқинчи эмас, балки ҳақиқий голиб ҳукмдор эканини англаб етдилар ва унинг ҳузурига бош эгиб келиб, унинг ҳокимиятини тан олдилар.

Дуоб водийсидаги Кўл вилояти ҳокими Шайх Гурон икки минг кишилик қўшини билан келиб, Бобуршоҳ армиясига қўшилди.

Шарқдаги кўтарилган исёнларни бостиришда со­бик султонга садоқат билан хизмат қилган Му­стафо Фармулийнинг укаси ва меросхўри Шайх Боязид ҳам Бобуршоҳ хизматига кирди ва унга Улд вилоятидан бир крорга¹ тенг даромад олинадиган жоғир ажратиб берилди.

¹ Бир крор юз мингга тенг. (Тарж.)

Шу билан бир вақтнинг ўзида Ферузхон, Махмудхон Лоханий ва бошқа таниқли йирик амалдорлар ҳам келиб, шохга таъзим бажо айладилар ва уларга ҳам эгаллаган мавқеига яраша сийловлар берилди.

Вазият аста-секин ўзгариб, ҳамма нарса ўз изига тушаётган эди. Ҳар тарафдан заминдорлар шох ҳузурига оқиб келарди. Мамлакатни қолган қисмини ҳам ўз измига ўтказиб олиши учун Бобуршоҳ қулай шароит яратиляётган эди.

У ҳали ишгол қилинмаган шаҳар ва қалъаларни забт этиш учун нуфузли саркардалар ва мансабдорларни жўнатар, улар ихтиёрига зарур миқдордаги қўшин ҳам берар эди.

Шу тарзда Самбол вилояти Ҳумоюн мирзога, Раприй Муҳаммад Али жанг-жангта, Атова вилояти Махдихўжага, Қануж вилояти Султон Муҳаммад Дўлдойга, Дўлпур вилояти Султон Жунаид Барлосга берилди. Бу беклар мамлакат ҳудудини кенгайтириш билан ўз хожаларининг қудратини янада ошираётгани, шунингдек ўзлари учун ҳам мол-мулк ва мартаба яратяётганликларини яхши англаб, берилган топшириқни аъло даражада бажариш учун жон-жаҳди билан курашар эдилар.

Бу кичик гуруҳларни ҳар томонга жўнатиш билан бир пайтда Бобуршоҳ ўзининг асосий қўшини қудратини сусайтирмаслик чораларини кўриш мақсадида амир ва бекларни мажлисига чақирди. Бобуршоҳнинг диққат марказида турган икки йирик куч уни безовта қиларди. Уларнинг бири Баҳодирхон қўл остига тўпланган афғон исёнчилари бўлса, иккинчиси мамлакатдаги тўс-тўполондан фойдаланиб Рантам-

бор вилояти якинидаги кучли ҳимояланган Кандор қалъасини эгаллаб олган Санграм Сингх¹ эди.

Улардан биринчиси бир қарашда хатарлироқ туюларди, лекин мажлис аҳли ражпутлар кудратини унчалик яхши баҳолай олмаган кўринади. Санграм Сингх бу ердан анча олисда бўлганлиги учун яқин келишга журъати етармикин, деб ўйлашди. Иккинчи томондан Носирхон Лоханий ва Маъруфхон Фармулийлар бошчилигидаги афгонлар тўдаси 40–50 минг кишилик кўшин билан келиб Қануж қалъасини қамал қилиб турган эди ва вазият уларга қарши кескин чора кўришни тақозо этар эди.

Шу боис Ҳумоюн мирзо ўз ихтиёридаги сарбозлари билан Дўлпур ва Атова вилоятига жўнатилиши режалаштирилган кўшин ҳамроҳлигида у ерга жўнатилди. У Ганг дарёсининг куйи оқими бўйлаб шиддат билан олға юрди ва Жаймол қалъасига йигирма миляча масофа қолганда исёнчи афгон беклари тўпланган жойдан чиқиб қолдилар ва душман жанг қилмасдан қочиб қолди.

Бу орада Бобуршоҳ ўзи Аграда қолиб, келгуси жангларга тайёргарлик кўрар, янги қўшилган кучларни машқ қилдирар, шу билан бир қаторда ўзи тасвирлаганидек: *«сиёқлик боғчалар ва ... гўшалар»* бўлган хузурбахш боғларда дам олар эди.

У асосий эътиборини ҳаммомлар қуришга қаратди, чунки ҳаммом Ҳиндистоннинг Бобуршоҳга ёқмаган уч нарсасидан – иссиқ ҳавоси, чанг-тўзони ва шамолидан сакловчи яхши восита эди. Янгитдан қад кўтарган биноларнинг меъморий ечимларидан хайратланган

¹ Баъзи манбаларда бу саркарданинг номи Рона Санга деб берилади. (Тарж.)

маҳаллий халқ бу ерга «Кобул» дея мажозий ном бе-
ришди.

Бобур мирзонинг асосий мақсади қудратли Сан-
грам Сингх билан жангга киришишдан олдин барча
майда лекин ўзича мустақил хон бўлиб олган афгон
бекларини бўйсундиришдан иборат эди. Шунга кўра,
у қамалда қўлланиладиган қурол-аслаҳаларни тартиб-
га келтириб, катта миқдордаги замбараклар захираси-
ни яратди. Саккизта қозон тинимсиз металл эритиш
билан банд эди-ю, аммо лекин улкан қолипларни
тўлдириш учун бу етарли эмас эди.

Бундан ҳижолат бўлган бош тўпчи, усталар сар-
дори Устод Алихон ўзини эриган бронза устига
ташламоқчи ҳам бўлди, лекин Бобур мирзо уни илиқ
сўзлар билан овутиб, базўр тўхтатиб қолди. Кейин
маълум бўлишича, қозонлар ҳаммаси жойида, фақат
қолипларни алоҳида жойлаштириш зарур экан. Ниҳоят,
улкан тўп тайёр бўлди. У 1600 пайса ҳажмдаги ўқ-
дорини ота оладиган қудратга эга эди.

Бобуршоҳ эндигина Боёна ва бошқа мустаҳкам
қўрғонларни эгаллаш учун жангга отланмоқчи бўлиб
турган бир пайтда, ражпутлар аллақачон бу томонга
йўл олгани ҳақида хабар келди. Подшоҳ вақт йўқотиш
мумкин эмаслигини англаган ҳолда, лашкарни жангга
тайёрлади. Яқиндагина Жонпур, Ғозипур ва Қолпини
қалъаларини эгаллашда жонбозлик кўрсатган ўғли
шаҳзода Ҳумоюн мирзони ҳузурига чакириб олди.
Бобуршоҳ бу паллада ражпутлар билан ҳаёт-мамот
учун бўладиган жангга тайёргарлик кўриш учун Агра-
да турган эди.

Шундай долзарб бир вақтда, яъни 1526 йил-
нинг декабрида нохуш воқеа содир бўлди. Бобуршоҳ

собиқ Султон Иброҳим Лўдийнинг онаси томонидан заҳарланишига оз қолди. Бахтини қарангки, у заҳарланган таомдан бир-икки луқма еган экан, холос. Агарда у ўлдирилган ёки қисқа вақт бўлса-да, аҳволи оғирлашганида эди, барпо этаётган давлатидан асар ҳам қолмас, ражпутлар Ҳиндистонда ҳокимиятни қўлга олиши муқаррар эди. Қуйида сиз унинг Кобулга ёзган хатида бўлиб ўтган ушбу воқеа тафсилотлари билан танишишингиз мумкин:

«Иброҳимнинг онаси Буъа бадбахт эшиттирким, мен Ҳиндистон элининг илигидан нима ейдурман... Бу кайфиятни Буъа эшитиб, Аҳмад чошнигиргаким, Ҳиндустон эли бакавулни чошнигир дейдурлар, Итаъвага киши йибориб келтурутуб, бир додак илгига чопсўта қилгон когазда бир тўвла заҳр берур, тўвла икки мисқолидин бир нима кўпрак бўлур, нечукким, бурунроқ мазкур бўлдиким, Аҳмад чошнигирга бергай. Аҳмад бизнинг бовурчига бериб, тўрт паргана ваъда қилурким, ҳар тавр қилиб, менинг ошимга заҳрни солгай. Ул додакдинким, заҳрни Аҳмад чошнигирга йиборур, яна бир додакни анинг сўнгича йиборурким, кўргай, ул заҳрни берадурму ё йўқми? Яхшиким, қазонга солмай, табаққа солур. Бу жиҳаттин қазонга солмаским, бакавулларга таъкидлар қилиб эдимким, ҳиндустонийлардин ҳазир бўлгайлар, қазонда ош пишурур маҳалда тоттурурлар эрмиш. Ош тортарда бизнинг бедават бакавуллар гофил бўлурлар. Чини устига юпқа нонни солур ва нон устига ул когаздаги заҳрнинг устига ёглиқ қалияни солур. Агар қалия устига сепса эди, ё қазонга солса эди, ёмон эди. Даст-поча бўлур, заҳрнинг улуг ярмини ўчоққа ташар.

Одина куни, кеч намози дигар ош торттилар. Товушқон ошидин хейли едим. Қалия зардак ҳам майл қилдим. Бу Ҳиндустоний заҳрлик ошнинг устидан бир-икки тикка майл қилдим, қалия олиб едим, ҳеч нохуш маза маълум бўлмади. Қоқ гўшттин бир-икки тикка олдим. Кўнглим барҳам урди, ўтган кун қоқ гўштни еганимда бир нохуш маза анда бор эди, кўнглумнинг барҳам ургонин андин хаёл қилдим. Яна бир кўнглим кўзголиб келди. Дастурхон устида икки-уч марта кўнглум барҳам уруб қусаёздим. Охир кўрдумким, бўлмас, қўптум. Обхонага боргунча йўлда яна бир навбат қусаёздим. Обхонага бориб, қалин қустим. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим. Кўнглумга шубҳа кечти. Бовурчини сахлатиб буюрдимким, ул қайни, итга бериб, итни сахлагайлар. Тонгласига бир наҳарга ёвқут ит беҳолроқ бўлиб, қорни дам қилгондек бўлди. Ҳар неча тош била урдилар, эвруштилар, қўпмади. Кун тушгача бу ҳоли бор эди, андин сўнгра қўпти, ўлмади. Бир-икки чухра ҳам бу ошдин егандур. Тонгласига алар ҳам қалин қустилар, бирисининг худ ҳоли хароб эди, охир бори холос бўлдилар ...

...Душанба куни девон куни буюрдумким, ақобир ва ашроф ва умаро ва вузаро девонда ҳозир бўлгайлар. Ул икки эр кишини ва икки хотун кишини келтуриб сўргайлар ва баёни воқияни шаҳри ва басти била айттилар. Ул чошнигирни пора-пора қилдурдим. Бовурчини тириклай терисини сўйдурдим. Ул хотунлардин бирисини фил остига солдурдум. Бирини эҳтиёт қилдурдум. Ул ҳам ўз амалига гирифторм бўлиб, жазосига етгусидур... Шукр Тенгрига, яна кўп кўрарим бор экандур».

Бобуршоҳнинг қисқа фурсат ичида яна давлат ишлари билан шуғулланиши учун ҳаётга қайтиши ўта бахтли ходиса эди. Вазият жиддий тус ола бошлаган эди. Боёна кўрғонига жўнатилган ҳарбийлар Санграм Сингх билан Ҳасанхон Мевотийларнинг бирлашган қўшини томонидан қаттиқ зарбага учрагач, улар Боёнани қамал қилган эдилар. Улар ягона мақсад йўлида, яъни Бобуршоҳни Ҳиндистондан қувиб чиқариш учун бирлашган эдилар. Боёнани қутқариш учун озчилик куч билан аввалига Муҳаммад Султон мирзони жўнатди. Хасанхон Мевотийнинг Понипатда қўлга олинган ўглини яқиндагина озод қилганидан ниҳоятда афсусланди.

Бобуршоҳ фаолиятида танг ҳолат юзага келаётган эди. Кудратли салтанат барпо этиш ҳақидаги орзулари барбод бўлиши ҳеч гап эмасди. Шу боис 1527 йилнинг 11 феврилида шахсан ўзи жангга отланди.

Жангнинг бошланиши унчалик омадли бўлмади. Боёнани қутқариш учун жўнатилганлар бу ерга етиб боролмади, қамалдагилар билан мулоқотга ҳам кириша олмади. Бунинг устига, ортга қайтганлар Санграм Сингх қўшинининг куч-қуввати ва шафқатсизлиги ҳақидаги овозаларни ўзлари билан бирга олиб келишди. Оқибатда вазият янада оғирлашиб, Бобуршоҳ қўшинининг жанговар руҳи тушиб кетди.

У Аградан Секрий томон йўлга чикди, бу орада душман қўшини Басаваргача етиб қолган эди. Бу ерда уларни умидсизликка туширган яна бир бахтсиз ходиса рўй берди. Беклар навбат билан олдинги сафда ҳужумга ўтишарди. Абдулазиз навбати келган куни Қанвага ўзининг 1500 кишилиқ қўшини билан ҳеч бир огоҳлантиришсиз бостириб кирди ва 500 сарбознинг

Ўлимига сабабчи бўлди. Уларни кутқариш учун ёрдам жўнатилди, аммо етказилган зарар бениҳоя катта эди.

Бобуршоҳ ва унинг одамлари ўз қурол-аслаҳаларини олиб, арава, ўқ-дори карвонларини тайёрлашиб, душман билан юзлашиш учун йўлга отландилар. Икки миля масофа юрилса-да, ҳеч қандай душман учрамади. Улар чодирларини катта бир кўл ёнидаги қулай жойга ўрнатдилар. Бобуршоҳ ўз ҳарбий ҳолатини мустаҳкамлаб, мудофаа чораларини кўришга киришди.

У Понипат жангида қўлга киритган тажрибаларидан кенг фойдаланди. Жангчиларни гуруҳларга бўлиб, ҳар бир гуруҳ бир-биридан уч ярим-тўрт метрлик масофада жойлаштирилиб, уларнинг олдига ўзаро темир занжирлар билан боғланган араваларни қўйди. Аравалар орқасида одатдагидек, тўплар ва милтиқчилар жойлаштирилди. Ўз истехкомини мустаҳкам режалаштирган турк мутахассиси Мустафога Бобуршоҳ алоҳида топшириқ берди. У Ҳумоюнга ёрдам бериш учун ўнг қанотга жойланди. Тайёргарлиги у даражада аъло бўлмаган Устод Алига марказнинг олд томонида жойлашишга буйруқ берилди. Душман келадиган йўлга хандақлар қазилди, аммо бу мамлакатнинг табиатига кўра, на қанотлар томонда ва на лашкар ортида табиий муҳофазаланиш воситасини топиш мушкул эди. Тайёргарлик кўриш жараёнида катта ғилдиракли арава кўринишидаги янги иншоот қурилди. Бу иншоот милтиқчиларни ҳимоя қилиши, улар ўз қуролларини шу қурилма устига қўйиб отиши кўзда тутилган эди. Бу қурилмаларни олдинга ва орқага силжитиш мумкин бўлиб, зарур ҳолларда милтиқчилар унинг орқасидан чиқиб очик майдон-

да жанг қилиш имконига эга эдилар. Бу қурилмалар ҳам бир-бирига қайишдан тўқилган арконлар билан мустаҳкам қилиб боғланган эди.

Бу янги жанг воситасининг яратилишида Бобуршоҳ ва унинг ўнг қўли бўлмиш Халифа бир ўқ билан икки қушни уришни мўлжаллаган эдилар. Бир томондан, Понипатдаги жанг шуни кўрсатдики, агар милтиқчилар яхши ҳимояланса ва улар учун қулай шароит яратиб берилса, уларнинг ҳар иккала қанотдаги рақибларга қарши очиқ майдонда жанг қилиши ёки ғанимни таъқиб қилиб бориши самарали бўлар экан. Иккинчи томондан, уч ғилдиракли қурилмани яратиш учун кетган уч-тўрт ҳафталик муддат аскарлар учун бир оз тин олиш ва ўз кучига ишонч ҳосил қилиш имконини берди.

Бахтга қарши, айна шу пайтда 500 кишидан иборат кичик сонли мадад кучи етиб келди. Улар ўзлари билан бирга Бобуршоҳ ҳуш кўрадиган Ғазна шаробини ва мунажжимни олиб келишган эди. Аммо мунажжим кўшин руҳиятига ёмон таъсир қилди.

Бобуршоҳ аввал ҳам унинг башоратларига кулок солиб, бахтсизликка дучор бўлганини эслади. Энди бу гал ўша хатонинг такрорланишини истамасди. У кўшиннинг руҳиятини кўтариш учун уни яқин қишлоқларга ўлжа олиб келиш учун жўнатди. Аммо тушундики, аскарларнинг руҳини кўтариш учун бирон бошқа чора кўриш керак. У катта чуқур қаздириб, унга Ғазна шаробини тўқтирди. Май ичиладиган қимматбаҳо қадаҳларни тошга уриб синдириб, бўлақларини камбағалларга улашиб берди. Ўзининг ичкилик ичишдан бутунлай воз кечиб, тавба қилганини ошкора маълум қилди. Нуфузли беқларнинг 300

га яқини унинг қарорига қўшилиб, улар ҳам тавба қилишди. Подшоҳнинг бу ҳаракатлари қўшин қалбини янги бир ҳиссиёт билан тўлдирди. Шу муносабат билан Бобуршоҳ мусулмон бўлмаганлардан олинадиган «тамға» солиғини расмий тарзда бекор қилди.

Подшоҳнинг ҳаёт тарзидаги бундай кескин ўзгариш қўшиндаги аскарлар руҳиятига сезиларли таъсир кўрсатган кўринади. Бобуршоҳ қўшинига тўғридан-тўғри мурожаат қилиб, уларни жангга руҳлантирди. У оташин сўзлар билан шундай деди:

«Беклар ва йигитлар!»

Ҳар ким ҳаёт мажлисига кирибтур, оқибат ажал паймонасидан ичгусидир ва ҳар кишиким, тириклик манзилига келибтур, охир дунё ғамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин, яхши от била ўлган яхшироқ.

Тенгри таоло бу навъ саодатни бизга насиб қилибтур ва мундоқ давлатни бизга қариб айлабтур. Ўлган — шаҳид, ўлтурган — ғозий. Барча Тенгрининг каломи оти-ла онт ичмак керакким, ҳеч ким бу қитолдин юз ёндурур хаёл қилмағай, то бадандин жони айрилмагунча, бу муҳораба ва муқоталадин айрилмағай».

У ўз нутқида душманлар яксон этилгач, ҳар бир сўраган кишига ўз юрти, ўз уйига кетиши учун руҳсат беражагини ҳам қўшимча қилди. Бироқ аскарлар ҳам баланд руҳ ва кўтаринки кайфият билан жавоб қилдилар:

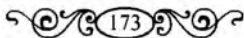
«Барча Тенгрининг каломи оти-ла онт ичмак керакким, ҳеч ким бу қитолдин юз ёндурур хаёл қилмағай, то бадандин жони айрилмагунча, бу муҳораба ва муқоталадин айрилмағай».

Нохуш хабар қанот қоқиб келаётган ушбу пайтда кўшиннинг кайфияти бутунлай яхши томонга ўзгариб кетганди. Чунки Раприй қальғаси Хусайнхон Нухоний томонидан, Чандвар қальғаси эса Кутбхон томонидан эгаллаб олинган эди. Самбол ва Қануждаги кўшин ўзига юклатилган масъулиятдан воз кечиб, Бобуршоҳ хузурига қайтиб келган эди. Гувалёр камал қилинган, энг ёмони шуки, асосий кўшин таркибида ҳам аскарларнинг ўз ўрнини ташлаб қочиш ҳоллари учраб турарди.

Бобуршоҳнинг ҳарбий тайёргарлиги яқунлангач, у шижоат билан жангга отланди. 12 март куни Устод Алихон бошлиқ милтикчилар илгарилай бошладилар, уларнинг олдида аравалар ва милтикчиларнинг ҳимоя воситаси борарди. Подшоҳнинг ўзи ҳам улар билан бирга чиқди, у лашкарни бошдан оёқ кузатиб, навқарларнинг руҳини кўтарар, илҳомлантирар ва ҳеч кимни кўздан кочирмасликка ҳаракат қиларди. Узоқдан душман кўшини кўриниши билан Бобуршоҳ қиличбозлар гуруҳини жангга ташлади. Улар зўр ҳамла уюштириб, бир нечта кишининг қаллаларини олиб қайтишди. Бу кичкина муваффақият кўшинни янада руҳлантириб юборди.

Атроф ерларни синчиклаб кўздан кечириб чиққач, Бобуршоҳ билан Халифа ўз одамлари билан душман йўлига чоҳлар қазигунча уч кун давомида Қанвани айланиб чиқди ва ниҳоят, 16 март куни ҳамма нарса тахт бўлгач, кўшин жанг майдонига етиб келди, режа бўйича ўз жойини эгаллади. Чодирлар тикилиши биланок душман йўлга отлангани ҳақида хабар келди. Ҳеч қандай саросимага тушмасдан улар белгиланган жойларга қайтишди.

Бобурийлар кўшини ўз чодирларини Секрийдан ўн фарсахча наридаги Канва кишлоги якинидаги бир текисликка ўрнатган эди. Подшоҳнинг кўшини жойлашган ерни диққат билан кузатиб топмаса, уни кўришнинг имкони йўқ эди. Бизнинг мулоҳазаларимиз асосан уч омилга асосланганди: биринчиси, Бобуршоҳ Басавардан келаётган ражпутларни кутиб олиш учун олдинга чиққан эди; иккинчиси, у Канва адирларига жуда яқин жойлашган эди; учинчиси, жанг кутилгандан эртaroқ бошланди ва чап қанотдан кўра ўнг қанотдаги аскарлар бир оз журъатсизлик билан ҳаракат бошладилар. Шунга асосланиб Бобуршоҳ кўшинининг қароргоҳи ғарб ва жануб томонларга юзланиб турар, чап қанот кўшинининг бир қисми юқорида эслатиб ўтилган кир-адирлар устига жойлаштирилган эди.

Кўшиннинг олдинги қаторида тўпчилар ва милтикчилар ўзларининг уч оёкли ҳимоя воситалари ва бир-бирига маҳкамланган аравалар ҳимоясида борар эдилар. Мустафо ўз қўл остидаги милтикчилар билан ўнг қанотнинг олдинги қаторида, Устод Али эса тўпчилар билан марказий қисм олдида борар эди. Понипатдаги жангда бўлгани сингари кўшин гуруҳлари ораси очиб қўйилган ва шу ораликдан душман устига ўқ ёғдирилар эди.

Ҳар иккала қанот ва марказий қисмнинг орқасида илғор гуруҳлар ясаб кетган ҳимоя воситалари бор эди. Кўшиннинг таркибий қисми бўлган гуруҳлар куйидаги тартибда жойлаштирилган эди: чап қанотнинг энг олдинги қисмига «тўлғама» усулини қўллаш учун Мўмин Атка ва Рустам Туркман исмли сардорлар раҳбарлигида ички кўшин гуруҳи қўйилди; унинг ўнг томонига Ха-

лифа қўмондонлигида чап қанот қўшини уч қисмга: чап қанот, марказ ва ўнг қанотга бўлинган ҳолда жойлаштирилди; унга яна Саид Махдихўжа, Муҳаммад Султон мирзо, Одил Султон, Абдулазиз чавандоз, Али жанг-жанг каби анча нуфузли беклар ҳам қўшиб берилган, шунингдек, Бобуршоҳ хизматига кирган афгон бекларидан Жалолхон, Камолхон, Алихон Фармулий ва Боёна ҳокими Низомхонлар ўз қўл остидаги навкарлари билан сафарбар этилган эди. Қисмларнинг нисбий жойлашуви ҳақида аниқ бир нарса айтиш кийин, лекин марказда турган Бобуршоҳ ва ўнг қанотдан жой олган Ҳумоюн мирзонинг ташаббуслари ва аскарларни олға бошлаши жангнинг боришида муҳим роль ўйнагани аниқ.

Чап қанотнинг ўнг томонига Бобуршоҳнинг энг содиқ кишилари каторидан жой олган Аловиддин Лўдий Шайх Зайн, Муҳибали Қўрчи, Шер Афғон, Хўжа Хусайн бошчилигидаги бошқа гуруҳлар келиб қўшилди.

Жанг майдонининг қок марказида ички қўшиннинг асосий қисми Бобуршоҳ қўмондонлигида жой олди. Унинг орқасида шохнинг ёрдамчи лашкарбошиси Султон Муҳаммад ўз қўшини билан шохни химоялаб турарди.

Марказий қўшиннинг ўнг томонидан подшоҳнинг жасур бекларидан Чин Темур Султон, Сулаймоншоҳ, Юнусали, Шох Мансур Барлос, Абдулла Китобдор, Дўст Исҳоқ ога ва бошқалар ўз навкарлари билан жой олишган эди. Уларнинг ўнг томонидан Мир Камол, Муҳаммад Қўқалдош ва Хожаги Асадбеклар жой олган эди.

Ўнг қанотнинг марказий кучларини Хумоюн мирзо бошқарар эди. Унга ҳамроҳлик қилаётганлар орасида Бобуршоҳ хизматига ўтган олий мартабали афғон бекларидан Хони-хонон Диловархон, Маликдод Хуррам, Шайх Гуронлар бор эди.

Ўнг қанотнинг ўнг қисмида Қосим Хусайн Султон, Аҳмад Юсуф Аглончи, Ҳиндубек, Хусрав Кўкалдош, Кавонбек Урдушоҳ, шунингдек, жангнинг боришини кузатиш учун таклиф қилинган икки элчи – Ироқ элчиси Султон Оғур ва Сейистон элчиси Хусайнлар бор эди. Кўшин тизимининг «тўлғама» учун мўлжалланган энг чекка қисмидагилар Турдика, Малик Қосим ва Бобо Қашқа бошчилигидаги кучли қуролланган мўғул гуруҳидан иборат эди.

Лашкар сонига қараганда Бобуршоҳнинг қўшини бу сафар Понипатдагидан кўра кўпроқ эди. Лекин аскарларнинг руҳий ҳолати ва уни кўтариш учун подшоҳнинг шахсан ўзи қилган саъй-ҳаракатлар навкарлар орасидаги руҳий ва ахлоқий вазият талаб даражасида эмаслигини кўрсатади.

Шоҳга Дехли тахтини олиб берган бақувват, мустаҳкам иродали туркий ва мўғул қўшинларига жанговар қобилияти унчалик юқори бўлмаган афғонлар гуруҳи ҳам келиб қўшилган эди. Буларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда, Бобуршоҳ қўшини таркибида фаол жанг қиладиган навкарлар сони тахминан 8–10 минг кишини ташкил қиларди. Рона Санграм Сингхнинг қўл остидагилар эса 100 мингдан ортиқ эди. Бунинг устига, унга эргашган афғон сардорларининг қўшини ҳам 100 мингдан кам эмас эди. Айрим туркий манбаларда айтилишича, аввалги жангларда Рона Санграм қўшинининг учдан бир қисми унга ўз садокатини намоиш этган экан.

Лекин нима бўлганда ҳам ражпутлар сардорининг кўл остидаги жангчилар сони бобурийлар армияси таркибидаги жангчилар сонидан камида 7–8 марта кўп.

Тонг отиб, куюш кўтарилганига уч соатча бўлганда, тахминан эрталаб соат 9–9.30 ларда жанг бошланди. Афтидан, Санграм Сингхнинг қўшини ракиб қисмларини ўраб олишни мўлжаллаб бобурийларнинг Малик Қосим бошқараётган энг чекка ўнг қанотидаги «тўлғама» учун мўлжалланган қисмига ва Хусрав Кўкалдош бошқараётган ўнг қанотнинг энг чекка ўнг қисмига келиб ўзини урди. Анчагача марказий кучлар, чап қанотдагилар ва ҳатто асосий ички қўшин ҳам ҳаракатга келтирилмасдан, жангнинг боришини кузатиб турдилар. Кейин ўнг қанотдаги курбонлар сони орта боргач, уларга ёрдам кучлари юборишга тўғри келди, чунки вазият хавfli тус олаётган эди. «Тўлғама» гуруҳи одатда хужумкор бўларди, лекин ҳозир улар химояга ўтган эдилар. Ўнг қанотнинг шашти пасайиб бораётган эди. Агар улар таслим бўладиган бўлса бутун вазият бой берилиб, тузатиб бўлмайдиган ҳатога йўл қўйилган бўларди. Шунда Бобуршоҳ зудлик билан ўзининг энг ишончли кучларидан бир қисмини хавф таҳдид солиб турган жойга юборди. Ёрдам ўз вақтида етиб келди.

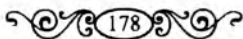
Чин Темур Султон ўзининг сара йигитлари билан ражпутларнинг чап қанотига зарба бериб, бобурийларнинг ўнг қанотидаги вазиятни бир оз енгиллаштирган бўлди. Бу зарба ражпутларни анча орқага сурди ва ўртада очик майдон ҳосил бўлди. Бобурийлар бу вазиятдан унумли фойдаланиб, Мустафо ўз милтикчилари билан олдинга чикди ва майда калибрли тўплар ва милтиклардан душман устига олов ёғдирди.

Натижа кутилганидек бўлди. Қўшин ичида бошла-
ниб келаётган саросима шу билан барҳам топди, аскар-
лар тетиклашиб, яна олға интилдилар. Яна янги куч-
лар келиб қўшилди ва аста-секин ўнг қанотдаги бар-
ча қўшин фаол жангга жалб қилинди: Қосим Ҳусайн
Султон, Камолбек, Урдушоҳ, Ҳиндубек, Муҳаммад
Кўкалдош ва Хожаги Асадбеклар ўз навқарлари билан
илдам ҳаракат қилиб жангга киришди.

Бобурийларнинг ўнг қанотига ҳужум бошлаган раж-
путларга қарши Юнусали, Шоҳ Мансур Барлос ва Аб-
дулла Китобдор қўл остидаги йигитлар ҳам жўнатилди.
Бир оз муддат ўтгач, Дўст Исҳоқ оға ҳам йигитлари
билан етиб келди. Мустафонинг милтиқчилари берган
зарбага булар ҳам қўшимча қилиб, душманга зарба бе-
ришди ва ўнг қанотдагилар рақибга катта талафот ет-
каздилар.

Рона Санграм Сингх энди қўшинини ҳар томон-
дан ҳужум қилишга чорлади. Ражпутлар Мустафо-
нинг милтиқчилари фаол ҳаракат қилаётган марказдан
қочиб бобурийларнинг чап қанотига ҳужум уюштир-
ди. Чап қанотнинг асосий қисмини ташкил қилган
Муҳаммад Султон мирзо, Одил Султон, Муҳаммадали
жанг-жанглар бошқараётган қисмлар оёқда маҳкам
туриб, рақибга муносиб зарбалар беришди ва нати-
жада Рустам Туркман ва Мўмин Атка бошчилигидаги
«тўлғама»чилар душман қўшинининг орқа томонига
ўтиб, уни қуршаб олишига имкон яратилди. «Тўлғама»
усулида жанг қилиш моҳиятини ражпутлар тушуниб
етгач, бобурийларнинг чап қанотини сиқиб кела бош-
лади. Уларга қарши Хожа Ҳусайн бошчилигидаги ички
қисм ёрдамга юборилди.

Бутун фронт чизиғи бўйлаб жанг қизигандан қизиб

борарди ва маълум муддатгача унинг якуни қандай бўлиши ноаниқ бўлиб турди. Бир томондан бобурийларнинг тўплари тинимсиз зарба берса-да, иккинчи томонда ражпутларнинг беҳисоб кўшинининг охири кўринмас ва бобурийлар лашкарига сезиларли шикаст етказилган эди.

Бу вазиятда ғалабани таъминлаш учун бор имкониёт ишга солиниб душман устидан ғалаба қозонилмаса, натижа аянчли бўлишини англаган Бобуршоҳ ички кўшиндаги сарбозларни иккига бўлиб, уларни тўпчиларнинг ҳар икки тарафига жойлаштирди. Шу ондаёқ ўнг қанотда жанг қилаётган милтиқчилар Устод Алининг тўпчиларига мададга етиб келдилар.

Бу ҳарбий тадбир ўз вақтида кўрилган муваффақиятли чора бўлди. Ички кўшинлар ражпутларнинг марказий қисмига қакшатқич зарба берди, ўточар қуроллар эса борган сари қалинлашиб келаётган ражпутлар кўшинини ер тишлатди. Милтиқчилар тўпчиларни айланиб олдинга ўтди ва бўшаган майдонни пиёда аскарлар тўлдирди.

Подшоҳ ташаббусни ўзи қўлига олиб, марказий кучларни бошлади. Унинг бу ҳаракатидан илҳомланган чап ва ўнг қанотдаги жангчилар сафни тўлдириш учун шиддат билан олға интилдилар. Уларнинг зарбасига чидай олмаган ражпутларнинг чап ва ўнг қанотидаги аскарлар орқага чекинишга мажбур бўлдилар. Вазият танг ҳолатга келди: ражпутларнинг ҳарбий тактикаси унчалик яхши бўлмаса-да, уларнинг сон жиҳатидан анча устунлиги бобурийлар армиясини ҳолдан тойдираётган эди. Ражпутлар охириги кучларини тўплаб уларни ўраб олишга интилаётган бобурийларнинг чап ва ўнг қанотига қаттиқ ташландилар. Бу охириги зарба

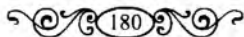
хақиқатан ҳам кучли бўлди. Бобурий навкарларни анча орқага суриб, подшоҳ турган жойга элиб ташладилар. Чап томондаги сиқув шу даражага етган эдики, улар ҳимоя тўсиқларини ҳам ёриб ўтишларига бир баҳя қолди. Бироқ Мустафонинг милтиқчилари уларни тутдай тўқди. Бунга бардош бера олмаган ражпут аскарларининг сафлари сийраклашиб, орқага чекинишга мажбур бўлдилар. Уларнинг сафлари бузилиб, кўплари орқага қараб қоча бошлади.

Шу пайтда марказий кучларни етаклаб олдинга интилаётган Бобуршоҳ ҳузурига ҳар икки қанот сардорлари келиб, ғалаба улар томонида эканидан хабар бердилар. Санграм Сингхнинг ишонган кучлари офтобли кунда ёққан қордай эриб, тумтарақай қочдилар ва шу билан Қанва ёнидаги жанг ўз якунига етди.

Ражпут тарихчилари бу мағлубиятни Ронанинг аскарлари орасидаги хоинликка йўядилар. Лекин ҳақиқатнинг юзига тик қараб айтиладиган бўлса, Бобуршоҳдай мохир лашкарбоши ва унинг қудратли артиллерияси, бунинг устига қатъий интизом ўрнатилган армиянинг зарбасига ўзига ишонган ҳар қандай қўшин ҳам дош бера олмаслиги шубҳасиз экани ҳаммага аён бўлиши керак.

Ражпут тарихчилари томонидан битилган «Мевор сабоқлари» деб номланган рисолада айтилишича, гўёки жанг олдидан Бобуршоҳ Рона Санграм Сингх билан музокара олиб бориб, сулҳ тузмоқчи бўлган эмиш ва шу мақсадда рейзинлик Силади исмли шахсни воқитчи қилиб танлаган ва тўқнашувлар ҳал қилувчи босқичга келганда уни ўзига оғдириб олиб, жангда муваффақият қозонган эмиш.

Шуни ёдда тутиш лозимки, ўзига ортиқча баҳо бер-

ган муттаҳамлар кучли рақиб олдида тиз чўкишга мажбур бўлганларида, мағлубиятини мардларча тан олиш ўрнига бунга кимнингдир хоинлик қилганини рўқач қилиб айюҳаннос солиши одатий бир ҳолдир¹.

Ҳақиқатан ҳам, эндигина ўзини тиклаб, бир ҳукмдор сулолага асос солмоқчи бўлиб турган ражпутлар ҳамжамияти мавкеига кучли зарба берилди. Қаттик яраланган Санрам Сингх жанг майдонидан қочиб кутулди. Лекин унинг қудрати умуман сўнди ва шу тариха ражпутлар ҳамжамияти аъзоларини бир-бирига маҳкам боғлаб турган ришталар бутунлай узилди.

Канва қишлоғи яқинида бўлиб ўтган бу тарихий жанг Ҳиндистон сиёсий саҳнасида жуда муҳим аҳамиятга молик воқеалардан бири бўлди. Биринчидан, кейинги ўн йилликлар давомида мамлакат мусулмонлари ҳаёти устида даҳшатли таҳдид бўлиб турган ражпутлар ҳукмронлигига тамоман барҳам берилди. Ражпутларнинг маркази бўлган Мевор вилоятининг қудрати бир кучли зарба билан йўққа чиқарилди ва унинг Ҳиндистон сиёсий ҳаётида ҳал қилувчи куч сифатидаги ролига барҳам берилди. Иккинчидан, Ҳиндистонда Буюк бобурийлар салтанати мустаҳкам ўрнатилди. Бобуршоҳ Султон Иброҳим Лўдийнинг тахтини муқим эгаллади. Бунинг исботи эса унинг энг даҳшатли рақибининг сиёсат майдонидан таг-тути билан кўпориб ташланиши бўлди.

¹ Ражпут тарихчилари Силади номини нафрат билан тилга олади-лар. Уларнинг фикрича, Гужарат вилояти ҳокими уни ислом динини қабул қилдириб, унга Салоҳиддин исмини берган эмиш. Бу афсонанинг асоссизлиги шундаки, у бобурийлар вакили билан умуман учрашмаган ва уларнинг қўлидан биронта совға ҳам олмаган. Ражпутлар мағлуб бўлгандан кейин у жануб томондаги шахарлардан бири Молвага кўчиб кетиб, ўша ерда сиёсат билан шуғулланган.

Бутунги кунга қадар Бобуршоҳнинг Ҳиндистонни забт этишини, унинг навбатдаги саргузаштларидан бири деб қараш мумкин. Лекин унинг ҳаётидаги бу бурилиш нуқтаси кейинги фаолиятининг асосий таянч нуқтаси бўлганлигига аминмиз. Подшоҳнинг бошпана кидириб дарбадар юришларига чек қўйилди: энди омад ва бахт унга кулиб бокиб турибди. Энди ана шундай улкан омад ва бахтга эга бўлишга ҳақли эканини исботлаши керак, холос.

Бобуршоҳ фаолиятининг навбатдаги босқичи бундан буён тахт учун курашлардан иборат бўлмайди. Албатта, олдинда яна курашлар бор, лекин бу курашлар энди унинг қудратини янада юксак чўққиларга кўтариш, исёнчиларни бостириш ва ўз салтанатидаги давлат ишларини тартибга келтириш билан боғлиқ бўлади.

Унинг сиёсий фаолиятининг таянч нуқтаси энди Кобулдан Ҳиндистонга кўчирилади. Энди у кичик бир ўлка бошқарувидан улкан империяни бошқаришга тайёр туриши лозимлигини яхши англайди. Унинг юраги баъзан Фарғонада қолган ватанини кўмсаб турса ҳам, вақти-соати келиб, ўлим уни олиб кетгунча ҳаётининг қолган қисмини Ҳиндистонда навбатдаги курашлар билан, давлат ишларини тартибга келтириш, маъмурий ишларни одилонга ҳал қилиш билан ўтказди.

Канва жангидан сўнг Бобуршоҳга бас кела оладиган душманлар қолмагач, у ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун мамлакатдаги майда хонликларни ўзига бўйсундириш билан банд бўлди... Шу мақсадда Боёна томонга отланди. У Ражпутанадаги қолган-қутган рожаларни итоат қилдириш ниятида эди, бироқ яқинлашиб келаётган иссиқ ҳаво аскарларни ҳолдан тойдирар эди. Шу боис у амир ва бекларни машваратга

чақириб, уларнинг маслаҳатига биноан бу режасидан воз кечди. Шунга қарамай у Мевотни забт этиш ниятида унинг пойтахти Алворга қараб юриш бошлади ва маҳаллий ҳокимни ўзига бўйсундириб, Котла ва Боёна орқали Аграга қайтиб келди. Ўзи юришга отланган пайтда подшоҳ Хумоюн мирзо ва Маҳди Хўжа каби бир оз дам олишни истаган бекларга Кобулга кетишга рухсат берди. Кўпгина беклар Канва жанги олдидан подшоҳ билан қолиш ҳақидаги қасамларидан қайтиб, уйга кетишни истаб қолган эдилар. Лекин уларнинг уйга қайтиш ниятидан подшоҳ ранжимаган эди. Чунки ҳозирги кунда қўшинсиз қолган Кобул ҳам муҳим стратегик аҳамиятга молик нуқталардан бири бўлиб, бордию тақдир Ҳиндистондан унинг ризқини кўтаргудай бўлса, Кобул унинг учун ишончли ва муқим бошпана бўлиши лозимлигини яхши англади.

Подшоҳнинг ўзи бўлса, ҳеч тиниб-тинчимас эди. Энг муҳим ишлардан бири Канва жанги олдидан подшоҳга бўйин эгишдан бош тортган туманларнинг таъзирини бериш эди. Шу мақсадда Гондвана ва Робирийга Муҳаммад Али жанг-жанг билан Турдибек раҳбарлигида жўнатилган қўшин зафар билан қайтиб келди. Қамал қилинган қалъалар осонгина қўлга киритилди. Жамна дарёси орқали қочишга уринган асосий исёнкор Ҳусайнхон Лоханий дарёга чўктирилди.

Бу хабар Атова хони Қутбхон қулоғига етиб боргач, у қаршиликсиз таслим бўлди. Қудратли афғон хонларидан бўлмиш Бибонга қарши ҳам катта куч жўнатилди. У яқиндагина бўлиб ўтган тўс-тўполондан фойдаланиб Лакнов қалъасини қамал қилиб босиб олган эди. Ўзига қарши келаётган қудратли кучни кўрган Бибон курашга юраги бетламай қочиб қолди ва босиб олинган мулк Бобуршоҳ измига ўтди.

ИМПЕРИЯНИНГ БУНЁД ЭТИЛИШИ

Мана энди Бобуршоҳ учун қўлга киритилган вилоят ва туманларни ўзининг содиқ ҳамроҳлари ўртасида хизматларига яраша таксимлаб беришга биринчи бор имконият туғилди. Бунгача у ўз кучларини доим жангга шай ҳолда сақлаб туришга мажбур бўлиб келарди. Канвадаги ғалаба, ундан сўнг очик рақиблик қилувчи кучларнинг бартараф этилгани уни бир оз тинчлантирган бўлди ва ёмғир мавсуми бошлангунча қўл остидаги амир ва бекларни ўзларига берилган парганаларини тиклаш ва жойларда тартиб ўрнатиш, шу билан бирга қаторда мабодо ҳарбий ҳаракатлар бошлаш зарурати туғилиб қолгудай бўлса, навкарлар ва қуроласлахаларни ҳам синчковлик билан кўздан кечириб, уларни шай ҳолатга келтириб қўйишлари учун тегишли топшириқлар бериб, жойларга жўнатди. Шу тарика оғир меҳнат ва жангу жадаллар, омадли юришлар ва катта йўқотишлар эвазига қўлга киритилган улкан мамлакатда буюк империя яратиш ишлари бошланди.

Шу ўринда Бобуршоҳ олдида уни кутиб турган қийинчиликлар ҳақида ҳам бир оғиз сўз айтиш жоиздек туюлади. Ҳиндистонда XIV асрда қўлланилган идора усули XV аср талабларига жавоб беролмайдиган яроқсиз ҳолатга келган эди. Иброҳим Лўдий фойдаланиб келган бошқарув тизими, яъни яккахокимликка асосланган монархия ўзи билан тенг ёки баъзи ҳолларда ундан кўра каттароқ имтиёзларга эга бўлган ҳукмдорлар устидан гегемонлик қиларди.

Маҳаллий ҳокимият маҳаллий мулкдорлар қўлида эди, улар эса марказий ҳокимиятга эмас, балки кимнинг вилояти худудида бўлса, ўшанга тобе эдилар. Давлат бошлиғининг назорат қилиш ҳуқуқи эса улардан унчалик аниқ белгиланмаган миқдорда солиқ ва йиғимлар ундириш, зарур пайтда улардан навкарлар талаб қилиш билан чекланар эди. Баъзи ҳолларда бу йиғимларнинг ҳажми ҳукмдор хоҳиши билан ҳаддан оширилиб юбориши солиқ тўловчиларнинг норозилигига сабаб бўлар эди.

Адлия ишлари эса юқоридан тайинланган фуқаролик ишлари ва диний ишлар бўйича бошқарувчилар қўлида бўлиб, улар ўз навбатида юқори мавқедаги хўжайинларга ҳисоб берар эдилар. Баъзи зарур бўлиб қолган ҳоллардагина адлия масалалари подшоҳ эътиборига ҳавола этилар, бошқа вақтда эса адолат ишини маҳаллий мансабдорлар ҳал этар эди. Уруш ҳолатларида подшоҳ албатта бутун вазиятни ўз қўлига оларди, лекин тинчлик даврида фуқаролик ҳаётидаги бошқарув тизими бошқача тусга эга эди.

Бахлул сингари ҳукмдорларнинг фаолиятига назар солсак, улар учун бундай бошқарув тизимини ишга солиш у қадар қийин бўлмаган кўринади. Уларнинг назарида ҳукмдорнинг хоҳишини амалга ошириш учун дарҳол солиқ ёки қўшин тўплаш унчалик мушкул иш эмас эди. Лекин ҳукмдорнинг хоҳиши ҳам маҳаллий мулкдорлар хоҳишига зид келмаслиги лозим эди.

Иброҳим Лўдий ҳокимиятининг муваффақиятсизликка учрашининг асосий сабаби ҳам айнан унинг подшоҳ ваколатлари билан маҳаллий мулкдорларнинг имтиёзлари ўртасидаги чегарани аниқлаб ола билмаганида эди. Иброҳим Лўдий Дехли султонлигида бир

вақтлар Муҳаммад бин Тўғлоқ ҳукмронлиги даврида амал қилган бошқарув тизимига маҳкам ёпишиб олмоқчи бўлган. Лекин замон ўзгарди. Маълумки, лўдийлар ҳукмдорликни отамерос қилиб олмаган, балки бир гуруҳ мансабпарастларнинг хоҳиши билан ана шу мавқега эришиб олгандилар. Бунинг оқибати қандай тутагани яхши маълум.

Бобуршоҳ ўзининг ҳозирги мавқеини таҳлил қилганида ана шу фикрлар ҳаёлидан ўтган бўлиши керак. У ўз сиймосида ҳақиқий ҳукмдорга хос асл хислатларни мужассам этган, томирларида подшоҳ қони гупуриб турган аслзода зот эди. У подшоҳликни жанг билангина қўлга киритган эмас, балки бу унга аждодларидан қолган мерос эди. У на фақат музаффар лашкарбоши, балки буюк Соҳибқирон Амир Темурнинг қонуний ворисларидан бири эди.

Шундай қилиб, Бобуршоҳ Ҳиндистонни забт этибгина қолмай, бу ердаги давлатни бошқариш назарияси ва амалиётини ҳам ислоҳ қилиш учун буюк ишларни амалга оширишига тўғри келади. У Иброҳим Лўдий сингари султонлик мавқеини тан олишни истамасди: унингдек буюк шахс мавқеига фақат «подшоҳ» унвонигина мос келиши мумкин эди. Томирларида Соҳибқирон Амир Темур қони жўш уриб турган буюк ҳукмдор қўл остидаги амир ва бекларига ана шу юқори мавқеда туриб ўз ҳукмини ўтказиши зарур эди. Бироқ Ҳиндистонда Бобуршоҳ режалаштирган бошқарув тизимини жорий қилиш учун ҳам етарли вазият мавжуд эмас эди. Марказий ҳокимият билан маҳаллий ҳокимиятни туташтириб турадиган боғловчи кўприк қуриш лозим эди. Бундай кўприк кейинчалик Бобуршоҳнинг невараси Буюк Акбар томонидан бунёд этилди ҳам.

Бобуршоҳ эса табиатан ғолиб жангчи эканлиги ту-
файли ҳозирги шароит тақозосига кўра, қўл остида-
ги вилоят ва туманларни ишончли амирлари ва бекла-
ри ўртасида тақсимлаб, ўша худуддаги иқтисодий ва
ижтимоий масалаларни ҳал этиш ва қатъий интизом
ўрнатилиш вазифасини улар зиммасига юклаб қўйди.
Шу тарзда маҳаллий амирлар ва подшоҳ ўртасида
сунъий тўсиқлар пайдо бўлди. Бу эса подшоҳнинг ай-
рим ҳуқуқ ва имтиёзларининг маҳаллий ҳокимлар
қўлига ўтиб кетиши учун имкон яратиб берди.
Бобуршоҳ ҳукмронлиги даврида бу ҳол унчалик кўзга
ташланмайди, чунки у фақат подшоҳгина эмас, балки
қудратли, музаффар лашкарбоши, тадбиркор саркарда
ҳам эди. Шу боис қўл остидагилар унинг бу имтиёзла-
рини эътиборга олмай иложи йўқ эди. У Ҳиндистонда
қисқа вақт ҳукм юритганлиги учун унинг ўрнатган ти-
зимининг салбий жиҳатлари унчалик сезилишга улгур-
мади ҳам. Бироқ унинг иқтисодий сиёсатининг салбий
оқибати ўша даврдаёқ сезилган эди. Қўлга киритилган
Деҳли хазинасидаги бойликларни ўз аъёнлари ва уни
қўллаб-қувватлаган амалдорлари ўртасида тақсимлаб
бериши натижасида хазина бир оз муддат бўшаб қолган
эди. Оқибатда милтиқчи ва тўпчилар сингари профес-
сионал аскарларни ўз вақтида маош билан таъминлаш-
да мушкуллик пайдо бўлди, чунки уларга давлат ха-
зинасидан маош тўланар эди. Мамлакатда ўрнатилган
30 фоизлик солиқ тизими эса ҳали тўлақонли тарзда
ишга тушмаган эди.

Хумоюн мирзо ҳукмронлиги давридаги ана шундай
беқарор солиқ тизими натижасида рўй берган молия-
вий инқироз турли норозилик ва фитналар, ҳатто тахт
тўнтаришларигача олиб борди. Агар Бобуршоҳ молия-

вий ва маъмурий масалаларда ҳам ҳарбий соҳадагидек моҳирона иш олиб борганида, Ҳумоюн давридаги тартибсизликлар юз бермаган бўларди. Бобур ўз ўғлига фақат уруш ва жанглар орқали кўлга киритилган маблағлар ҳисобига бошқариладиган, тинч даврларда эса бемажол молиявий манбага эга бўлган тахт қолдирган эди. Бобуршоҳ ўрнатган монархиянинг салбий жиҳатларини кейинчалик Ҳумоюнни Ҳиндистон тахтидан маҳрум қилган Шершоҳ Сур шундай таърифлайди:

«Мен Бобур хизматида кўп бўлганим боис уларнинг камчиликларини аниқ биламан: уларнинг ҳаракат ва тадбирларида қатъий интизом етишмайди, подшоҳлар эса ўзининг насл-насаби билан фахрланиш билан чекланиб, давлат ишларини кўл остидаги вазирлар, амир ва бекларга ишониб топшириб қўядилар. Бу мансабдор шахслар эса, албатта, ўз манфаатларини унутмайдилар, масала оддий аскарга тааллуқлими ёки деҳқонлар ёхуд ер эгалари бўлган мулкдорларга тааллуқлими, барибир ўз манфаатини давлат манфаатидан юқори қўядилар. Чўнтагида пули бор одам истаган мақсадига эришиши мумкин. У давлат бошлиғига садоқатлими ёки унинг ғанимими, барибир, у пул орқали барча мақсадларига эришади. Агар кишида пул бўлмаса, у собиқ навқарми ёки юзлаб ҳолатларда ўз подшоҳига садоқатли бўлган бўлса ҳам, ўз ниятини амалга ошира олмайди. Ана шу олтинларнинг ярқираши орқасида улар дўст ким-у, душман кимлигини англай олмайдилар».

Шундай қилиб, Ҳиндистонда Буюк бобурийлар салтанатининг ўрнатилишида бирламчи асос бўлиб хизмат қилган омилни ҳарбий маҳорат ва жанговар жасорат деб ҳисоблаш мумкин. Ана шу ҳарбий қудрат

кейинги авлодлар учун таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган бўлса, давлатнинг маъмурий бошқарувида йўл қўйилган камчиликлар кейинги авлодларнинг Ҳиндистонни инглизларга бой беришининг ҳам асосий омили бўлган эди.

Канва ёнидаги жанг муваффақиятларидан кейин умрининг охиригача Бобуршоҳ асосан давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, унинг худудини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш билан шуғулланади. Ҳарбий ҳаракатлардан холи бўлган пайтларда мамлакат бўйлаб саёхатлар уюштирар, унинг бойлик ва гўзалликларини ўз кўзи билан кўриш, улардан лаззатланиш ва кўрган-кечирганларни ўз хотираномасига қайд этиш билан банд бўлар эди. Бундан ташқари, янги иншоотлар, саройлар, ҳаммомлар ва боғларни лойиҳалаштириш, уларни куриш ишлари ҳам унинг кўп вақтини оларди.

Мамлакат шарқидаги исёнчиларни бостириш учун амалга оширилган ҳарбий юриш 1527 йилнинг декабрь ойида бўлиб ўтди. Бобуршоҳнинг фикрича, ражпутлар ҳамжамиятининг асосий кучлари синдирилган бўлса ҳам уларнинг баъзи сардорларнинг таъзирини бериб қўйиш лозим эди. Ҳозирда Чандирий қалъасини эгаллаб турган Мава ҳокими Медини Рао ана шулардан бири эди. Декабрь ойининг тўққизинчи куни уруш эълон қилинди ва Бобуршоҳ кўшинни жангга шайлаб Молва томон юриш бошлади. Аммо бу юришдан аввал афгонларнинг иродасини ҳам синдиришга тўғри келди. Уларга қарши ўзига содиқ кишиларни қўл остидаги навкарлари билан Қануж қишлоғи яқинида тўпланишга буйруқ берди. Афгонларнинг Шайх Боязид исмлим сардорининг садоқатини синаб кўриш учун уни исёнкор афгонлар

устига юришга чорлади. Бордию бунга эътироз билдирадиган бўлса, унинг ўзига қарши жазо кўрилиши мумкинлиги ҳақида огоҳлантириш берилди.

Шарқдаги можароларни тинчитиш чоралари кўрилгач, Бобуршоҳ Қунор қалъаси яқинидан дарёни кесиб ўтиб, Ганг ва Чатбол дарёлари кесишган жойдан Колпи томон йўл олди. Колпидан Ирич ва Бхандер кишлоқлари оралаб Кечрон томон йўл олдилар. Кечрондан Чандирийгача йўл чангалзорлардан ўтилар эди. Шу боис қўшин учун йўл очиб боришга илғор гуруҳлар жўнатилди. Кейин улар Банпур ва Лалатпур кишлоқлари орқали сахро қаърига сингиб кетадиган Бурхонпур сойини кечиб ўтиб, 1528 йилнинг 21 январь куни Чандирий қалъаси рўпарасида тўхтаб, қароргоҳ қурдилар. Тўпларни жойлаштириш учун қулай жойлар танланди, қалъа деворига чиқиш учун нарвонлар ва девор бузишга мўлжалланган анжомлар тахт қилиб кўйилди. Исёнкор ражпут сардорини яхшиликча таслим бўлишга чорлаб, Бобуршоҳ унга анча енгил шартлар билан сулҳ тузишни таклиф қилди. Бироқ қайсар Медини Рао қўполлик билан рад қилди. Бундан газабнок ҳолатга кирган Бобуршоҳ 28 январь куни қароргоҳидан чикди. Жангга кириш учун барча тайёргарликлар кўриб бўлинган бир пайтда шарқдан чопар келиб, нохуш хабар етказди. Шарқдаги исёнкор афгонларнинг таъзирини бериб қўйиш учун колдирилган, садоқати шубҳали бўлган Шайх Боязид кучлари афгонлар томонидан зарбага учраб, жанг майдонидан қувиб юборилган, Лакнов қалъаси бой берилган эди.

Бундай қалтис вазиятда Бобуршоҳ ўзининг мустаҳкам иродаси ва маҳоратини ишга солиб, режалаштирган ишини охирига етказди. Эрта тонгда қалъанинг

қаршилиги синдирилиб, ичкаридагилар тор-мор қилинди. Қўрқувдан дахшатга тушган ражпутлар ноилож ҳар томонга тирқираб кетдилар.

2 февраль куни Бобуршоҳ таҳдид остида қолган шарқий вилоятларни ҳимоя қилиш учун яна жангга отланди. Шиддат билан йўл босиб 27 февраль куни Қанаужга етиб келди. Йўл-йўлакай шаҳар хувиллаб қолгани, Шамсиобод ҳам ҳужумдан катта талафот кўргани ҳақида хабар келди. Бобуршоҳнинг қайтиб келганидан хабар топган Шайх Боязид, Бибон ва Маъруфхон каби исёнкор сардорлар ортга чекиниб Ганг дарёсининг Қанауж яқинидаги соҳилнинг нариги қирғоғига ўтиб олиб, Бобуршоҳнинг дарёдан ўтишига қаршилик қилмоқчи бўлдилар.

Дарёни кечиб ўтишига монелик қилаётганларга қарши Бобуршоҳ тўпларни ишга солди. Тўпларнинг гумбурлаши остида дарё устига қурилаётган кўприк тобора мустаҳкамланиб, 12 ва 13 март кунлари илгор гуруҳдаги бобурий навкарлар дарёни кечиб ўтдилар. Дарёнинг нариги қирғоғида шиддатли жанг бўлди ва ортиқча қаршилик қилишга умиди сўнган исёнкор афғонлар тумтаракай қоча бошладилар. Подшоҳ ўзи Удд вилоятига бормоқчи бўлгани учун қочқинларни таъқиб қилиш Чин Темур Султонга юклатилди.

Таъқиб қилувчиларга ҳам каттиқ қаршилик кўрсатилгани боис уларга мадад кучлари жўнатилди. Қувғин катта ўлжаларни қўлга киритиш ва бир неча афғон амалдорларининг асир олиниши билан яқунланди.

«Бобурнома»да 1528 йил март ойидан сентябрь ойигача бўлган воқеалар ҳақидаги маълумотлар узилиб қолган. Ушбу мавсум ҳарбий ҳаракатлар учун унчалик

кулай эмас эди. Шу боис подшоҳ бунёдкорлик ишлари ва биз учун кимматли маълумотларни етказиб берган ўз хотираномасини давом эттириш ишлари билан банд бўлган бўлиши керак. Хотиранома саҳифаларига яна қайтиб, унинг Аграда эканини ва Гувалёрга бориш учун тайёргарлик кўраётган пайти устидан чиқамиз. Ўша кезде машхур тарихчи, «Хабиб ус-сияр» асари муаллифи Ғиёсиддин Хондамир Ҳиротдан унинг хузурига келган эди. Муаррих билан бўлган суҳбатлар кейинчалик Бобуршоҳнинг ҳаёти ва фаолиятига оид янги маълумотларни тарихда муҳрлаб қолдириш учун имкон яратган эди.

Ўша суҳбатдан кейин Бобуршоҳ Гувалёрга бориш учун режалаштирилган сафарига отланди ва у ерда Ман Сингх ва Викрамаджит саройларини синчиклаб кузатди. Саройларнинг салобати ва маҳобати подшоҳни хайратга солган бўлса ҳам, уларнинг қурилишида юкори дид ва ҳусн-тароват етишмаганлигини афсус билан қайд этди.

1528 йилнинг охирларига келиб Хумоюн мирзо ҳукмдорлик қилиб турган узок Бадахшондан унинг тўнғич ўғли туғилгани ва унинг исмини Ал-Омон деб аташгани ҳақида хабар келиб қолди. Бунга жавобан Бобуршоҳнинг ёзган мактубини ўқиган кишилар уни «самимий, юшоқ кўнгилик билан насиҳатомуз» тарзда ёзилган хат деб шарҳлайдилар. Кўплаб илик саломлар ва Яратганга билдирилган шукрона ва самимий тилаклардан сўнг подшоҳ яқиндагина дунёга келган тўнғич набираси учун танланган исм ва унинг талқини ҳақида ўз мулоҳазаларини ифодалаб беради: «Ал-Омон» сўзи «химоя, омонлик» маъносини билдириши, бироқ бу исмни атрофдагилар бузиб талаффуз

этишлари натижасида «Аломон» ёки «оломон» шаклини олиши мумкинлиги, бу эса туркийда «тартибсиз тўпланган кишилар» ёхуд «талончи гуруҳ» маъносини англатиб қолиши мумкинлигини ва бундай қўш маъноликни маъқул кўрмаслигини таъкидлайди.

Сўнгра подшоҳ валиахднинг ўз вазифасига масъулиятсизлик билан ёндашаётганига муносабат билдиради. Чунки Бадахшондан Ҳиндистонгача чопар учун бир ойлик масофа бўлгани ҳолда, Ҳумоюннинг юборган чопарлари ҳатто бир йиллаб бедарак кетаётганидан ранжиганини билдиради. Бунинг устига, шахзода хатларида тез-тез «Ёлғиз қолишни кўнгли тусаётгани» ҳақида ёзганини эслатиб, бу маъқул иш эмаслигини, подшоҳ доим яқин кишилари даврасида бўлиши лозимлигини, унинг иншосида – хат услубида эса ўқиган киши учун аниқ бўлмаган жумлалар ишлатганини эслатади. Ота сифатида ўғлига қилган насиҳатларидан сўнг подшоҳ муҳим аҳамиятга молик бўлган давлат ишлари ва сиёсий масалалар ҳақида мулоҳаза юритади, яъни яқинда Эрон ҳукмдори Шоҳ Тахмаспнинг шайбонийлар устидан эришган ғалабасини эслатиб, эски рақибларидан ўч олиш имкони пайдо бўлгани ва Ҳумоюн бу режани амалга ошириши лозимлигини таъкидлайди. Бу режага кўра Ҳумоюн мирзо укаси Комрон мирзо ва Кобулдаги ишончли бекларнинг мададига таянган ҳолда Ҳисор, Самарқанд ва Марвдаги шайбонийлар устига қўшин тортиши лозим эди. Бу ҳақда керакли кишиларга зарур кўрсатмалар ҳам берилган эди. Бу билан подшоҳ ўғлини шижоатли ва бардам бўлишга ундайди, «лоқайдлик ва дангасалик ҳукмдор учун бегона иллат экани»ни уқтиради. «Агар менинг кўнглимни олмоқчи бўлсанг, одамлардан ўзингни четга оладиган

ва ёлғизликни хушлайдиган кўнглингни бошқа муҳим ишларга қаратгин. Укаларинг ва қўл остингдаги бекларни ҳаргиз ўз майлига ташлаб қўймагин, ҳар куни икки мартадан уларни кенгашга чорлаб, зарур масалаларни улар билан бамаслаҳат ҳал қилгин, уларнинг бамайлихотирлигига чек қўйгин, улар ҳамиша сенинг фармонингга мунтазир бўлиб турсинлар».

Хат сўнгида подшоҳ ўғлига укаси Комрон мирзонинг ажойиб йигит бўлиб етишгани ва унинг айбларини юзига солмасдан, унинг ножўя ҳаракатларига бағрикентлик билан муносабатда бўлишини, барча мунозарали масалаларда Хожа Калон ва Султон Воис билан бамаслаҳат иш кўришини уқтиради. Ҳумоюн мирзо умрининг охиригача отасининг ана шу ўғитларига содиқ қолди.

Орадан кўп ўтмай Бобуршоҳнинг кўнглини тоғдай кўтарган воқеа содир бўлди. Ражпутлар сардори бўлмиш Санграм Сингхнинг иккинчи ўғли Викрамат Шамсиобод вилояти ва яна етмиш лак¹ пул эвазига Рантамбор қалъасини Бобуршоҳ ихтиёрига беришга тайёр экани ҳақида хабар келиб қолди. Бу ҳодиса Бобуршоҳнинг Ҳиндистонни забт этиш режалари ниҳоясига етиб бораётганини билдирад эди.

Ҳақиқатан ҳам, октябрь ойига келиб подшоҳ кейинги пайтларда шайбонийлар Балх ва Бадахшонга яна таҳдид солиб тургани боис у томонлардаги сиёсий вазиятдан хабардор бўлиш учун қисқа муддатга Кобулга сафар қилиши ҳақидаги режасини эълон қилди. Бирок 1523 йилдан буён отаси Шоҳ Исмоил тахтида ворислик қилаётган Шоҳ Таҳмасп шайбонийлар қудратини се-

¹ 1 лак = юз минг рупийга тенг (*тарж.*)

зиларли даражада синдиргани боис Бобуршоҳнинг Кобул сафари амалга ошмай қолди. Ҳар ҳолда Бобуршоҳ Ҳиндистонни тинч ва хавфсиз ҳудуд деб ҳисоблар эди. Унинг жанг майдонига шахсан ўзи бориши учун унчалик зарурат ҳам йўқ эди. Рўй берган кейинги воқеалар кўрилган тадбирлар тўғри бўлганини исботлаб берди.

1528 йилнинг октябрь-декабрь ойларида Бобуршоҳ учинчи ўғли Аскарӣ мирзони кучли кўшин билан шаркий вилоятлардаги тартибсизликларга барҳам бериш учун ҳарбий юришга отлантирди. Чунки Бобуршоҳ измидаги ҳудудларда тартиб-интизом деярли ўрнатилиб бўлган бўлса ҳам, Бенгалия чегараларига бориб ўрнашиб олган Боязид, Бибон ва Маъруфхонлардан ҳар нарсани кутиш мумкин эди. Бобуршоҳнинг Бенгалияни ўзига бўйсундириб олиш нияти йўқ эди, чунки бу вилоят Ҳиндистон чегараларидан анча нарида жойлашган бўлиб, мамлакатда олиб борилаётган сиёсатга улар аралашмас эди. Бобуршоҳ учун Бенгалия подшоҳга қарши ҳаракат қилувчи исёнчиларга ён босмаса кифоя эди.

Шу тарзда Аскарӣ мирзога Бенгалия қирғоқларида бўлаётган воқеалардан хабардор бўлиб туриш ва зарурат туғилган ҳолларда отаси билан бамаслаҳат ҳаракат қилиши тайинланиб, йўлга отлантирилди.

Бу орада Бобуршоҳ Аграда бир оз тин олиб, истироҳат қилган бўлди. У бу ерда Агра билан Дехли ўртасидаги карвон йўлининг хавфсизлигини таъминлаш, йўл бўйларида чопарлар учун отларни алмаштирадиган жойлар, мусофирхоналар ва кузатув миноралари қуриш ишлари билан банд бўлди. Шу билан бир қаторда Эрон ва Мовароуннаҳрдаги хукмдорлардан, шунингдек, Ҳиндистондаги майда хонликлардан

келган элчилар ва юкори мартабали меҳмонларни кутиб олиш ва улар шарафига зиёфатлар бериш ишлари билан машғул бўлди. Элчилар қимматбаҳо совғалар билан сийланди ва уларга юксак мартабали кишилар киядиган сарполар кийдирилди. Шу ўринда Бобуршоҳ бошдан кечирган саргузаштли ва машаққатли кунларида унга садоқатда бўлган кишиларни ҳам унутмади: уларга ҳам иззат-икром ва юксак саховат кўрсатилди.

«Уйсиз, молсиз, бошпанасиз ҳолда мен билан Андижондан бери бирга келганлар, Сўх ва Ҳушёрдан менга ҳамроҳ бўлганларнинг барчасига қимматбаҳо чопонлар кийдирдим, сержило ва мартабали либослар ва буюмлар совға қилдим, олтин ва қумушларни бошларидан сочдим», деб ёзади бу ҳақда подшоҳ.

Шу орада 1529 йилнинг 1 январида Бобуршоҳнинг Ҳиндистондаги тантанавор юришининг хотимаси сифатида яна бир хушхабар келди. Хабарда айтилишича, Бенгалия тинч йўл билан таслим бўлган эди. Бу эса бенгалларнинг тинчликсевар халқ эканини тасдиқлаб турарди.

Бироқ орадан бир неча ҳафта ўтгач, Бобуршоҳ Ҳиндистон ҳудудига ўтиб қароқчилик қилаётган белужистонликларнинг таъзирини бериб қўйиш учун эндигина отланаётган бир пайтда Искандар Лўдийнинг ўғли Маҳмуд Бехор қалъасини босиб олгани ҳақида хабар келди.

Натижада ғарбий вилоятларга режалаштирилган юришдан воз кечиб, таҳдид остида турган шарқий вилоятлар томон юришга тўғри келди. Йўл-йўлакай элчилар ва Кобулдаги вакиллар билан боғланиб, мавжуд вазият ўрганиб борилди ва зарур чоралар кўрилди. 10 январдан 10 апрелгача бўлиб ўтган юриш охири-

да Бобуршоҳнинг илғор гуруҳлари Чунордаги исёнчилар ҳаракати устидан чиқиб қолди. Маҳмуд ва унинг ҳамроҳлари Бобуршоҳ етиб келмасиданок тумтарақай кочдилар.

Бенгалия раҳбарларининг хатти-ҳаракатлари Бобуршоҳни қаноатлантирмади. У шарқ томон юришда давом этди. Бенгаллар унинг Бенгалияни босиб олишини режалаштираётганликда гумонсирарди. Шу боис йигирма тўрт гуруҳга бўлинган Бенгал армияси Гундук дарёсини кечиб ўтиб, дарё қирғоғида ҳарбий тайёргарликни бошлаб юборди. Бобуршоҳнинг улар билан жанг қилиш нияти йўқ эди. Бирок Ганг ва Годра дарёлари кесишган жойда бенгаллар унинг йўлини тўсиб олганларидан кейин Бенгал шоҳига ўз қўшинини Ҳиндистон ҳудудидан олиб чиқиб кетишни илтимос қилди ва уларга ҳужум қилиш нияти йўқлигини маълум қилди. Илтимосга жавоб бўлмагач, Бобуршоҳ қўшинга дарёни кечиб ўтиш ҳақида фармон берди.

Ганг дарёси бўйидаги жангга бўлгани каби, Гогра дарёси қирғоғидаги жанг ҳам Бобуршоҳ учун омадли бўлди. Тўпчилар гуруҳи ўзига дадил йўл очиб борди ва дарёнинг бошқа жойидан кесиб ўтган Аскаррий мирзонинг қўшини бенгалияликларни қутилмаганда қуршаб олди. Қаттиқ жангдан сўнг рақиб қўшини ҳар тарафга ўзини уриб қоча бошлади ва 1529 йилнинг май куни жанг рақиблар талафоти билан яқунланди. Бенгаллардан келиши мумкин бўлган хавфнинг олди олинибгина қолмади. Исёнчилар сардори Муҳаммад Маъруф кучлари таҳдид солиб турган бенгаллардан ажратиб олинди. У таслим бўлди ва эркин қўйиб юборилди. Боязид билан Бибон эса анча қайсар чиқиб қолди. Улар Сиру дарёсини кечиб ўтиб, Лакнов қалъасини қамал қилдилар.

Қалъада чиккан ёнгин туфайли у дарҳол таслим бўлди. Исёнчилар бу муваффақиятларидан кейин Ганг дарёсини кечиб ўтиб, Чунор ва Жонпур қалъалари томон йўл олдилар. Бироқ Бобуршоҳ қўшини яқинлашиб келётганидан хабар топгач, уларнинг қўшини ҳар томонга тарқалиб кетди. Шу боис Бобуршоҳ қўшини Аграга қараб йўл олди. Бу унинг охирги ҳарбий юриши эди. Энди ҳаммаёк тинчигандек эди.

Бобуршоҳ Хумоюн мирзонинг даштий ўзбеклар устига қилган юриши ва бу юришни ташкил қилинишидаги ношудлигидан ранжиган эди. Подшоҳ кексайган чоғимда ўғилларимдан бири ёнимда бўлсин, деган ният билан Кобулдан кичик ўғли Ҳиндол мирзони чақиртириб олди. У анча улғайиб қолган эди.

Хумоюн мирзога юборилган ўша хатда Бобуршоҳ ўзининг шимолий минтақадаги мулкларини бир кўздан кечириб чиқиш нияти борлигини ошкор қилиб, у боргунча ҳамма шай бўлиб туришни буюрган эди. Бироқ бу хабар кечикиб келгани боис, тайинланган кўпчилик ишлар ҳали адо этилмаган эди. Подшоҳ Лоҳургача борди. У ерда шахзода Комрон мирзо отасини кутиб олди. Бироқ Мовароуннаҳрга юриш режаси амалга ошмай қолди, чунки бу ишга Бенгалиядаги воқеаларгина эмас, балки подшоҳнинг соғлиги анча ёмонлашгани сабаб бўлди. Шу кунларда подшоҳнинг руҳи анча чўккан ва давлат ишларини бир чеккага йигиштириб, умрини таркидунёликда ўтказишни ният қилиб қолган ва бу ҳақда оила аъзоларини ҳам огоҳ этган эди. Илгари қалби жасорат, шижоат ва ғайратга тўла бўлган бу инсон энди журъатсиз, ўз қудратига ўзи ишонмайдиган кишига айланиб бораётган эди.

Эҳтимол, шу сабабли бўлса керак, айнан шу кун-

ларда сарой фитначилари подшоҳнинг соғлиги заифлашганидан фойдаланиб, унинг тахт ворисларини четга суриб, опаси Хонзода бегимнинг ҳозирги эри Муҳаммад Маҳдихўжани тахтга ўтқазиб режасини тузишмоқда эди. Маҳдихўжа аслзодалар тоифасидан бўлиб, «Бобурнома»нинг иккинчи қисмида унинг номи тез-тез тилга олинади.

Бу пайтга келиб подшоҳнинг яқин дўсти ва умр бўйи унга ҳамроҳлик қилган маслаҳатчиси бўлмиш вазир Хожа Низомиддин Халифа давлат бошқарувини қўлга олган бўлиб, мавжуд вазиятда Бобуршоҳнинг руҳи ва жисми борган сари сусайиб бораётганидан фойдаланиб, Маҳдихўжани тахтга ўтқазмоқчи бўлган эди.

Бадахшоннинг бой берилиши подшоҳ Бобур учун катта йўқотиш дегани эди, чунки у ҳали ҳам бобокалони Амир Темурнинг Марказий Осиёда барпо этган салтанатини қўлга киритиш учун яна бир бор ҳаракат қилиб кўриш ниятида эди. Шунинг учун Бобуршоҳ Бадахшонга ёшлиқдан бирга ўсган дўсти Хожа Низомиддин Халифани жўнатиб, нима керак бўлса қилинг, деб фармон берди.

Бу таклифда Моҳим бегимнинг қўли борлигини англаган кекса вазир унинг саройни тарк этиши тахт ворислигидек муҳим сиёсий ишнинг Ҳумоюн мирзонинг фойдасига ҳал бўлаётганига ақли етиб, ундан бош тортди. Абул Фазл Алломий ёзганидек: «Халифа фармонга итоат этмади. Сўнгра Бобуршоҳ Ҳумоюн мирзога яна Бадахшонга қайтишини тайинлаб айтди. Шаҳзода ўз ихтиёри билан падари бузрукворидан ажралмасликка қарор қилган бўлса-да, бу фармонга бешак итоат қилишини билдирди. Бу гап шоҳга таъ-

сир килдими, бу масалада энг охирги чора кўрилди: валиахд Сулаймон Мирзо отасининг ўрнига Бадахшонга жўнатилди».

Бобуршоҳ салтанат ишларидан ниҳоятда зериккан пайтларида Зарафшон боғида бирон хилват жой бўлса-ю, ҳукмдорликни Ҳумоюн мирзога топширсам, деб ният қиларди. Подшоҳнинг бу қарорга келишига асосан икки нарса туртки бўлган эди: биринчидан, айна пайтда Бобуршоҳнинг соғлиги ёмонлашган эди, иккинчидан, афтидан, Ҳумоюн мирзо тахтга уни ўтказишларини истаб жиддий ҳаракат қилаётган эди.

Бу масалада Аҳмад Ёдгорнинг қуйидаги ҳикояси фикримизнинг далили бўла олади. *«Бир куни оқшомда подшоҳ ҳазратлари ўз ҳужраларида ўлтириб, Муҳаммад Ҳумоюнни ҳузурига чорладилар. Бу навқирон подшоҳзода ичкарига кирганида, Олий ҳазратлари шароб ичиб, бошларини ёстиққа қўйганча, қаттиқ уйқуга кетган эдилар. Шаҳзода бўлса турган жойида қимирламай, бир сўз демай қўлларини қовуштирганча туриб қолдилар. Тун ярмидан ўтиб, подшоҳ ҳазратлари уйгонгач, кўрдикки, ўғиллари унинг қаршисида тик турарди: «Сиз қачон келдингиз?», деб сўрадилар у киши. «Сизнинг амрингизни эшитибок», деб жавоб берди шаҳзода. Подшоҳ ҳазратлари шунда унга киши юборганини эслаб, ўғли билан фахрланиб кетиб, деди: «Агар сизга салтанатим ва тожимни берсам, иниларингизни ҳеч қачон ўлимга буюрманг, аксинча, уларга қаттиқ гамхўрлик қилинг». Бу гапларни эшитиб шаҳзода бош эгиб таъзим бажо келтирдилар ва Он ҳазратларининг ўғитларига амал қилишга сўз бердилар».*

Худди шу воқеадан кейин Ҳумоюн мирзонинг кўнгли анча таскин топди. Ўз аскарларининг сонини

кўпайтириш мақсадида катта лашкар билан Самболга отланди. Дилхираликнинг олди олинганидан кўнгли таскин топган шахзода бу ерда олти ойгача қолиб кетди.

1530 йилнинг иссиқ ҳавоси яқинлашиб келиши билан у оғир касалга чалиниб қолди. Орадан бир оз вақт ўтгач, бундан хабар топиб, хавотирга тушган ота ўғлини Дехлига ва дарё орқали кемада Аграга олиб келишга фармон берди. Аммо Ҳумоюн мирзо Дехлига етиб келганида, унинг аҳволи янада оғирлашган эди. Бундан саросимага тушган Ҳумоюн мирзонинг содик дўстларидан Мавлоно Муҳаммад Пошағарий Дўлпурда подшоҳ эри билан ҳузур-ҳаловатда яшаётган Моҳим бегимга чопар билан хат жўнатди. Хатда: *«Ҳазрат бегим тезлик билан Дехлига келсинлар, Ҳумоюн мирзо ниҳоятда бетоқат бўлмоқдалар»*, дейилган эди.

Моҳим бегим ўғли ёнига шошиб отланди ва у билан Мутрада кўришди. Ҳумоюн мирзони Аграга келтиришганда унинг хуши жойида эмас эди. Гулбадан бегим опа-сингиллари уни зиёрат қилгани келишганда, у тинмай алаҳсирарди. Унинг аҳволини кўриб, Бобуршоҳ чуқур қайғуга ботди.

Яқиндагина у норасида ўғли Алвор мирзодан жудо бўлган ва қаттиқ алам оғушида эди. Моҳим бегим ўзини юпатмоқчи бўлган Бобуршоҳга қарата: *«Сиз менинг фарзандим тақдирига бепарвосиз, чунки сиз подшоҳсиз. Сизнинг бошқа ўғилларингиз бор. Нима гамингиз бор?! Мен гам чекмай не қилай, у менинг яккаю ягона фарзандим»*, деган изтиробли сўзларни айтди.

Шунда Бобуршоҳ ўзининг аниқ ва равшан қилиб айтган жавоби билан ўғли Ҳумоюннинг тахтга чиқишини қанчалик хоҳлаётганлигини кўрсатди:

«Моҳим, гарчи менинг бошқа ўғилларим бўлса ҳам, уларнинг биронтасини Ҳумоюнчалик яхши кўрмайман, шунинг учун ҳам бор давлатимни, салтанатимни жаҳонда ягона, нодири замон сеvimли ўғлим — Ҳумоюнга бағишламоқчиман, бошқаларига эмас».

Бобуршоҳнинг суюкли ўғли учун ўз жонини қурбон қилганлиги ҳақидаги ҳикоя кишига жуда қаттиқ таъсир этади.

Олиму уламолар билан қилинган машваратдан сўнг Бобуршоҳ азоб чекаётган фарзанди аржуманди учун дунёдаги энг азиз нарсаси — ўз ҳаётини қурбон қилмоқчи бўлди. Баъзилар хазинадаги ўша қимматбаҳо бойлик Кўхинур олмосини Ҳумоюн учун бахшида этишни маслаҳат бердилар, аммо Бобур мирзо ўз ўғли Ҳумоюн учун энг кадр-қимматли бўлган нарсаси — ўз жонини фидо қилишга қарор қилди. Керакли расм-русумларидан сўнг у беморнинг тўшаги атрофида уч маротаба айланди ва Яратгандан Ҳумоюннинг дардини олиб унга беришни сўради. Бу ҳикоя бемор Ҳумоюннинг тузалиши ва Бобуршоҳнинг оғир бетоб бўлиб ётиб қолиши билан тугалланади.

Ҳатто ҳозирги кунда ҳам осиеликлар ҳаётида сақланиб келаётган бу анъана билан Бобуршоҳ ўз ўғлининг ҳаётини сақлаб қолганига ишонди. Ҳумоюн албатта тузалди, аммо подшоҳ ҳазратлари биз гувоҳ бўлганимиздек, оғир касалга чалиниб, ҳаёти таҳлика остида қолган эди.

Бу воқеани эшитган баъзи бир кишилар Бобуршоҳни ўша заҳотиёқ вафот этган деб ўйлашади, лекин бу ҳақиқатга зид.

Ҳумоюн мирзо оёққа туриб, Аграни тарк этиб, ўз мулкига қайтди. Афтидан, у отасининг саломатлигига

зиён етадиган бирон сабаб кўрмади ва ортик бу ерда қолиши учун асос йўқ эди.

Бобуршоҳ икки-уч ой бетоб бўлиб ётди, аммо ўлим хавфи йўқдек кўринар эди. Лекин қутилмаганда унинг аҳволи бирдан ёмонлаша бошлади ва Қалинжар томон ўз қўшинини бошлаб кетган Ҳумоюн мирзо пойтахтга чақириб олинди. Қайтиб келиб отасининг аҳволини кўриб у табибларга: «*Мен уни соглом ҳолда қолдириб кетган эдим, не ҳол юз берди?*», – деб сўради.

Бу пайтда Ҳумоюн мирзо отасининг алоҳида эътиборига сазовор бўлган ва бу билан қайсидир даражада аллақачон тахтнинг меросхўри сифатида тан олинган эди. У дарддан фориг бўлиб, навбатдаги сафарга кетган пайтда кекса вазир Халифа Ҳумоюн мирзонинг тахтга чиқишига монелик қилиб, унга қарши бир фитна режалаштирган эди.

Бу воқеа «Табокати Акбарий» рисоласининг муаллифи Хўжа Низомиддин Аҳмад томонидан батафсил баён этилган. Унда айтилишича, Бобуршоҳнинг соғлиги тахлика остида қолганига ишонч ҳосил қилган вазир Халифа Ҳиндистон тахтига Ҳумоюн мирзонинг ўрнига ўз одами бўлган Маҳдихўжани ўтказмоқчи бўлган. Асар муаллифининг ўша пайтда подшоҳ хизматида бўлган отаси Халифа билан Маҳдихўжа ўртасидаги фитна режасидан хабар топган ва дарҳол уни подшоҳ қулоғига етказишган. Бахтли бир тасодиф билан Маҳдихўжанинг ғаразли ниятларидан ўз вақтида хабар топиб қолган Халифа Маҳдихўжани дарҳол хибсга олдиради. Шундай қилиб, Ҳумоюн мирзога қарши уюштирилган фитна фош этилди.

Муаллиф Низомиддин Аҳмаднинг фикрича, вазир Халифа Ҳумоюн мирзонинг тахтни эгаллаб давлатни

рисоладагидек қилиб бошқаришига шубҳа билан қарар эди, чунки шаҳзода Бадахшонни бошқаришда анча сусткашликларга йўл қўйган, бунинг устига, Дехли хазинасини Кобулга олиб кетаётганда подшоҳ отасининг рухсатисиз хазина сандиқларини очиб, ундаги баъзи нарсаларни олишга журъат қилиш билан отасини қаттиқ ранжитган эмиш.

Лекин подшоҳ Бобурнинг ўлим тўшагида ётган ҳолда ўғли Ҳумоюн мирзони валиаҳд қилиб тайинлагани бу тўқима тахминларнинг асоссиз эканидан далолат бериб турибди.

Тарихдан маълумки, Ҳумоюн мирзо тахтга чиқиши билан Ҳиндистон сиёсатида асосий роль ўйнаган бу кекса вазирнинг таъсир доираси бутунлай сўниб кетган. Мен билишимча, Ҳумоюн ҳукмронлиги даврига оид ёзишмаларнинг ҳеч бирида унинг номи учрамайди.

Кейинги кунларда подшоҳнинг аҳволи бирдан ёмонлашди. Табиблар унинг дардини енгиллаштирадиган бирон дорини топиб бера олмас эдилар. Табибларнинг сўзларига қараганда, улар Султон Иброҳимнинг онаси Буъа бегимнинг Бобуршоҳга берган захари асоратини топишган эди.

У қаттиқ азоб чекар ва тинмай суюкли ўғли Ҳиндол мирзонинг номини айтиб чақирарди. Бобуршоҳ Ҳумоюн мирзо келган ўша куннинг эртасигаёқ ўлим уни таъқиб қилаётганини сезганди. У барча амирларни чақирди ва сўнгги сўзини деди:

«Кўп йиллардан бери Ҳумоюн мирзога подшоҳликни топшириб, ўзим Зарафшон богининг бир бурчагида истиқомат қилсам, деган фикрим бор эди. Аллоҳнинг марҳамати билан ҳамма нарсага муяссар бўлдим. Фақат биргина мана шу орзуим рўёбга чиқмай тур-

ган эди. Шу ниятимни вужудим соғ пайтида амалга оширсам, деган ниятим бор эди, бўлмади. Дард менадан голиб келди. Сизларга айтадиган васиятим шуки, барчангиз Ҳумоюн мирзони менинг валиаҳдим деб биллингиз. Унга садоқат билан хизмат қилингиз. У билан бир тан-бир жон бўлингиз. Умид қиламанки, у ҳам ўз кишиларига нисбатан яхши муомалада бўлади».

Сўнгра у Ҳумоюн томон бурилди ва унинг кулоқларига секингина пичирлади: «Ҳумоюн, укаларингни, барча қариндошларни, барча яқинларимни сенга, сени эса Худога топшираман. У барчангизни ўз паноҳида асрасин. Уларни ўз ҳимоянгга ол. Менинг сенга айтадиган гапим шуки, укаларинг сени хафа қилган тақдирда ҳам, сен уларни жазоламагин».

Ҳумоюн мирзо ҳаёт билан видолашаётган отасининг сўзларига умрбод амал қилди.

Орадан уч кун ўтгач, 1530 йилнинг 26 декабрь, ҳафтанинг душанба кунида Бобур мирзо оламдан ўтди. Маълум вақтгача унинг вафоти сир сақланди, чунки бу хабар мамлакатда исён кўтарилишига сабаб бўлиши мумкин эди. Бироқ ҳинд бекларидан Оройишхон бу борада ўз эътирозини билдириб айтдики, агар ҳинд шоҳларидан биронтаси вафот этса, бозорларда талон-тарож бошланар экан. Ана шу анъананинг олдини олиш учун у бирон кишини қизил тўн кийдириб, филга миндириб, шаҳаншоҳ Бобур тождорликдан воз кечиб дарвишлар кийимини кийиб, тожу тахтни ўгли Ҳумоюн Мирзога топширганлигини эълон қилсин, деб таклиф қилди.

Воқеаларнинг хотимасини кекса бир муаллиф томонидан ёзилган ушбу маълумотдан топиш мумкин:

«... тўққуз юз ўттиз еттида жумодиул аввал ойининг олтисида Чаҳорбогидаким, ўшул подишоҳ ўз қўли билан обод қилиб эрди, ҳоли мутагаййир бўлуб, бу олами бевафони падруд қилди.

... Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшиликларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужаммал буким, секкиз сифати асил анинг зотиға муттасил эди: бириси буким, нажҳати баланд эди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эди; учинчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлуг; олтимчиси, рафоҳият нияти Тенгри таоло бандаларига; еттимчиси, черикни кўнглини қўлга олмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ.

Оғир касалликка чалинган Бобуршоҳ 937 йилнинг жумодул-аввал ойининг 6-куни (1530 йил 26 декабрь) ўзи бунёд эттирган чорбоғда бу ўткинчи дунё билан хайрлашди. Айтиш жоизки, у саккизта энг асл хислатлар соҳиби эди. У саховатпеша, шижоатли ва мард, матонатли, адолатпеша каби фазилатларга эга бўлиш билан бирга моҳир кўмондон, иродаси мустаҳкам ҳукмдор, ўз яқинларига ғамхўр ва гайратли инсон ҳам эди.

Шундай қилиб, бу олийжаноб инсон бу фоний дунёни тарк этди. Унинг васиятига кўра, кўм-кўк майсазор билан ўралган булоқ жойлашган сўлим ва ўзи севган Кобул тепалигига дафн этишди. У амалга оширган ишлар умрбокий давом этмоқда. Улкан давлатни бошқариш борасида Бобуршоҳ илгари сурган ғоялар бизнинг замонамизгача у ҳукмдорлик қилган жойларда хануз амалда қўлланиб келмоқда.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	3
I боб.....	9
II боб.....	38
III боб.....	61
IV боб.....	86
V боб.....	109
VI боб.....	140
VII боб.....	184

Вильям Рашбрук

Ўн олтинчи аср бунёдкори

Масъул муҳаррир *Хайриддин Султонов*

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2011

Муҳаррир *Аҳрор Аҳмедов*
Бадий муҳаррир *Анвар Мусахўжаев*
Техник муҳаррир *Раъно Бобохонова*
Саҳифаловчи *Лидия Цой*
Мусаҳҳиҳ *Нодира Аҳунджанова*

Нашр лицензияси А1 № 078, 18.09.2066 йил.

Теришга берилди 06.06.2011. Босишга рухсат этилди 12.08.2011.
Бичими 70x100 $\frac{1}{32}$ Times гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табоғи 8,38. Нашриёт-ҳисоб табоғи 7,62.
Адади 3000 нусха. Буюртма № 1804.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**